պրոֆ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

ՎՐԱՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բ ՀԱՏՈՐ

9(47.925)
Մ-52

ՀՍԽՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԱՏ

ՊՐՈՖ. ԴՐ. Լ. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ

ՄՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 Թ.

A II/33821

ՎՐԱՑ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՅԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՔԱՂՎԱԾՔՆԵՐ ՎՐԱՑԵՐԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՄԲ.
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ-ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ՅԵՎ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ Բ.

(ԺԳ—ԺԸ ԴԱՐ)

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ

ՅԵՐԵՎԱՆ — ԳԻՏՀՐԱՏԻ ՏՊԱՐԱՆ — 1936

Պետհրատի տպարան
Գլավլիտ № 299
Պատվեր № 1
Տիրաժ 1200

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» աշխատության ներկա՝ յերկրորդ, հատորում մենք ամփոփել ենք համապատասխան նյութեր վրաց գրականության զարգացման այսպես կոչված «վոսկեդարյան» և «վերածնության» շրջանների յերկասիրություններից, վորոնք ընդհանրապես պատմա-ժամանակագրական բնույթ են կրում և վորոնց ամփոփ տեսությունը, մի քանիսի բացառությամբ, տրված է պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլու հայտնի աշխատության՝ «Հին վրացական պատմական գրականությունը (V—XVIII դ. դ.)» (վրացերեն լեզվով) առաջին հրատարակության մեջ, Տփղիս 1916, եջ 165—283: Դա XIII-րորդ և հետագա դարերի մեծ մասամբ անանուն պատմիչների ու ժամանակագիրների յերկասիրություններն են, վորի շարքը մենք տանում հասցնում ենք մինչ XVIII դարու սկզբները, այսինքն մինչ հայտնի պատմաբան-աշխարհագիր՝ արքայազն Վախուշտի, նրա ժամանակակիցների ու նրա դպրոցի գործունեյությունը:

Այս հատորում զետեղած նյութն առաջ է բերած ընդամենը 24 յերկասիրությունից կամ դոկումենտից, վորոնք մեծ մասամբ անանուն պատմիչներին են պատկանում, բայց և այնպես հետաքրքիր են իբրև՝ վորոշ բացառությամբ՝ ժամանակակիցների գրչից յելած տեսություններ համապատասխան անցքերի (XIII*

* *Վորպեսզի ընթերցողի համար պարզ լինի, թե վորքան մեր անվանացուցակն այս հատորում տարբերվում է* Իվ. Ջավախիշվիլու *ներկայացրածից, առաջ ենք բերում վերջինիս մենագրության համապատասխան գլուխների ցանկը. «Թամար թագուհու պատմիչը» (165—190), «Աբուսերիձե Տբեթցի» (190—191), «Լաշա-Գեորգի ժամանակվա անծանոթ վրաց մատենագիրը» (191—193), «Ժամանակագիրը» (193—213), «Հուշարձանն իշխանաց» (213—218), «Բագրատ[ի] թագավորության պատմությունը» (218—220), «Մեսխական սաղմոսի մատյանը (քրոնիկան)» (221—231), «Գելաթի քրոնիկոնը» (231—234), «Փարսադան Գորգիջանիձե» (234—251), «Բարթլիս-Ցխորեբա» (251—273), «Բարթլիս-Ցխորեբայի շարունակությունը» (273—283):*

դարուց սկսած մինչ XVIII-ի սկիզբը), յերբեմն տենդենցիոզ լուսաբանությամբ և նույնիսկ հայատյացությամբ դրոշմված պամֆլետային յելույթներով լի, վորը, ի հարկե, արտացոլումն է համապատասխան դասակարգային իդեոլոգիայի: Յեվ այս տենդենցիոզությունն առանձնապես աչքի յե ընկնում «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքն» յերկի (ա. գլուխ) այն հատվածում, ուր շան և նշխարի մասին է պատմվում (եջ 16—20), վորն, ինքնըստինքյան հասկանալի յե, հայ և վրաց տիրող դասերի միջև դեռևս XII—XIII դ. դ. գոյություն ունեցող պայքարի արդյունքն եր:

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք գտնում մատնանշել, վոր այս հատորի մշակման և այն տպագրության հանձնելու ժամանակ դեռ լույս չեր տեսած ակադ. Ն. Մ ա ռ ի հիմնական աշխատությունը՝ նվիրված Անիին (յետմահու հրատարակությամբ). այդ պատճառով, դժբախտաբար, հնարավորություն չունեցանք վորևե կերպ ոգտագործել այն:

Լ. Մ.-Բ.

Յերևան. 29. V. 1935.

Ա.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱԳԱԿԻՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆՆ ՈՒ ԳՈՎԱՍԱՆՔԸ»

Քարթլիս-ցխովրեբայի Մարիամ թագուհու վարիանտում անանուն հեղինակի «Դավիթ արքայից-արքայի պատմության»-ն ու Սմբատ՝ վորդվո Դավթի «Բագրատունյաց պատմության»-ն անմիջապես հետևում է մի ընդարձակ յերկասիրություն անանուն հեղինակի, հետևյալ վերնագրով՝ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը»։ Այս յերկասիրությունը գրված ունի Ե. Թ ա ղ՝ ա յ շ վ ի լ ու հրատարակության մեջ (Քարթլիս ցխովրեբա. Մարիամ թագուհու վարիանտը, վրացերեն, Տփղիս 1906) 362—535 եջերը, իսկ Մ. Բ ր ո ս ե յ ի հրատարակությամբ (Քարթլիս ցխովրեբա, մասն առաջին, Ս. Պ. Բ. 1849) 264—338 եջերը. նույնի ֆրանսերեն թարգմանությամբ (M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, *2) 383—480 եջերը։*

Այս յերկասիրությունը նվիրված է Գեորգ (Գիորգի) III *(1156—1184) և նրա դուստր՝ Թամարի (1184—1213) թագավորության ժամանակաշրջաններին՝ սկսած* XII *դարու կեսից մինչև* XIII*-ի սկզբները։ Յերկասիրության վերնագիրը՝ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» (վրացերեն՝ «իստորիանի դա ազմանի շարավանդեդթանի») պրոֆ. Ի վ. Ջ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ի ն* (ibid., 166) *մեկնում է այսպես. „«Իստորիա» հունարեն բառ է և նշանակում է տեղեկանք, լուր, պատմություն. ուշագրավ է, վոր վրաց պատմական գրականության մեջ այս տերմինը, ինչպես յերևում է, առաջին անգամ գործածել է Թամար թագուհու կյանքի նկարագրողը։ «Ազմանի» արաբերեն բառ է, «իստորիա»-յի նման, սա յեվս հոգնակի թվում է գործածվում և համապատասխանում է արաբերեն «ազմանուն»-ին, վորի յեզակին հնչվում է «զեմանուն» և նշանակում է «ժամանակ», «պահ»։ Այս յերկու՝ հունարեն-արաբերեն բառերը փայլուն կերպով պատկերացնում են մեր պատմչի*

մտածելակերպի ու կրթության յերկկերպ բնույթը։ Նա յուրացրած ուներ յերկու կուլտուրա՝ հունական, բյուզանդական-հելլենական, քրիստոնեյականը, և արաբական-պարսկական, մահմեդականը“։ Քննադատության յենթարկելով պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլու այս տեսակետը՝ պրոֆ. Կ. Կեկելիձեն (Մեր պատմական գրականության մի քանի՝ դեռ չմեկնած տերմինները, վրացերեն, — „Bulletin de l'Université de Tiflis“, V, *1925*, եջ *309—310*) այն կարծիքն է հայտնում, վոր «ազմանի հոգնակի թիվ է ազմա բառից. իսկ ազմա՛ն վոչ թե արաբերեն է, այլ հունարեն asma., վորը նշանակում է յերգ, գովասանք, ներբող»։

Համաձայն Իվ. Ջավախիշվիլու հետազոտության (ibid., *170—171*), անանուն հեղինակի յերկասիրությունը «կարելի յե յերկու գլխավոր մասի բաժանել», վորոնցից «առաջինը հեղինակը վերջացրել է Թամար թագուհու [գահակալության] 11—12-րդ ինդիկտիոնին*, իսկ մյուսը սրանից բոլորովին ուշ է գրված»։ Միաժամանակ նույն Իվ. Ջավախիշվիլին ապացուցում է, վոր «պատմության առաջին մասը գրված է «ժամ առ ժամ», այսինքն հետզհետե. «Նախ, ինչպես յերևում է, Ռուկնադդինի պարտությունից հետո», և «այս ժամանակ նա պիտի նկարագրեր Կարսի և շրջակա յերկրի առումն և Ռուկնադդինի դեմ կատարած հաղթական արշավանքը»։

Ինչ վերաբերում է հեղինակի ով լինելուն, այս առթիվ Իվ. Ջավախիշվիլին կարողացել է պարզել այսքանը։ Նա թեև «արքունիքի աստիճանավոր չի յեղել», բայց և այնպես «մեծամեծների» թվին պիտի պատկաներ (եջ 172)։ Միաժամանակ՝ նրա «դատողությունը, կրթությունը, զարգացումն ու մտածելակերպը դժվար ուսումնասիրելի յեն», և նա «ավելի քան բարդ բնավորության տեր անձնավորություն պիտի լիներ. միևնույն ժամանակ նա յուրացրած ունի թե հեթանոսական և թե քրիստոնեյական գրականությունն ու մտածելակերպն այնպես, վոր հետազոտողն ի վիճակի չէ իմանալ, թե նա ինչ արհեստի և ինչ գործի տեր մարդ է։ Շատ անգամ նա այնպես է խոսում, վոր մարդ յերկմտում է, մի գուցե նա հոգևորական է յեղել» (եջ 176)։

Իվ. Ջավախիշվիլին (ibid.) միանգամայն իրավացի յե, յերբ ընդգծում է, վոր վրաց-հայկական [յեկեղեցական] պայքարին վերաբերյալ հեղինակի ամբողջ պատմվածքը վերին աստիճանի նեղ

---

* Այսինքն 1195—1196 թ. թ.։

դավանաբանական բնույթ է կրում, վորի ժամանակ [վրաց] Հովհան կաթողիկոսն ուղղափառությունը քննելու և վորոշելու համար նրանից ել լավ բան չհնարեց, վոր նշխարը քաղցած շանը նետեր և, վոր դավանության նշխարն ել շունն ուտեր, այն դավանությունը թյուր ճանաչվեր»: Յեվ «այսպիսի անմիտ դատապանքի հնարագետ քահանայապետին,—ասում է Իվ. Ջ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ի ն,—Թամարի պատմության հորինողը փառաբանում է» (եջ 176): Այս հիման վրա բազմաշխատ վրացագետը յենթադրում է, վոր հեղինակն ավելի «մարտնչող հոգևորական անձն» պիտի լիներ, քան թե աշխարհական:

«Վոր Թամար թագուհու պատմիչն յեկեղեցական գրականությանը հմուտ եր, այս՝ այն ժամանակվա վրաց մատենագրի հանդեպ զարմանալի չե: Բայց ուշադրության արժանին այն է, վոր նա հեթանոսական շրջանի հելլենական գրականությանն յեվս հմուտ է յեղել» (եջ 178): Յեվ իրոք, «Թամար թագուհու պատմությունը խայտաբղետված է հունական և պարսկական գրականությունից ու պատմությունից քաղած անուններով և տվյալներով» (ib.), վորոնց քննության վրա առանձնապես կանգ է առնում Իվ. Ջ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ի ն (եջ 178—183):

Վրացերեն բնագրի թարգմանությունը մենք կատարել ենք հաշվի առնելով այն ուղղումներն և «վերականգնումները», վորը տեղ-տեղ կարելի յե գտնել նույն Իվ. Ջ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ո ւ «Վրաց ժողովրդի պատմության» մեջ (վրացերեն, գ. II, Տփղիս 1914, եջ 552—639):

[ԳԵՈՐԳ III-Ի ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...[Գեորգ թագավորը՝] կենտրոնանալով և ամրանալով Կաղզվան* քաղաքում՝ ավերեց ժայռոտ բոլոր ձորերն ու քաղաքներն Աշոտնիքի[1], [վորոնք] հայոց (սոմեխների) թագավոր կոչված Շահիարմենի (Շահերմենի)[2] [ձեռոք] եյին:

Սրանից հետո՝ նորից ժողովելով իր զորքը՝ [նույն Գեորգը] գրավեց ղեպի հռչակավոր 4 մեծ քաղաք [Դվինը], վորը գտնվում է Արարատի փեշին՝ Հայքի (Սոմխիթի) և Ադրբեջանի** սահմանում, վոր է հայրենիք Տրդատ (Թրդատ) դյուցազնի, վորը յերբեմն խո-

* Var. Կաթիրևան:

** Բնագրում՝ Ադարբեդաջանի:

ղի վերածվեց Գրիգոր Պարթևի պատճառով... և իր զորքով գրավեց այն քաղաքը՝ [հետո վերցնելով] գերիների և գանձերի անհաշիվ բազմություն, վորը ծածկեց դաշտերի ու լեռների յերեսը, և նույնիսկ արքայանիստ քաղաք Տփղիսն էլ լցվեց ավարով...

Ապա [Գեորգ Թագավորն] կամեցավ զորք ժողովել և արշավել մեծ քաղաք Անիի վրա, վորը յերբեմն հունաց (բերձենների) թագավորի տունն ու աթոռանիստն եր, և ուր մինչ այսօր հազար ու մի յեկեղեցի կա[3]. իսկ հույներից (բերձեններից) անցնելով՝ ժամանակի ընթացքում մեծազգի ոմն Շադադյանց կողմից նշանակված վարիչների ձեռք եր [այն]։ Սրա վրա հանկարծակի հարձակվելով՝ [Գեորգ Թագավորն] առաջ բերեց բազում պատերազմներ և ձիաների կոտորած յերեք օրվա ընթացքում։ Խոսքով և գործով ի վերջո, կայծակի ճայթյունի նման, [վրացիք] ջարդեցին Շադադյաններին*, վորոնք կայծակի արագությամբ փախուստի դիմեցին, և [Գեորգ Թագավորը] համաձայն իր կամքի իր ձեռքը գցեց քաղաքը, և չհեռացավ այնտեղից մինչև վոր չբարեկարգեց նրա կառավարությունն և հաստատապես չտիրեց նրան իր գահի պահպանության ու ամրացման նպատակով։ Յեվ թողեց այնտեղ մանդատուրթուխուցես և ամիրսպասալար Հովհան (Իվանե) Որբելուն, Սարգիս Մխարգրձելուն և այլ գավառների (թեմերի) մեծամեծ ազնվականներին (ազնաուրներին)՝ տալով նրանց խնամակալություն ([մո]ուրավ[ություն]). ապա [տուն] վերադառնալով՝ դիմեց վորսի, խաղի և զվարճության։

Այս հանգամանքը վրդովմունք առաջացրեց գոռոզացյալ հագարացիների և իսմայելացվոց մեջ, և ահա Շահիարմենը, վորն իրեն սուլթան եր կոչում, կանչեց ամբողջ Սաորիքը (Շամը), Միջագետքն (Ջազիրքն) և Դիարբեքիրը (Դիարբագը)՝ Գարմ[ի]անի թուրքերով հանդերձ. [և] Արղոխի վորդի Սալդուխ Սելջուկյանը, վորը սուլթանների տոհմից եր, Պարսից բազում տերերով և փադիշահներով հանդերձ, գազանների նման ատամները սրելով՝ մեծ և անհամար զորքով յեկավ ու մոտեցավ Անիին...

Գեորգ (Գիորգի) Թագավորը, վորն այդ պահին գնացել եր ժամանակ անցկացնելու Նաճարմագև, հենց վոր լսեց սրա մասին ...լեռներով անցավ դեպի Շիրակ[4]՝ ուղեկցությամբ Հովհան (Իվանե) դպրապետի և Սմբատ-Սիմեոնի...

[Փախուստի մատնելով թշնամուն՝ վրացիք պատերազմի դաշ-

---

* Բնագրում՝ Շանշե Դադիան։

տում] տեսան բազմություն [գերի վերցրած] թագավորների և մեծամեծների, ազնվականների և ստրուկների, բազմություն վրանների և տաղավարների, հարստություն ականց և գոհարների, վոսկվո և վոսկեկուռ իրերի, ուղտերի, ձիաների և ջորիների և աշխարհիս ամեն տեսակ գանձերի և հարստությունների, վորը դժվար եր մի առ մի թվել...

Յեվ այսպիսով՝ զենքով և պաշարով լցուն, գերի վերցնելով թագավորներին և մեծամեծ ազնվականներին, յերեք որ մնաց Անիի դռան [Գեորգ թագավորը], վորն ապա՝ հոգալով քաղաքի մասին և նշանակելով այնտեղ ամիրա և զորաբանակ՝ շարժվեց տեղից և վերադարձավ [Տփղիս][5]...

Իսկ Ասորիքի (Շամի) և Միջագետքի (Ջազիրքի), Հայոց (Սոմխիթի) և Արզրումի զորքերի, թագավորների և մեծամեծների ընաջնջման լուրը հասավ Խորասանի (Խվարասանի) և Իրաղ՝ի սուլթանին և խալիֆային, տիրողին ([ինքնա]կալին) մեծն Բաբելոնի և արաբացվոց (սարակինոսների) կեղծ որենսդրին, և Յելտկուզ*՝ Պարսից աթաբակին, [վորոնք]՝... հավաքվելով Ռանում**՝ դիմեցին դեպի Հայոց (Սոմխիթի) յերկիրը, և մտեցան Գագի բերդին, վորը գրավեցին, և ավերեցին նրա ամբողջ սահմանները:

Հենց վոր հուչակավոր և անհաղթ զորավար ու անզուգական յերիտասարդ Գեորգ թագավորն իմացավ այս, իսկույն և յեթ ժողովեց իր յոթը թագավորությունները՝ հայնկույս և հայսկույս***, կանչեց նաև օսերին և շատ ուրիշ ժողովրդներին (յերկիրները), և յելավ սուլթանի դեմ... իսկ Գագում գտնվող [սուլթանական] զորքերը հանվեցին տեղից ու հեռացան, [սակայն] Յեկեղյաց**** գետն անցնելուց հետո նրանց հանկարծակի վրա հասավ [վրաց] զորքը, վորը նրանց ընաջնջման յենթարկեց[6]:

...Ապա սուլթանն ու աթաբակն իրենց ամբողջ զորքով և ուժով բարձրացան դեպի Գեղարքունիք (Գելաքուն), վորտեղից [արդեն] մտեցան Անիին, նաև վերո[հիշյալ] Շահիարմենն ու արաբացվոց բոլոր իշխանավորները:

Այդ պահին Անիում հաստատված եր մեծ և հուչակավոր զորավար Թորեցին՝ շրջակա յերկրները քարուքանդ անողն ու ավերողը, վորը [սկսեց] պատրաստել պատերազմական մեքենաներ:

* Բնագրում՝ Վարազ || Վարազդ:

** Var. Իրանում:

*** Var. + վերինք և ստորինք:

**** Var. Եկխա կացի (sic):

Հենց վոր լուրը սրա մասին հասավ այս յերկիրը և Թագավորին, վորը սակավաթիվ զորքով՝ վորսորդությամբ զվարճանալով՝ կանգնած եր Լոռվա և Դմանիսի լեռների միջև, սրա մոտ յեկավ սուլթանի դեսպանը[7]...

Ապա [Գեորգ Թագավորը] շնորհեց Անին նրա տիրոջը, վորին և պատվեց իբրև իրեն հպատակին, և Յելտկուզ (Ելդիգուզ) աթաբակն էլ յեկավ միջնորդ սուլթանի և վրաց միջև, խնդրելով հաշտություն[8]...

[Ապա Գեորգ Թագավորը] հրամայեց տայեցիներին, կղարջաց և շավշեցիներին Ուլթյաց (Ոլթիսի) և Բանայի ավերումն, իսկ մեսխերին և Թորեցիներին՝ Կարսի (Կարիի) և Աշոտնիի, և ամիրսպասալարին և սոմխիթեցիներին (սոմխիթարնի)՝ Նուրի հայսկույս [կողմի] մինչև Գանձա[կ]... [ապա] ավերեց Բասենը (Բասիանը)[9]...

[Սույն Գեորգն] իր զորքը՝ սպասալարներով հանդերձ՝ ուղարկում եր յերբեմն մինչ Նախիջեվանի (Նախճեվանի) դուռն, և յերբեմն մինչ Մասիս ու Գեղամ (Դաղվ?)[10]...

Ապա [Գեորգ Թագավորը]՝ զորք ժողովելով Տփղիս քաղաքում՝ ուղևորվեց դեպի Սոմխիթի լեռները, ուր պատիկ հարվածեց ու փախուստի յենթարկեց Դեմետրեին և նրա կուսակիցներին, վորոնք ապաստան գտան Լոռի քաղաքում ու բերդում, և գրավեց բոլոր ամրոցներն ու բերդերը*: Ապա Դեմետրեից հեռացան Սարգիս Մխարգրձելն իր վորդով և յեղբորվորդով հանդերձ..., վորին Թագավորը քաղցր սիրեց և վստահելիություն շնորհեց համաձայն նրա վսեմության: Ապա՝ ավերելով Տաշիրն ու Լոռին մինչև Կարս՝ [Գեորգ Թագավորը] բնակություն հաստատեց Ագարա[կ]ում: Իսկ Դեմետրը, վորը գտնվում եր Լոռվա բերդում, զորք ուղարկեց նրանցից, վորոնք հավատարիմ եյին մնացել իրեն, և այլ և այլ կողմերից՝ մեսխերին, վրացիներին (քարթվելներին), սոմխիթեցվոց (սոմխիթարնի) և իր դաստիարակած ախոռապետ (ամիլախոր) Ճիաբերիին...

Ապա [Գեորգ] Թագավորը, վորը Ագարա[կ]ումն եր գտնվում, շարժվեց տեղից և յեկավ վեր՝ մոտենալով Լոռիի քաղաքին ու բերդին: Այս պահին Գարսկապտան ուղարկվեցին Քարթլիի իշխան Լիպարիտ՝ Սմբատի վորդին, ախոռապետ Քավթար՝ Հավհաննի (Իվանեյի) վորդին, վորոնք նույն Գեորգի կողմից եյին կարգված իշխանության, և Անանիա Դվինեցին, վորոնք Տաշիրամենից,

* Var. + վորոնց բոնի կերպով տիրապետել եր նա (Դեմետրը):

վամանք Յելակուզից (Ելչագուզից) օգնություն խնդրելու համար...

...Մինչ այս ուժասպառ յեղան Լաշի բերդում գտնվողները. իսկ Դեմետրը՝ տեսնելով վոր անօգնական վիճակի մեջ է գտնվում, պարանով կապելով իրեն, իջավ բերդից և դիմեց իր հորեղբորը (Գեորգ Թագավորին). իսկ ամիրսպասալարին և բոլոր նրանց, վորոնք մնացին բերդում, անվթար հանեցին բերդից և բերին թագավորի մոտ... [և այսպես] նա գրավեց Լաշին[11]...

[ԹԱՄԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...[Նշանակելով Գ'ուբասարին] ամիրսպասալար և մանդատուրթուխուցես՝ [Թամար թագուհին] վաչ մի թիզ չպակասցրեց Լաշին, [վորն] իշխանությունից զատ [նրան եր շնորհված]։...

[Թամար թագուհին] բանտարկեց գանձարանապետ Գ'ութլու-Արսլանին, վորը պատրաստվել եր ինքնիշխանաբար [գրավելու] ամիրսպասալար[ությունը] ու նստելու հայոց (սոմխեթների) թագավորի տեղը Լաշիում։...

[Ապա Թամար թագուհին] ամիրսպասալար նշանակեց Սարգիս Մխարգրձելին, վորը բարեծնունդ եր և արշավանքների ու քաջագործությանց մեջ սնված, և շնորհեց նրան Լոռին՝ ի իշխանություն և ի տիրապետություն Սոմխիթի. և շնորհատվություն արավ նրա վորդի Զաքարիային եւ. և այս Զաքարիա և Հովհաննն (Իվանեն)՝ Մխարգրձելի վորդիք՝ հավատարիմ եյին թագավորներին և փորձված արշավանքների մեջ[13], մարդիկ սնվանի, թեև կրոնով հայեր (սոմխեթներ) եյին[13]. իսկ Հովհաննն (Իվանե) հույժ տեղյակ եր գրականությանը, վորի պատճառով ել զգաց իր[ենց] կրոնի թյուրությունը, [վրացադավան][14] մկրտվեց, և դարձավ ճշմարիտ քրիստոնյա։...

[Յետ շնորհեց Թամար թագուհին] ախոռապետություն (ամիրախոռություն) Թաբեղի Գամրեկելին, վորը Սարգիս Մխարգրձելից հետո դարձավ ամիրսպասալար[15]։...

Սրանից հետո [վրացիք] սկսեցին արշավանքներ կատարել և դուրս յելան Տփղիսից... նախ և առաջ արշավեցին Կարուց յերկիրն ու Կարնիփոր (Կարնիփոլ), և ավերեցին [բոլոր վայրերն] մինչ Բասեն (Բասիան) և հաղթող ու ամեն ինչով լի վերադարձան...

Իսկ մինչ այդ Ռանի և Գեղարքունյաց (Գելաքունիի) թուր-

քերի արշավախմբերն յեկան և ավերեցին Պաղակացիի (Պալակացիոսի)[16] յերկիրը՝ Շնաձոր կոչվածը. սրանց ընդդիմադրեց Գամրեկել՝ Կախայի վորդին, [վորն և]... փախուստի յենթարկեց ու կոտորեց նրանց...

Յեվ այս պահին յեկան Կարնո-քաղաքացիք, տաորիք (շամեցիք) և Թուրք-դարմնացիք,... [վորոնց նույնպես] փախուստի յենթարկեցին ու կոտորեցին...

Սրանից հետո Մխարգրձելները՝ Սադիրի* և Վահրամի վորդիք, վորոնք լավ հպատակներ եյին և արշավանքներում փորձված, ավագ Զաքարիան և [մյուս] Զաքարիան՝ որհնություն ստանալով, և Հովհաննն (Իվանեն) և Սարգիսն՝ չորհնված[17], գնացին և արշավեցին Դվինի յերկրի վրա. և հաղթող ու ավարով լի վերադարձողներին հետամուտ յեղան Դվինեցոց ու Սուրմարեցոց** արշավախմբերը, վորոնց հետ տեղի ունեցավ կատաղի պատերազմ, վորը նույն Մխարգրձելների հաղթությամբ վերջացավ...

Ապա [Թամարի ամուսին՝ ռուս Գեորգ] թագավորը զորք ժողովեց իր շուրջն և Թամարի հրամանի համաձայն ուղևորվեց Դվին ու պաշարեց Պարթևաց յերկիրը. գրավեց քաղաքներ, վորտեղից մեծ քանակությամբ գանձեր հանեց և բազում ել գերիներ, ապա վերադարձավ Թամարի մոտ...

Սրանից հետո [նույն Գեորգ ռուսը] մեծ զորք ժողովեց ու դիմեց Գեղարքունիք (Գելաքուն), վորը դժվար եր գրավել Թուրքմենների՝ այնտեղ ծովի ավազի պես շատ լինելու պատճառով. հարձակվեցին, կոտորեցին և վերցրին մեծ քանակությամբ գերիներ ու ավար. իսկ յերբ [Գեորգի զորքերը] հաղթող վերադառնում եյին, նրանց յետևից ընկավ ամբողջ Թուրքմենությունը Գեղարքունիքում (Գելաքունում)... [սրա հանդեպ] դուրս յելան Թամարի զորքերը, այնպես, վոր ծերն յերիտասարդի առաջն եր առնում և յերիտասարդը ծերին, տերը ծառային և ծառան տիրոջը, վորոնք փախուստի յենթարկեցին, կոտորեցին և բնաջինջ արին [նրանց]. ապա վերադարձան իրենց թագավորությունը՝ թագավորի ու թագուհու մոտ...

Սրանից հետո... [վրացիք] արշավեցին... Արաքսի (Ռախսի) յեզերքը մինչ Մասիս,... և Վարդան Դադյանը (Դադիանը) ...ու չորեքյան Մխարգրձելներն ու այլ մեծամեծներն և ազնվականները

* Var. Սարգսի։

** Բնագրում՝ Դվինեցիք և Սուրմանեցիք։

(ազնաուրները) մեծ նեղություններով պատերազմ ունեցան. ապա՛ փախուստի յենթարկելով [թուրքմեններին]՝ հաղթող և ուրախությամբ լի վերադարձան այնտեղից[18]*...*

... Յեվ այսպիսի սիրո, պատվի և ուրախարաշխության մեջ անցկացրեց [Թամար թագուհին] ձմռան շրջանը Սոմխիթում և Տփղիսում...

Սրանից հետո լուր տարածվեց, իբր այն ռուսը [՝Թամարի առաջին ամուսին Գեորգը, որն աքսորված էր Կոստանդնուպոլիս՝] յեկել է Կոստանդնուպոլսից ու հասել Յերզնկայի և Կարնո քաղաքի յերկրները... [Յեվ այդ պահին] Վարդան Դադյանն (Դադիանն) էր Օրբեթի և Կայենի տերը...

Ապա Թամարը, վորը Տփղիս քաղաքումն էր գտնվում, ...հրամայեց ժողովել իրեն հավատարիմ յեղող բոլորին՝ զինվորականներին և մեծամեծներին Հերքից (Հերեթից), Կախքից (Կախեթից), Բարթլիից, Սոմխիթից [և] Սամցխեյից...*

*... Ապստամբները մտադրվեցին գրավել Ջավախքը (Ջավախեթը), Թմոգվին ու Ախալքալաքը, նաև Թռեղքն (Թրիալեթն) ու Սոմխիթը. և ամբողջ Սոմխիթը Բուրդ-վաճառի [ձորից] այն կողմը խոտորել էր. [և ապստամբների թվումն էյին՝] Հովհան (Իվանե) Վարդանի վորդին՝ Գագի տերը, Մաղ՚ա**՝ Կայծոնի տերը. Կայենը նույն Վարդանինն էր. և նույն յերկրի ազնվականներն (ազնաուրներն) ու ազնվականների վորդիք, բացի Զաքարիա Վարդանի վորդուց՝... սրանք բոլորը մտադրվեցին ժողովել Ագարա[կ]ում...*

[Բշելով ապստամբներին] Սոմխիթից՝ [Թամարին հավատարիմ մնացած զորքը] կանգ առավ Ագարա[կ]ի պուրակում վորսորդությամբ զբաղվելով և ուրախ[ությամբ լի]...

Վողորմած լինելով հավատարիմների և յուրայինների հանդեպ՝ [Թամար թագուհին] վողորմածությամբ շնորհեց Վարդանի վորդի Զաքարիային Գագը Բուրդ-վաճառի [ձոր]ով հանդերձ, մինչ Գանձա[կ], բազում ...քաղաքներով, բերդերով և ավաններով. և շնորհեց Սարգսի վորդի Հովհաննեսին (Իվանեյին) առաջնությունն և գործակալի (մսախուրթուխուցեսի) պաշտոնը[19] *և՝ ի պատիվ՝ Կայենն ու Կայծոնը, Գեղարքունիքով (Գելաքունիով) և այլ բազում հարկատու քաղաքներով, բերդերով ու յերկրներով...*

...[Յերբ] վախճանվեց Գամրեկել ամիրսպասալարը[20]*,... ապա*

* Var. *ապաստարաններին։*

** Var. *Մաաղ։*

ամիրսպասալարությունը շնորհվեց Մխարգրձել Զաքարիային՝ Սարգիս ամիրսպասալարի վորդուն, վորը նստած եր հայոց (սումեխների) թագավորի տեղում [և] Լոռու տերն եր, վորին կցեցին նաև Թմոգվ քաղաքը, [քանի վոր] նա հպատակ եր՝ արժանի ապահովությանը[21]:...

...Յեվ վողորմածություն ցույց տվեց [Թամարը] բոլորին իրենց կարգով, վոմանց նորից շնորհելով և վոմանց ավելացնելով. և այսպես [շնորհալի յեղան] վրացիք (քարթվելները), սոմխիթցիք, թորեցիք, մեսխերն ու տայեցիք:...

...[Ապա վրացիք] գրավեցին Պարտավ (Բարդավ)՝ հնավուրց մեծ քաղաքը, և կործանեցին Առանը և տասնիկ պատերազմներով նվաճեցին... Հայկի (Հաոսի) յեղբայր* Բարդոսի յերկիրը**...

Յեվ՝ վերադառնալով այնտեղից՝ [վրացիք] նույնիսկ մի տարի էլ չհանգստացան, շտապ գնացին և արշավեցին Արզրումի վրա, վոր և դուռն Կարնո-քաղաքի. և այնտեղ եր բազմություն պատերազմների... ու [վրացոց] ոգնական եյին [դրսից՝] սուրմարեցիք***, կարսեցիք, ապերցիք, և ներքուստ՝ Սուլդուլի վորդի Նասրադինը:

...[Ապա վրաց] միացյալ ուժերն յեկան Գեղարքունիք (Գելաքուն) և՝ անցնելով Խաչենն (Խաչիանն)՝ իջան Կարկար (Դ՛արդ՛արի****) յերկիրը[22]. հանելով Բայլական (Բալղ՛ուն*****)՝ ավերեցին ամբողջ Առանը... իսկ Կարկարից (Դ՛արդ՛արից******) վեց որ ման յեկան մինչ Շամքոր (Շանքար)...

[Յեվ] նորից գնացին Լոռիից Սարգսի վորդիք՝ յերկու յեղբայրներ՝ Զաքարիա ամիրսպասալարն ու Հովհան (Իվանե) գործակալն (մսախուրթուխուցեսն)՝ ավերելու Արաքսի (Ռախսի) յեզերքը. և այնտեղ եր, վոր քարավանները հսկելու և կողոպտելու յեկել եյին գիլնեցիք, բշնեցիք և ամբերդեցիք, վորոնց հետ նրանք կես ճանապարհին հանդիպեցին և կովի կպան իրար հետ. և մեծ պատերազմն ու քաջարի պայքարը գովելի յեր. [և վրաց զորքն] ամեն ինչով լի և անվնաս վերադարձավ [Թամար թագուհու ու նրա ամուսին Դավիթ թագավորի մոտ]...

---

* Բնագրում՝ վորդի:

** Բնագրում՝ հայրենիքը:

*** Բնագրում՝ սուրմանեցիք:

**** Var. Դ՛ուարդ՛ուար:

***** Var. Բլաղ՛ուն:

****** Var. Դ՛ուարդ՛ուար:

Սրանից հետո Կայենի տեր Հովհան (Իվանե) գործակալը (մախուրթուխուցեսը) դրդեց Դավիթ [թագավոր]ին վճռական, անվանի և մեծ ուժով արշավանք ձեռնարկել ավերելու մեծ Գեղարքունիքը (Գելաքունը), Պարսից-բազարն ու Գորլաքունը [որը դարձյալ վրաց հաղթությամբ վերջացավ]։...*

...[Ցեվ] ամիր-[Ա]բուբաքրի ձեռք եր Ատրպատականը (Ադրբադագանը) մինչ Հայք (Սոմխիթ)...

...Այս ամիր-Միհրան՝ Փալավանդի որդին, և Աղսարթան շիրվանշահը (շարվաշե) ամբողջ Առանի մեծամեծներով հանդերձ յեկան... [և] կանգ առին... Ագարա[կ]ի պուրակում...

...[Ցեվ արքայական ամուսնություն] Թամար և Դավիթ [թագավոր]ին ու նրանց որդի Գեորգին։ Տփղիս քաղաքից դուրս նախ և առաջ վողջունեցին ամերն ու ղփչախները՝ հներն ու նորերը, ապա՝ հերացիք և կախք, ապա՝ վրացիք (քարթվելները), որից հետո Թոռեցիք, շավշ-կղարջ-տայեցիք, ապա՝ սոմխիթցիք (սոմխիթարնի), որից հետո՝ ափխազներն և սվան-մեգրել-գուրիացիք...

...[Այս] աթաբակին ծանուցին, որ պարսիկները՝ ժողովելով Նախիջևանում (Նախճևանում)՝ յեկել են Առան...

...[Ցեվ] բոլորը ժողովեցան Սոմխիթում, ուր գնաց և Թամարն, ու տեսավ, որ այնտեղ եր շիրվանշահը (շարվաշե) և ամիր-Միհրանը, նաև Ղփչախի թագավորի յեղբայրը մեծ զորքով, ուր նրանք մի քանի օր մնացին աղոթելու համար...

*... Ցեվ կանգ առան [վրաց զորքերը] Ցեկեղյաց (Ելեկեցիի**) գետի վրա և՝ հանվելով այնտեղից՝ գնացին Շամքոր (Շանքոր***)...*

*...Այս զինված նստեց թագավորը քուրանի վրա, որը՝ երբև հաջակ ստացած՝ նա գնել եր Վախտանգ Խաչենցուց (Խաչինեցուց), հատուցանելով վերջինիս բերդով և ավանով, որ են Գարդմանք**** [23]...*

...[Ցեվ փախուստի դիմելով՝ պարսից զորքի] մի մասն ապաստան գտավ Գեղարքունյաց (Գելաքունի) լեռներում...

...Արուբաքր (Բուրուքար) նախկին աթաբակը՝ Նախիջևան

---

* Var. *Գորալաուքը.*

** Var. *Ելկեցիի։*

*** Var. + *...հազար հազարայ և բյուր բյուրոց, թվով մեծագույն, երբև մորեխներ և ավազը ծովի, Շամքորից (Շանքորից) մինչ լյառն Տոթի և Վարդանաշատի (Վարդանաշտի), մինչ դուռն Գանձա[կ]ի...*

**** *Բնագրում՝ Ճարմանք։*

(Նախճևան) գաղթածը՝ թունավորեց... ամիր Միհրանին (ամիր-Միրանին)[24]*...*

...Հովհան (Իվանե) Մխարգրձելը, որը քաջամարտիկ էր պատերազմում՝ փոքր արշավախմբով անցավ Գեղարքունիք (Գեղաքուն)... [Այդ ժամանակ թշնամու զորքը] գալիս էր Գանձա[կ]ից՝ դիմելով դեպի Սուրմարի (Սուրմանի) յերկիրն և [Խոր]-Վիրապի վանքը[*][25]*... [ուր գտնվում էր] Դվինի և Հայքի (Սոմխիթի) տեր՝ Ցելակուղ*[**] *աթաբակի մնած առյուծ դյուցազնը՝ Սուրմարեցու (Սուրմանեցու) յեղբայրը...*

...[Ապա] Թամարն իջավ մինչև Դվին... և վերադարձին կանգ առավ Ագարա[կ]ում՝ լի փառոք և յերջանկությամբ[26]*... [Իսկ] Հովհան (Իվանե) գործակալը (մսախուրթուխուցեսը)՝ մեծ զորքով [արշավելով] և անթիվ ավար ուղարկելով՝ Խաչենեցի (Խաչինեցի) մեծամեծներին բերեց Թագավորի մոտ...*

...[Ապա վրաց զորքը՝] ամեն ինչ ավերելով՝ հասավ Բասեն (Բասիան)[27]*:...*

*
* *

...Ապա Թագավորի մոտ յեկան ծառայելու յերկու յեղբայրներ՝ Սարգիս ամիրսպասալարի որդիք, որոնք այն ժամանակ հույժ մեծարյալ էյին Թագավորի կողմից՝ Զաքարիա ամիրսպասալարն և Հովհան (Իվանե[***]*) գործակալը (մսախուրթուխուցեսը)*[28]*. և Վրաստանի բոլոր մեծամեծները Թագավորի մոտ էյին. և Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսն՝ հրեշտականմանն*[****] *և աստվածային հոգով լի, և այլ յեպիսկոպոսներն էլ նվաղ չափով ժողովել էյին Թագավորի մոտ: Մի որ պատարագում էր Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսն, և յերբ [սուրբ] խորհուրդը վերջացավ... բոլոր արժանավորները հաղորդվեցին նշխարով. նշխար վերցնել ցանկացավ նաև Զաքարիա ամիրսպասալարը. սակայն քահանաներն այն չտվին նրան, քանի որ նա կրոնով հայ էր՝ նզովյալներից, և ամոթխած ուզեց վերցնել նշխար և հաղորդվել (ուտել): Այս էր պատճառը, որ [կաթողիկոսն] իբրև բոց գրգռվեց և սկսեց սաստիկ մերկացնել նրան, ասելով՝ «ուղղափառներից վոչոք թույլ չի տա քահա-*

* *Բնագրում՝ «միմավալնի քուեղ՝անասա դա վանիսա Սուրմանս միսխե գուխրաբիսա»:*

** *Բնագրում՝ «Երիթ Գուղ»* (sic):

*** Var.՝ *Իոանե:*

**** *Բնագրում՝ համասարն հրեշտակաց:*

նայագործության [ժամանակ] տալ նշխար ձեզ, յոթն անգամ նըզովյալ հայերին. իսկ շունը վոր գտնի, լայեղ եւ չի անի ձեզանից փախցնի»: Այս պատճառով Զաքարիան ամոթխած գնաց իր վրանը: Յեվ յերբ Զաքարիա ամիրսպասալարին հրավիրեցին դահլիճ ընթրիքի, նա համառոտ ճառով դիմեց անհավատներին, քանի վոր խոսքով կշտամբում եր մեր (վրաց) դավանությունը: Ապա հոգվով սրբով լի կաթողիկոսը պատասխանում եր և բացատրում: Իսկ Զաքարիան՝ չկարողանալով ընդդիմադրել՝ ասում եր. «Յես՝ արշավանքներում սնված՝ ի վիճակի (բարեկիրթ) չեմ քեզ պատասխանելու, և կդիմեմ մեր դավանության (հավատքի) վարդապետներին, վորոնք իմ փոխարեն կամաչացնեն* քեզ»: Իսկ Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսը պատասխանեց՝. «Թող լինի Քրիստոսի և միշտկուսյս աստվածածին Մարիամի կամքը, վորը կամաչացնի նրանց ժխտողներին»:

Լսելով այս՝ Զաքարիան մարդիկ ուղարկեց իրենց (հայոց) կաթողիկոսի, նաև յեպիսկոպոսների, վարդապետների ու գիտունների մոտ: Իսկ Հովհանը (Իոանեն) ընդդիմադրում եր սրան՝ ասելով. «Հրաժարվիր այդ անելուց, քանի վոր պետք է իմանաք, վոր ճշմարիտ դավանությունն (հավատն) այս է»: Բայց Զաքարիան նրան չլսեց: Ապա յեկավ կաթողիկոսն Վանի, և բոլոր յեպիսկոպոսներն ու վարդապետները, և սկսվեց քննությունը: Յեվ նստեց Թագուհին՝ հուսով առ սուրբն Թագուհին, և Դավիթ Թագավորն և բոլոր մեծամեծները Վրաստանի (Սաքարթվելոյի). մի կողմը [նստացրին] Մխարգրձելներ Զաքարիա և Հովհանին (Իվանեյին), [և] մյուս կողմը հրավիրեցին [Հովհան] կաթողիկոսին, [վորը] մտավ՝ ասելով հետևյալ սաղմոսը. «դատ արա ինձ, աստված, ևն»: Յեվ յերբ նա մտավ, Թագավորները վոտքի յելան և պատվով նստացրին, նաև հայոց (սոմխիների) վարդապետներին, վորոնց նույնպես հարգանք ընծայեցին՝ ըստ կարգի:

Յերբ հարցափորձը վերջացավ՝ բոլորը լսեցին. ապա հայոց (սոմխների) դավանության (հավատի) մասին սկսեցին խոսել, ճառել և յերկարաբանել. և բարեհիշատակ [Հովհան] կաթողիկոսը, աստվածային ներշնչմամբ ի վերուստ, խելացի բացատրում եր և իմաստորեն պատասխանում՝ հերքելով նրանց (հայերի) ասածները: Իսկ նրանք (հայերը) վեճի մեջ ելի իրենցն եյին պնդում (հաստատում): Յեվ շարունակվեց բանավեճը մինչ հսկումն:

* Var. կպատասխանեն:

Յերկյուղ կրելով, վոր պատմությունս [կարող է] յերկար լինել*, բավականանում եմ ասելով [այսքանը]. ինչպես գիտեք, հայերը մեծ վայնասուն բարձրացրին... և [Հովհան կաթողիկոսը] դիմեց նրանց՝ ասելով. «Թորգոմյան (Թարգամոսյան) տան [զավակնե՛ր], վոր համախմբվել եք ճշմարիտ հավատի դեմ, գիտցե՛ք, վոր մարդկությանը տիրել է սատանան...» ևն...

...Իսկ հայերը դիմեցին նրան՝ ասելով. «Այսպես է...»: Հովհան կաթողիկոսն ասաց. «Այժմ գիտցե՛ք, յեթե ձեր հավատը մերից լավն է, հացը ձեղանով տիրոջ մարմինի կվերածվի. իսկ յեթե մեր հավատն է ձերից լավ, մեր մատուցածը (քահանայագործածը) տիրոջ մարմինի կվերածվի»: Իսկ հայերն ասացին. «Այսպես լինի», Կաթողիկոսը լռության համար սովորական բան ասաց. «Փորձով հրապարակենք և վոչ խոսքով»: Նրանք ասացին. «Ինչ վոր կանես, կանենք»: Կաթողիկոսն ասաց. «Յես ձեզ մի շուն կտամ և յերեք որ ժամանակ, վորպեսզի թափորով և աղոթելով լուսացնեք, և [այդ] յերեք որը նրան (շանը) անոթի պահեք. և մի շուն էլ դուք ինձ տվեք, և յերեք որ անոթի պահեմ, և թափորով ու աղոթելով լուսացնեմ, ապա կերևա ճշմարիտ դավանությունը (հավատը): Յերրորդ որն յես կկատարեմ անարյուն զոհ[աբերություն]ը և ձեռովս կվերցնեմ նշխարն և, թեև անվայել է, կնետեմ շան առաջ, վորը դուք ունիք: Նույնպես և դուք բերեք ձեր նշխարը և նետեք շան առաջ, վորն յես ունիմ. և վոր նշխարն էլ ուտվի, այն դավանությունն է վատ. յեթե ձերն ուտվի, դուք ամաչեցեք, և յեթե մերն ուտվի, մենք ամաչենք»:... Թեև հայերը չկամեցան, սակայն յերկուսն էլ տվին իրենց շները և գնացին դեպի իրենց վրանները:...

Ուրբաթ որն եր. սկսեցին թափորը: Մի կողմը գտնվում եյին թագավորն ու կաթողիկոսն և ամբողջ քահանայական դասն, և քիչ եյին այնտեղ յեպիսկոպոսները, քանի վոր թագավորը ժողովի չեր կանչել: Յեվ մյուս կողմը գտնվում եյին հայերն և Մխարգըրձեները՝ Զաքարիան ու Հովհանը (Իվանեն): Յեվ գիշերը յերկոքյան կողմերն էլ լուսացրին: Յեվ շաբաթ որը կրկին սկսեցին թափորը, և հսկումով էլ լուսացրին միաշաբաթը. ապա արևն յելավ, և բոլորը դիմեցին յեկեղեցի՝ արտասվալից աղոթելով աստծուն: Պատրաստեցին սուրբ սեղանը: Յերկու կողմունքն էլ տեղի ուներ լացը: Անարյուն զոհաբերությունը վերջացավ թե վոչ...

* Var. վոր [բանավեճը] կարող է մինչ գիշեր շարունակվել:

կաթողիկոսը գնաց դեպի ժողովականները՝ ճանապարհին յերգելով. «սուրբ, սուրբ, սուրբ, տեր զորության ես», ապա դիմեց բոլորին՝ յեպիսկոպոսներին ու Մխարգրձելներին, և նրանց (հայերի) դավանակիցներին ասաց. «Լսեք այժմ, Թորգոմյան (Թարգամոսյան) տան [զավակներ]... յեթե ձեր հավատը ճշմարիտ է, այս սուրբ հացը Քրիստոսի մարմին կդառնա, իսկ յեթե մեր հավատն է հաճո աստծուն, մեր օրհնածը տիրոջ մարմին կդառնա: Յեվ թեև անվայել է, բերեք այն շունը, վորը յես ձեզ տվի, և այս սուրբ հացը նրա առաջը կդնեմ: Յեթե շունը մոտենա նրան և վերցնի, վոչինչ է մեր (վրաց) հավատը: Ապա ձեր տված շունը բերեք, և ձեր օրհնած հացը դնենք նրա առաջ, և տեսեք թե ինչ կլինի, և նրանով կբացահայտվի, թե ում հավատն է հաճո Քրիստոսին»: Իսկ հայերը՝ թեև չկամեցան, բայց արդարացի պատասխան չունեին, [և] հարկադրված ասացին կաթողիկոսին. «Քո նշած այս գործը քեզ է վայել կատարելու»:... Յեվ կանգնած եր կաթողիկոսն իբրև կոթող (աշտարակ) աննկուն (աներդվելի)՝ յերեսը պճնազարդ: Ապա պատվիրեց բերել յերեք որ անոթի մնացած շունը... իսկ հայերը տկարացած շվարել եյին, և զարմանում եյին:

Ապա կաթողիկոսը խնդրեց Թագավորից, վոր հրամայի ժողովրդին լռել. և լռությունը հաստատվեց թե վոչ, լուսափայլ բերանով դիմեց Հայոց (Սոմխիթի) վարդապետներին* և Մխարգրձելներին... Յերբ քահանաները շարվեցին, բերին այն շունը, վորը կաթողիկոսի մոտն եր, և նետեցին նրան (հայոց) նշխարը (զոհը): Իսկույն յետ վերցրեց: Ապա վրացիք սկսեցին փառաբանել աստծուն... իսկ հայերն՝ ինչպես գորտերը (դոդոշները) լճից զուրկ՝ կանգնած եյին լուռ ու մունջ:... իսկ թե վրացիներին ինչպիսի ուրախություն, հույս և աստվածային փառք վիճակվեց, անկարելի յե պատմել:

Յեվ ներս մտան թե վոչ, Թագավորն և կաթողիկոսը մեծ ընթրիք պատրաստեցին: Իսկ ամոթխած հայերը գնացին Մխարգրձելների վրանը: Հովհան (Իոանե) գործակալը (մսախուրթուխուցեսն) ասում եր իր յեղբայր Զաքարիա ամիրսպասալարին. «Չուզեցի ընդդիմախոսել վրացիներին, քանի վոր ճշմարիտ հավատի տեր են: Այժմ ինչը պետք է ինձ լինի խոչընդոտ (կանգնեցնի), վոր յես չընդունեմ ճշմարիտ հավատն և չմկրտվեմ վրաց

* Բնագրում՝ «մարդանթա» || «մրխանիթա» (sic). պետք է լինի՝ «մոձղվարթա»:

կաթողիկոսից»: Իսկ նա (Զաքարիան) պատասխանում եր. «Հասկացա, յեղբայր, վոր ճշմարիտ հավատը վրացիներինն է. սակայն [վերջին] դատաստանի որը թող նրանց հարցնեն, ով առաջինները ցանկացան հերձվածող լինել. յես չեմ միանա վրացիներին»: Լսելով այս՝ Հովհանը (Իվանեն) պատասխանեց նրան. «Զարմանում եմ քո իմաստությունից, վոր հասկացար և լավագույնը չես ընտրում. իսկ յես չեմ հպատակվում քո դիտավորությանը, այլ մկրտվում եմ՝ [ընդունելով] վրաց հավատը»: Յեվ խելույն և յեթ յեկավ ու մկրտվեց մեր (վրաց) հավատով Հովհան (Իոանե) կաթողիկոսից. և հայերից շատ շատերն էլ յեկան մկրտվելու, և յեղավ ուրախություն ու խնդություն: Իսկ Զաքարիան նույն անհավատության մեջ մնաց[29]:...

* * *

...Մինչ այժմ Կարսը (Կարին) Թուրքերի ձեռին եր. [Թամարը] զորք ուղարկեց պաշարելու այն. Թուրքերը՝ լսելով այս՝ թողին Կարսը (Կարին) և փախան: Իսկ Թագավորը գրավեց Կարսը (Կարին) և Կարսի (Կարինի) հսկող թողեց Հովհան (Իվանե) Ախալցիխեցուն և նշանակեց նրան կուսակալ՝ տալով աթաբակություն և ամիրաց-ամիրայություն... և խլեց Թուրքերից շրջակա յերկրները... և [նույն] Հովհանին (Իվանեյին) շնորհեց Կարսի ու նրա մերձակա յերկրները[30]...

...Հունաստանի (Բերձենստանի) ծայրագույն սուլթանը՝ Զարասլանի վորդի Ռուքնադդին (Նուքրադին*) կոչեցյալը, վորը գերիշխում եր բոլոր այլ սուլթաններին և տիրում եր մեծն Հունաստանին (Բերձենստանին) Ասիայում և Կապադովկիայում մինչ Պոնտոսի ծովը, գիմեց իր բազում զինվորականներին և ժողովեց ութսուն բյուր, վոր է չորսհարյուր հազար** (sic) *** [31]...

...Յեվ Վարձիի ատվածածնի առաջ արտասվալից աղոթեցին Դավիթ-Սոսլանն ու նրա զորքը... և արշավախումբ ուղարկեց

---

* Var. Նուքարդին:

** Var. ութ հազար (sic):

*** Var. ավելացնում է. «... վորոնց ուղարկեց Միջագետք, Կալոնեա, Գաղատիա, Գանգրա, Անկյուրիա, Իսավրիա, Կապադովկիա, Մեծ Հայքը, Բյութինիա և Պափլագոնիայի կողմերը... ապա միացրեց Ցերզնկայեցվոց (Եզնկայեցվոց), Խարբերդցվոց (Խարփերդցվոց) և Կարնո-քաղաքացվոց... և Սալդուխի վորդու փոխարեն իր յեղբորը նշանակեց Կարնո-քաղաքում»...

Վարձիից*... Յեվ առաջապահ [գնդումն] եյին Զաքարիա Մխարգրձել ամիրսպասալարը և Ախալցիխեցի յերկու յեղբայրներ Շալվա և Հովհանը (Իվանեն), վորոնցից Շալվան մանդատուրթուխուցես եր, [և] ծիրաքերը, և այլ թորեցիք. և դիմեցին Բասենի (Բասիանի) կողմերը:... Իսկ Դավիթ թագավորը [զորքով]... դիմեց, Բոլոտիկե**[32] կոչված տեղը Բասենում (Բասիանում), և յեկան սուլթանի բնակատեղը:...

Այսպես օրեցօր բարգավաճման և մեծարման մեջ եր բոլոր գահակալներից (գայիսոն ունեցողներից) պայծառագույն Թամարը՝ առավելապես աստվածպաշտությամբ, յեկեղեցիներ և վանքեր հիմնելով ու կառուցելով, վորբերին և վորբևայրիներին սփոփելով ու արդարադատությունը տարածելով: Սրա օրոք ուրախության և խնդության մեջն եր նրա թագավորությունը (թագավորությունները): Յերբեմն [Թամարն ու Դավիթն] անցնում եյին [հայնկույս Լիխի] և վարում այնտեղի գործերը, նաև վորսում Գեգութ և Աջամեթում. ապա անցնում եյին [հայսկույս Լիխի՝] Բարթլի, Հայք (Սոմխիթ), և կանգ առնում Դվինում***[33], ուր նրանց մոտ գալիս եյին հարկեր (խարաջա) [տալու] Գանձ[ակ]եցիք և վերին քաղաքացիները: Գարնանը բարձրանում եյին Հայք (Սոմխիթ), ստանալով հարկեր (խարաջա) Նախիջևանեցուց (Նախճևանեցուց), և [ապա] գնում Կողա (Կոլա)՝ Արտահանի (Արտանի) գլուխը, ստանալով և այնտեղից հարկ (խարաջա), նաև Կարնոքաղաքից, Յերզնկայից (Եզինկայից) և այլ շրջակա քաղաքներից****...

... Յեվ ամենուրեք խաղաղություն եր, և թագավորը գտնվում

---

* Var. + վորին ինքը Թամարն եր առաջնորդում բոլոր վտանգներում ... և առաջնորդեց Բասենի (Բասիանի) կողմերը, և մոտեցան Կարսին (Կարիին) [ու] կանգ առան:

** Var. Բոլոսխտեկ || Բոլոտկե:

*** Var. Դուրում:

**** Var. + Նրա (Թամարի) գահակալության քսանևյերեքերորդ թե քսանչորսերորդ տարին[34] հարց յեղավ Կարսի (Կարիի) [գրավման] մասին, քանի վոր վաղուց արդեն Սարգիս Թմոգվեցին, Շալվա Ախալցիխեցին և մեսխերը պաշարում եյին, բայց ի վիճակի չեյին գրավելու այն... Ապա Դավիթ [Սոսլանը]... հրամայեց Զաքարիա և Հովհաննին (Իվանեյին) գնալ և սաստիկ պատերազմեն... Յեվ յերկարատև յեղավ այս գործը, իսկ ինքը Թամարը կանգ առավ Ջավախքում (Ջավախեթում), ուր և սպասում եր նրանցից լուր ստանալուն... [Յերբ Կարսը պաշարեցին և անջուր մնացած քաղաքացիներից շատերը կոտորվեցին]՝ մնացածները խնդրեցին Դավթից, վոր Թամարն ինքը հասնի նրանց մոտ, վոր-

էր Գեգութում, քանի վոր սուրբ պաս էր, և յերկու Մխարգրձելներն էլ Թագավորի մոտն եյին։ Տեղեկություն ունենալով սրա մասին՝ Արտավիլի (Արդավելի) սուլթանը թշնամություն սկսեց քրիստոնյաների հետ։ Կանչելով իր զորքը՝ շարժվեց դեպի Անի, և ավերեց այն, քանի վոր լսել էր Մխարգրձելների բացակայությունը տանից. և բարձրանալով Արաքսի (Ռախսի) յեզերքով՝ անզգալիորեն յեկավ Անի. ճանապարհին վոչոքի չվնասեց և ավագ շաբաթ յերեկոյան յեկավ Անի-քաղաք. և հենց վոր սկսեց լուսանալ (լուսադեմը մոտեցավ)՝ զարկեցին գերանին, և քաղաքի դռները բացվեցին... [Սուլթանի զորքերը] մտան քաղաք և սկսեցին կոտորել և գերել [բնակիչներին]. ժողովրդի մեծ մասն յեկեղեցիների մեջն էր՝ համաձայն քրիստոնեյական կրոնի. վոմանք փախան դարպասներն ու այնտեղ ամրացան և վոմանք փախան այրերը, վորոնց «քարտուն» եյին կոչում։ Անմատչելի մնացին [միմիայն] նրանք, վորոնք բերդի կամ քարտունների[35] մեջն եյին, վորոնց մեջ [թշնամին] չմտավ, քանի վոր յերեք կողմից քարափ էր, ժայռոտ և քարայրներով լի։ [Սակայն] գրավելով ամբողջ քաղաքը՝ մի բյուր և յերկու հազար մարդ յեկեղեցիների մեջ կոտորեցին ինչպես վոչխարներին, բացի նրանցից, վորոնք հրապարակներում և փողոցներումն եյին։ [Յեվ] այսպես վայրագաբար ավերեցին Անին, և բեռնակիր ու անհամար ավարով լի տուն վերադարձան[36]։

Յեվ Անիի ավերման մասին համբավաբերները լուր հասցրին Գեգութ նոր-կյուրակեյի (ախար-կիրակի) որը։ Ամիրսպասալար Զաքարիան և գործակալ Հովհանը (Իվանեն)՝ լսելով այս՝ շատ տրտմեցին... Ապա Մխարգրձելները դիմեցին Թագավորին. «...Դու, արքա, ծանուցիր քո զորքին, վոր պատրաստ լինի գնալու Արտավիլի (Արդավելի) սուլթանի դեմ. նախ գնանք Անի...»։ Հավանելով նրանց (Մխարգրձելների) ասածը՝ Թագավորը հրամայեց

պեսզի անձնատուր լինեն նրան... Իսկ յերբ [Թամարը] հասավ՝ [բերդի] բանալիները հանձնեցին նրա վորդի Գեորգին (Գիորգիին), ապա Թամարին՝ խնդրելով խաղաղություն [հաստատել], և յերդվեցին, վոր վոչոքի չհանձնի Կարսը (Կարի), ինչպես Անին (Անիսը) և Դվինը, այլ իր թագավորությանը կցի։ [Թամարն] այս առթիվ հաստատ խոսք տվեց և հրամայեց իր վորդի Գեորգին (Գիորգիին)՝ վոր մտնի և տանա քաղաքն ու բերդը։ Յեվ յեղավ այսպես. այս մի քաղաքն ու բերդը [Թամարն] իրեն վերապահեց բոլոր նրանցից, վոր գրավեց՝ Զորակերտից մինչ Արաքս (Ռախս), Գագից մինչ Գանձա[կ] և Ջավախքից (Ջավախեթից) մինչ Սպեր...

իր զորքին, որ պատրաստ լինի. և յեկան Մխարգրձելներն Անի, և սկսեցին կազմակերպվել. ապա մոտեցավ նրանց (հայոց) պիղծ կրոնի պասը. մարդ ուղարկեցին Թագավորի մոտ՝ զորք խնդրելով Արտավիլի (Արդավելի) սուլթանի դեմ։ Ապա Թագավորը հրամայեց մեսխերին, Թորեցիներին, Թմոգվեցիներին, հեր-կախերին [և] սոմխիթցիներին [յենել],... որոնք ժողովեցան Անիում և գնացին Արտավիլ (Արդավել). անցան Գեղարքունիքը (Գելաքունը) և՝ անցնելով Սիսականը*՝ դիմեցին դեպի Արտավիլ (Արդավիլ)... [որին և] պաշարեցին... Իսկ Արտավիլի (Արդավիլի) սուլթանին և նրա կանանց ու զավակներին գերի վերցրին ու տասն և յերկու հազար ընտրյալ մարդիկ սպանեցին մզկիթի մեջ [ճիշտ] այնպես, ինչպես նրանք նույնն արին Անիի յեկեղեցիներում**... և հաղթող վերադարձան Անի ու հույժ մխիթարվեցին։... Այս ժամանակ Թագավորը գտնվում եր Կողայում (Կոլայում) [և] նրա ամբողջ Թագավորությունը լցվեց անթիվ հարստությամբ, վոսկով, արծաթով ու այլ ամենայն հարստությամբ, վոր բերեցին Զաքարիա և Հովհանը (Իվանեն), [և] վորի պատճառով մեծապես շնորհապարտ Թագավորը նրանց շնորհեց շատ բերդեր և քաղաքներ ու յերկըրներ։ Յեվ այսպես՝ աստծուն փառաբանող, ուրախությամբ լի ապրում եյին նրանք (Մխարգրձելները), վորոնք շրջակայում գտնըվողներից ստանում եյին հարկ[եր] (խարաջա) և անհամար ընծաներ։...

Ապա Թագավորի մոտ յեկան Մխարգրձել Զաքարիա ամիրսպասալարն և Հովհան (Իվանե) գործակալը (մսախուրթուխուցեսն), և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին, և գեկուցին. «...Այժմ հրամայեցեք Վրաստանի զորքին, վորպեսզի պատրաստ լինի արշավելու Խորասան (Խվարասան)...»։ Լսելով Մխարգրձելների այս խոսքերը՝ Թագավորը դիմեց իր Թագավորության հայսկույս և հայնկույս [գտնվող] բոլոր յերեսելիներին, և հաղորդեց նրանց (Մխարգրձելների) ասածի մասին։ Յեվ բոլորը՝ լսելով Մխարգըրձելների կոչն արշավանքի յենելու մասին՝ հավանեցին այս, և վորոշեցին արշավել։... Աղոթելով Վարձիի աստվածածնի առաջ՝ [Թագավորն] որհնեց դրոշակն ու արշավազորքը, և ուղարկեց Պարսկաստան։ Տվեց դրոշակը Զաքարիա ամիրսպասալարին, և նրանք (զորքերը) գնացին Պարսկաստան։ Իջնելով Նախիջևանի (Նախճեվանի) կողմերը՝ [վրաց զորքն] անցավ Ջուղա և Արաքսի (Ռախսի)

* Բնագրում Սխապան։ Var. Իսպխան։

** Var. յեկեղեցում։

յեղերքը, ապա մտավ Դարաղուղի նեղ ձորը, որտեղից վեր ելավ դեպի Մարանդա... [Ապա՝ հաղթելով Արտավիլի սուլթանին՝ վրաց զորքն] անցավ Արաքսը (Ռախսը) և Նախիջևանի (Նախճևանի) կողմերը, և եկավ Տփղիս՝ Թագավորի մոտ[37]։...

Ապա առաջ եկավ մեծ տրտմություն, քանի որ վախճանվեց Զաքարիա ամիրսպասալարը՝ Սարգիս ամիրսպասալարի որդին՝ որը հույժ մեծարեցավ և լի էր ամենայն բարիքներով, հաղթող, քաջ և հույժ մաքառող... Սրան (Զաքարիային) ողբացին Թագավորն [և] Վրաստանի ամեն մի մարդ, քանի որ այս ժամանակներին իշխանների միջև նրանից ավելի քաջարի ոչոք չէր երևացել, ինչպես նաև տոհմական ծագումով։—Նա Արտաքսես Երկայնաբազուկի տոհմից էր, և դավանությամբ հայ էր, [և] օժտված էր աստվածային և մարդկային բոլոր բարիքներով։ [Եվ] այս քաջարի հայրը մի որդի թողեց, որը Շ[ահ]ին[շ]ա[հ]* էր կոչվում[38]։ Ապա [Թագավորը] կանչեց Զաքարիայի եղբայր Հովհան (Իվանե) գործակալին (մսախուրթուխուցեսին), և կամեցավ շնորհել նրան նրա եղբոր պատիվը, ու տվեց նրան ամիրսպասալարություն։ Իսկ Հովհանը (Իվանեն)՝ դարմանալով այս առթիվ՝ ասաց Թագավորին. «Այն պատիվը, որ դու ինձ շնորհեցիր, շատ և շատ մեծ է. բայց ես արժանի չեմ իմ եղբոր անունով կոչվել ու չեմ ուզում ամաչել՝ գրավելով նրա տեղը. ուստի և շնորհիր ինձ աթաբակություն, քանի որ Վրաստանում դուք՝ թագավորներդ՝ տակավին սահմանած չունիք աթաբակություն։ Սրանով դու կզորացնես քո շնորհն առ ինձ, քանի որ կարժանացնես բարձրագույն նոր պատվի, և աթաբակություն կշնորհես ինձ, ինչպես ընդունված է սուլթանների մոտ, քանի որ սուլթանների օրենքով աթաբակը թագավորների և սուլթանների հայր և դաստիարակ է [համարվում, և այդ պատճառով էլ] կոչվում է «աթաբակ»։ Սրանով կզորացնես քո շնորհը նախ և առաջ առ ինձ»։ Լսելով այս՝ Թագավորը շնորհեց նրան աթաբակություն, որ մինչ այն Վրաստանի արքունիքում (Թագավորների առաջ) ոչոքի չէր տրվել, և գործակալություն (մսախուրթուխուցեսություն) շնորհեց [Թագավորը] Զաքարիա Գագեցու որդի Վահրամին (Վարամին), որը պատվական մարդ էր և արշավանքներում հաղթող։ Եվ այսպես նրանք միշտ Թամար թագուհու (Թագավորի) մոտ էին։

* Բնագրում՝ Շինա (sic). Var. Շալվա։

Իսկ Թամար թագուհին (թագավորը) ձմեռը Դվինումն* էր լինում և ամառը Կողայում (Կոլայում) ու Ցեկի լճի [մոտ], յերբեմն անցնում էր Ափխազք (Ափխազեթ), Գեգութ և Ցխում**:...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 «Աշոռնի»-ն նույն Աշոռնիք կամ Աշարունիքն է (Ցերասխաձորը). «Ի գաւառն Աշորնիս... ի գիւղն, որ ասի Կաղեզուան»՝ այսպես է այն հիշատակում Մ. Ուռհայեցին (Ժամանակագրութիւն, Բ. տպ., Վաղ. 1898, էջ 268—269)։ Հմմ. M. Brosset, Historie de la Géorgie, I, 2, p. 384, n. 4.

2 Հմմ. Վարդանի (Վեն. 1862, էջ 123—124) տեղեկությունը. «Շահի-Արմէնն... տիրեալ երկոտասան քաղաքաց, կոչեցաւ Թագաւոր Հայոց, որ է Շահի Արմէն՝ ըստ իւրեանց լեզուին»։

3 Անտարակույս, «Հազար ու մի գիշերի» ազդեցությամբ է ասված։

4 Հմմ. Ս. Օրբելյանի (Տփղիս 1911, էջ 382) վկայությունը. «Գէորգի էառ զԱնի քաղաք ի 610 (=1161) թուականին և զամենայն տունն Շիրակայ»։

5 Անիի առումը Գեորգի կողմից, համաձայն վերոհիշյալ հայ պատմիչների, տեղի պիտի ունենար 1161 թվին։ Այս առթիվ Մ. Ուռհայեցին (op. cit., 426) գրում է. «Ի թուականութեան Հայոց ՈԺ (=1161) թագաւորն Վրաց Գորգի որդի Դեմետրի՝ որդւոյ Դաւթի, եկն ի վերայ թագաւորաբնակ մեծի քաղաքին Անւոյ յաւուրս ամարայնոյ, յաւուր երկուշաբաթի և... ի վաղւն առեալ զքաղաքն բռնութեամբ... Եւ եդեալ պահապանս քաղաքին արս ընտիրս երկու հազար, և ինքն դարձաւ մեծաւ յաղթութեամբ և գնաց ի թագաւորութիւնն իւր. իսկ Տէր Խլաթայ, որ Շահի-Արմէնն կոչէին, ժողով արարեալ արս ութսուն հազար, եկն պաշարեաց զքաղաքն Անի. զայն լուեալ թագաւորն Վրաց՝ եկն ի վերայ նոցա և կոտորեաց զնոսա, և արար զնոսա փախստական ...և առին [վիրք] ծառայս երկու հազար և հինգ հարիւր, գլխաւորս՝ որք էին հարիւր յիսուն ի նոցանէ. ամիրայք մեծամեծք. և ձիս և ջորիս և ուղտս անհամար, և վրան և ջօշան, և այլ աւեհ որ ոչ գոյ թիւ, և ոչխար բազում. և լցաւ քաղաքն Անի ամենայն հարստութեամբ, զոր յառման վրացւոյն էին կորուսեալ՝ կրկնապատիկ շահեցան, մինչև զընտիր ջօշանն երկու դանկ ծախէին։ Եւ զկնի բազում աւուրց գնացին մարդիկ քաղաքին Անւոյ ի տեղի պատերազմին և գտանէին զրահս բազումս ի մէջ խոտին և բերէին։ Եւ թա-

* Var. Դերում։

** Թվելով ապա մի առ մի միահեծան Թամարի «ազգազուտ» և «ժողովրդասեր» գործերը, վարիանտը (Վախտանգյան խմբագրությամբ) նշում է. «Սրան վկա յին Շարվանշահների (Շարվանշեթի) և Դերբենտցվոց (Դարուբանդեցվոց), Խունձախների (Ղունձերի), Ոսերի, Կասագների (Քաշագների), Կարնո-քաղաքցվոց և Տրապիզոնեցվոց յերկիրները (տները), վորոնք սրա (Թամարի) շնորհիվ ազատ կյանք եյին վայելում և միանգամայն ապահով եյին թշնամիներից...»։

զաւրն զայս բարութիւնս արար քաղաքին Անւոյ, զի յորժամ էառ զնա՝ երեսուն հազար դահեկան և գնեաց ի հեծելէն զգերեալ ծառայսն Անւոյ՝ քրիստոնեայ և զայլազգի։ Այս եղև ի պահն սուրբ Գրիգորի, որ ի միջինքն ամառան աղուհացիցն՝ յորժամ առաւ Անի, և ամսեանն օգոստոսի կոտորեցին զամիր Միրայն, որ էր Շահի-Արմէնս»։

Ինչ վերաբերում է Դվինին, նրա առումը նույն Մ. Ուռհայեցին *(էջ 429) այսպես է նկարագրում. «Յայսմ ամի (ՈԺԱ = 1162) առաւ մեծանուն քաղաքն Դուին ի թագաւորէն Վրաց Գորգէ. բռնութեամբ ի ներքս մտեալ զկնի փախստական զօրաց այլազգեացն, որք ելեալ էին ի քաղաքէն ընդդեմ նորա պատերազմել, և նա ի փախուստ դարձուցեալ կոտորեաց զնոսա. և զմնացեալքն դէմս ի քաղաքն արարեալ, միաբան մտեալ ընդ դուռն քաղաքին կոտորեցին զամենեսին յանխնայ, գերեցին և այրեցին զբնակութիւնս նոցա, և ինքեանք դարձան մեծաւ աւարաւ և գերութեամբ յաշխարհն իւրեանց»։*

Նույն Դվինի առման մասին Վարդանը *(127) գրում է. «Իսկ թագաւորն Վրաց [Գէորգի] կուտէ առ ինքն զկովկասային զօրսն, և գայ առնու զԴուին՝ խստագոյն խայտառակեալ զնոսա ի սուր և ի հուր, բաց ի քրիստոնէիցն որ անդ»։*

6 *Հմմ.* Վարդանի *(էջ 127) հետևյալ խոսքերը. «Ելտկուզն գայ յայրեցեալն և ի քանդեալն Դուին, և խոցոտեալ սրտիւ և մրմռեալ իբր զգազան կատաղի՝ գայ ի Մրեն և այրէ անդ զամրոցն... և դառնայ ի դաշտն Գագայ... Եւ զկնի ի թագաւորէն Վրաց ահաբեկեալ փախչի, թողով զկարասին և զգերիսն անդէն» ևն։* Ստ. Օրբելյանն *էլ (էջ 382) գրում է. «Թագաւորն Գէորգի... մի անգամ փախոյց զմեծ աթաբէկն Ելտկուզ ի դաշտին Գագայ, որ եկեալ էր 100.000-աւ ի վերայ Գէորգիի. և կամէր կոտորել զամենայն վիրս, և ըմբռնել զթագաւորն. զոր մեծաւ հնարիւք և արիական քաջութեամբ այնքան ի նեղ էարկ Իվանէ, զի ի գիշերի թողին զվրանս և զզէնս և զանհուն կարասիս իւրեանց և զբեռնակիրս. և փախեան մազապուրծ»։*

7 *Այս տեղեկությունները, զուգադիպելով* Իբն-Ալ-Աթիրի *տվյալներին, վերաբերում են 1162 թվին (Հմմ.* Իվ. Ջավախիշվիլի, *Վրաց ժողովրդի պատմությունը,* II, *1914, էջ 562—563)։*

8 *Այս առթիվ* Վարդանը *(էջ 127) նկատում է. «Սակայն [Գէորգի թագաւորն] գրգռէ զծովիզ սուլտանն, զորդին Մահմուդի զԱսլան և ածէ յԱնի, և զամս չորս պահէ ի տառապանս անվար և անհանգիստ. մինչ թագաւորն Վրաց Գէորգի ողորմելով քաղաքին՝ կոչէ առ ինքն զսուլտանն և տայ ի նա զԱնի. զի չէր ձեռնհաս պահել ի բազմութենէ անօրինացն»։ Քանի որ Մահմուդի որդի Ասլանն ամբողջ 4 տարվա ընթացքում Անիին հանգիստ չէր տալիս, ուրեմն պետք է ենթադրել, որ Գեորգ թագավորը շնորհած պիտի լինի Անին նույն Ասլանին 1161 + 4 = 1165 թվին (Հմմ.* M. Brosset, op. cit., p. 395, n. 1. Իվ. Ջավախիշվիլի, *Վրաց ժողովրդի պատմությունը,* II, *564)։*

9 Իբն-Ալ-Աթիրի *համաձայն, այս դեպքերը տեղի պիտի ունենային 1165—1166 թ. թ. (Հմմ.* M. Brosset, op. cit., p. 396, n. 1. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 565*)։*

10 *Վրաց. «Ղաղվ»-ն անհասկանալի է. ուստի և* Մ. Բրոսեն *այն ուղղում է «Գեղամ»-ի.* Le lac de Gégham, ou Goghtcha (M. Brosset, op. cit., p. 397, n. 6*)։*

11 Գեորգ Թագավորի՝ Օրբելյանների դեմ մղած պայքարի մասին հայ պատմիչներից մանրամասն խոսում են Վարդանը (էջ 130) ու Ստ. Օրբելյանը (էջ 383—389)։ Ըստ Վարդանի, «յայնմ ժամանակի յայտնեաց Իւանէ զչարութիւնն իւր, զեղբօրորդի Թագաւորին իւրեանց զԴեմնէն և զյոլովս յազատացն յինքն յանկուցեալ՝ խորհեցաւ սպանանել զԹագաւորն, մինչ կայր ի Սախատէ (տպ. Սախատա. sic. Լ. Մ.-Բ.) յանհոգս. զոր իմացեալ յառնէ մէջէ՝ փախեաւ ի Տփղիս, զի սակաւամարդ էր. և անդ հաւաքեցան առ նա բազումք՝ Թողով զչար խորհուրդն։ Եւ յորժամ զօրացաւ կողմն Թագաւորին, և կամէր գնալ ի վերայ ապստամբացն՝ որք ի Սախատէ, փախեան յամուրս իւրեանց, և ապա մտին ի Լօռէ, բացի Լիպարտէն՝ որ չոգաւ ի Պարսից կողմն երկու որդւովք. և էառ Թագաւորն զամենայն զանձ Օրբէլեանց, և ամենեքեան անկան յոտս Թագաւորին, եղբօրորդին և ընդ նմա այլքն, մինչև ինքն իսկ Իւանէ. զորոյ զաչսն կուրացոյց, և զկրտսեր որդի նորա զԲաւթար և զԻնէն, զորդի Լիպարտին սպան, և յոչինչ եղեն չար խորհուրդքն ամենայն, ի վեցհարիւր քսան և վեց թուին»։ Համեմատաբար ավելի մանրամասն խոսում է Օրբելյանների ապստամբության մասին Ստ. Օրբելյանը, վորն իր տեսությունը սկսում է հետևյալ խոսքերով. «Իսկ ի Թուականին Հայոց 626 եղև աղմուկ շփոթի ի մէջ Թագաւորութեանն Վրաց. և բնաջինջ կործանեցաւ տունն Օրբէլեանց», և այլն։ Ստ. Օրբելյանի տեղ-տեղ տված սխալ լուսաբանությունների քննադատությունը տես. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 571, ծանոթ.։

12 Մխարգրձելների կամ «Երկայնաբազուկների» մասին տես. M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, Add. XVII, p. 266—279 (Notice et détails historiques sur la famille des Mkhargrdzélidze), Ղ. Ալիշան, Շիրակ, 175. Ե. Լալայեան, Բորչալուի գաւառ,—«Ազգագրական Հանդէս», գ. VII—VIII, Տփղ. 1901, էջ 319—329. Ասլան Շահնազարեան, Զաքարեան (Երկայնաբազուկ) տոհմի ծագումը, գաղթը դեպի Զորագետ և նախորդները,—«Շողակաթ», I, Էջմ. 1915, էջ 66—83. Ն. Մառի քննադատականը վերջինիս մասին՝ Отчет о состоянии и деятельности С.-Петербургского Университета за 1908 г., Спб. 1909, отд. II, стр. 73—77. Ս. Լիսիցյանի քննադատականը՝ Տեղեկագիր Թիֆլիզու Վանաց աւագ եկեղեցու կրօնա-պատմական թանգարանի Յիսուն յանձնաժողովի 1908 ապրիլ 5—1910 ապրիլ 5, Տփղ. 1910, էջ 11—18, նախորդ քննադատության արտատպությամբ հանդերձ՝ էջ 19—24. «Վագրենավորը», Ս. Կակաբաձեյի խմբագրությամբ, վրացերեն, բ. տպ., Տփղ. 1927, էջ XCIV։ Հմմ. նաև՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականութեան մէջ,—«Գեղարուեստ», VII, Տփղ. 1921, էջ 40 և ծանոթ. 1. Նույնը, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», վրացերեն, Տփղ. 1928, էջ 36—41 (մանրամասն բիբլիոգրաֆիայով). Գարեգին ա. ե. Հովսեփյան, Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ. Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություն. Վաղարշապատ 1928, էջ 1—26։

13 Ասել է՝ հակաքաղկեդոնիկներ (միաբնակներ)։

14 Ասել է՝ քաղկեդոնիկ (յերկաբնակ)։

15 Վրաց պալատական պաշտոնեյության մասին մանրամասն տես. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, գ. II, հատված I, Տփղ. 1928։—Սարգիս Մխարգրձելը, համաձայն Սանահնի արձանագրության, վախճանվել է 1187 թ. (Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, ՍՊԲ 1911, էջ

36)։ Հետևապես, Իվ. Ջավախիշվիլու կարծիքով (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 590—591), Գամրեկելն ամիրսպասալար կարող եր դառնալ նույն 1187 թվին։

16 Այժմյան Չըլդըր-գյոլը կամ Չըլդըր լիճը։

17 «Որհնություն ստացած» և «չորհնված» ենք մենք թարգմանում վրաց. «դալոցվիլնի» և «դաուլոցավնի», վոր ֆրանսերեն Մ. Բրոսեն (M. Brosset, Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 414, n. 3) թարգմանել է՝ proclamé և non proclamé.

18 Ըստ Մ. Բրոսեյի (op. cit., p. 416, n. 2) 1187—1192 թ. թ. միջոցին։

19 Տես 15 ծանոթությունը։

20 Ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 596—597) 1190—1191 թ. թ.։

21 Ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (ibid., 597) 1191 թ., քանի վոր Սանահնի նույն՝ 1191 թ. արձանագրության մեջ (Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, 37), Զաքարիան արդեն «ամիրսպասալար» է կոչված։ Ընդ սմին, նույն գիտնականին տարորինակ է թվում, վոր Հոռոմայրի 1187 թ. արձանագրության մեջ (Կ. Կոստանյանց, 36) Զաքարիան «ամիրսպասալար» է կոչվում, մինչդեռ նույն Սանահնի 1187 թ. արձանագրության մեջ (ibid.) նրա «ամիրսպասալարության» մասին խոսք չկա. Իվ. Ջավախիշվիլի (ibid., եջ 597, ծանոթ.*)։

22 Այսինքն՝ «Գարդաբացվոց» յերկիրը։

23 «Գարդման» ենք մենք վերականգնում համաձայն Մ. Բրոսեյի (op. cit., p. 441, n. 6) միանգամայն իրավացի լուսաբանության. „Dcharmani doit être le Gardman des Arméniens“։

24 Հմմ. M. Brosset, op. cit., p. 447, n. 2։

25 Հմմ. ibid., p. 448, n. 2 (p. 447)։

26 Ըստ Վարդանի (եջ 138), վրացիք «ի վեցհարիւր յիսուն և երկու թուին առին զԴուին», այսինքն 1203 թվին։ Մնացած պատմիչները Դվինի առման տարին չեն ցույց տալիս։ Հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 609։

27 Հմմ. Ստ. Որբելյանի (եջ 391) խոսքերը. «[Զաքարէ և Իվանէ] բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցՆերքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչ ի Մժնկերտ»։ Հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., II, 610.

28 Մխարգրձելների մասին տես 12 ծանոթությունը։

29 Հովհան (Իվանե) Մխարգրձելու «դավանափոխության» մասին հայ պատմիչներից խոսում են, ինչպես հայտնի յե, Վարդանն ու Կիրակոս Գանձակեցին։ Վարդանը (Վենետիկ 1862, եջ 138) գրում է. «Իւանէ խաբեալ ի թագուհւոյն Թամարայ՝ տկարացաւ ի հաւատոյն, և անյաջողեալ նմա ըմբռնեցաւ գերի ի Խլաթ... Իսկ Զաքարէ եղբայրն Իւանէի մնաց ի սեփհական հաւատն. սակայն կամեցաւ զտօն Տիրամօրն և զխաչին ի պատկեր աւուրն տօնել, և զհրագալոյցն չլուծանել, և կրօնաւորաց միս չուտել, և կենդանոյն պատարագ մատուցանել. և վրանով պատարագել ի բացեայ՝ դպրօք և սարկաւագօք»։ Կիրակոսը (Տփղիս 1909, եջ 157) գրում է. «Իւանէ խոտորեցաւ յաղանդն Քաղկեդոնի, յոր կործանեալ էին Վիրք. զի սիրեաց նա զփառսն մարդկանց առաւել քան զփառսն Աստուծոյ, հրապուրեալ նա ի թագուհւոյն՝ որ Թամարն կոչէր,

ի գաւառէն Գէորգեայ։ Իսկ Զաքարէ յուղղափառութեանն եկաց, զոր զաւանեն Հայք. վասն այսորիկ առաւել մեծարէին զՎիրս»։

Վրաց պատմչի ակնարկած «դեպքը», վորքան էլ այն, իրոք, առասպելական գծերով է նկարագրած, ստանում է իր ռեալ գնահատումը քաղկեդոնականների (յերկբնակների) և հակաքաղկեդոնականների (միաբնակների) միջև Թամարի որոք ծագած վեճերին վերաբերյալ ամբողջ գրականության քննությամբ. իսկ այս վեճերը, ինչպես և նախորդ դարերի ընդդիմախոսությունները, ինչպես հայտնի յե, արգասիք է այն հակասությունների, վոր տեղի ունեին ավատական մթնոլորտում, այս դեպքում՝ միահեծանության (աբսոլյուտիզմի) հասած Վրաստանում, վորի եքսպանսիան տարածվել եր Սև ծովից մինչև Կասպից ծովը, և Կովկասյան լեռնաշղթայից մինչ Առաջավոր Ասիա։

Ինչպես հաղորդում է ասորի պատմիչ Գրիգոր Բարհեբրեյ կամ Աբուլֆարաջը (ապրում եր 1226—1286 թ. թ.), հայ-վրացական մի ընդհարում տեղի յե ունեցել 1197 թվին «ծռազատկի» առթիվ, հավանական է, Տփղիս քաղաքում (Gregorii Barhebraei Chronicon ecclesiasticum, edid. J. B. Abbeloos et Th. J. Lamy, t. II, 1874, p. p. 599—604. Bibliotheca Orientalis, ed. Assemani, t. II, p. 369), Հմմ. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, III, եջ 161—162, նաև Л. Меликсет-Беков, О междоусобице в Тифлисе в 1197 г. по поводу Кривой пасхи,—„Изв. Кавк. Ист.-Арх. Инст.", т. II, 1925, стр. 49—60։ Իսկ Մխիթար Գոշի «Գծագրութիւն... յաղագս Վրաց» կոչված գրությունը լավագույն ապացույցն է այն հանգամանքի, վոր այսպիսի ընդհարումներ ու վեճեր հայոց և վրաց, ուղիղ հասած հայ (հակաքաղկեդոնիկ) և վրաց (քաղկեդոնիկ) հոգևորականության միջև քանիցս է տեղի ունեցել Թամարի թագավորության որոք, վորն և դրդել է Մխիթարին համապատասխան դիմում անել Զաքարիա և Հովհան (Իվանե) Մխարգրձելներին։ Այս գրությունը սկսվում է հետևյալ «ձոն»-ով. «Զայս գծագրութիւն ջանակաւուք հարկաւոր կարծեաք եղաք յաղագս Վրաց, որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ ընդ մեզ վարին, քան զՅոյնս, աշակերտելով նոցա։ Եւ արդ, զի նախ առ ձեզ է նախադրութիւն բանիս, ով աստուածասէր և բարեպաշտ իշխանք իշխանաց Զաքարէ և Իւանէ, ծնունդք սիրոյ աստուծոյ ի բարեզարդ ծնողաց. զի ես յամենայնի նուաստ Մխիթար ի բանս և ի գործս սպասաւորաց բանին, որ յաւուրս մեր՝ տեսանելով և լսելով զբամբասանս Վրաց ի դաւանութիւնս մեր հաւատոյ և կարգաց եկեղեցւոյ, յոյժ խոցեալ լինէի [ի] հոգի, մանաւանդ զի հաւանելի թուելով ձեզ ասացեալքն առ ի նոցանէ, յայսոսիկ եկի [ի] միտս՝ գրել սակաւուք զճշմարիտ հաւատոյս մերոյ զաւրինակ, և զոր ամբաստանիմք, թէ ոչ միաբանին ընդ Յոյնս և ընդ Վիրս ցուցանել փութացաք զանհնարութիւն...» (ձեռագիր Եջմիածնի մատենադարանի № 631, եջ 17 r = «Արարատ» ամսագիր 1900 թ., եջ 497 = Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», վրացերեն, Տփղ. 1928, եջ 240)։ Վոչ պակաս հետաքրքիր է և նույն գրության վերջաբանը, ուր, ի միջի այլոց, կարդում ենք հետևյալը. «Եւ արդ թէպէտ բարեպաշտ թագաւորք[ն] մեր չեն բաւական՝ Թամար և Դաւիթ՝ տիեզերական ժողով առնել ամենայն ազգաց, վասն հեռաւորութեան Յունաց և Հռոմայեցւոց և այլոց ազգաց, այլ աստուծոյ շնորհաւքն կարող են զՀայոց և զՎրաց թշնամութիւնն բառնալ, որ զՔրիստոս չհայհոյեն. զի այն Քրիստոսի է ատելութիւն [և թշնամութիւն], որ զխաչ և խառ և զեկեղեցի միմեանց հայհոյեն և նախատեն։ Եւ որպէս ցուցաք յառաջագոյն՝ այն էր աստուծոյ հաճոյ և Քրիստոսի կամք, զի

ամենայն ազգ քրիստոնէից միակրաւն էին լեալ, բայց չէ հնար [var. արժան է], որպէս գրեցաք, այլ զկարեւլին չէ հնար խափանել։ Զի դուք իշխան էք Հայոց և Վրաց կամաւքն աստուծոյ, և թէ կամիք՝ ծանուցանէք աստուածասէր թագաւորացդ, որ արքայական իշխանութեամբ սաստ դնեն, որ ոչ զեկեղեցի աստուծոյ [var. Հայոց] չքակեն և զխաչ այրեն, և այժմ ժամանակեաւ իշխանութեամբս և յաւիտենական թագաւորութիւնն առնուն ընդ բարեպաշտ թագաւորացն ընդ Կոստանդիանոսին, ընդ Թէոդոսի և ընդ Տրդատայ և ընդ նախնի թագաւորացն ինքեանց, աստուածասիրացն Բագրատունեաց, և պսակին ի Քրիստոսէ՝ ի ճշմարիտ թագաւորաց թագաւորէն, և հաստատուն ունիցեն զթագաւորութիւնն ինքեանց, բարի շառաւեղաւն, գեղեցիկ աթոռակալաւն, ի խաղաղական կենաւք և յաղթութեամբ պատերազմաց և բարեպաշտութեամբ կեալ յաշխարհի. հանդերձ քրիստոսասէր իշխանաւքդ՝ քաղցր կամաւք և իրաւամբ դատաստանի, և առողջութեամբ հոգոյ և մարմնոյ, և բարի անուամբ Քրիստոսի հաճոյանալ և ժառանգել զարքայութիւնն աստուծոյ...» (Նոյն ձեռագիր, եջ 45 r—45 v = «Արարատ» 1901 թ., եջ 126—127 = Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, op. cit., 240—241)։

Զաքարիայի ձեռներեցությամբ վրաց արքունիքը հրավիրված հայ յեկեղեցականների մասին խոսելիս՝ վրաց պատմիչը նշում է, վոր «հավատո քննությանը» ներկա գտնվեցին «կաթողիկոսն Վանի և բոլոր յեպիսկոպոսներն ու վարդապետները»։ Վանի կամ Վանա կաթողիկոսի հիշատակությունը Մ. Բրոսեն (Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 451, n. 1) կասկածի տակ է դնում. «Je ne sais ce que peut signifier cette phrase, puisque alors les catholicos arméniens résidaint dans la forteresse de Hromcla, sur l'Euphrate. S'il s'agit, an contraire, d'un des catholicos d'Aghthamar, l'il de ce nom est en effet au milieu du lac de Van, mais nous ne possédons aucune liste des titulaire, de ce siége, dont la fondation remonte à l'année 1144»: Այստեղ իրոք Աղթամարի կաթողիկոսն է հիշված, վորի անունը, սակայն, բաց է թողնված (հմմ. Մեսրոպ վ. Մախսուդեանց, Հաւաքարան անուանց կաթուղիկոսաց [Աղթամարայ], Էջմիածին 1916. Ներսես վ. Ակինեան, Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ. Պատմական ուսումնասիրութիւն [«Ազգային Մատենադարան», 22], Վիեննա 1920. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց», եջ 65, ծան. 1)։ Ինչ վերաբերում է «բոլոր յեպիսկոպոսների ու վարդապետների» մասնակցությանը նույն «հավատո քննությանը», սրանց մասին անուղղակի տվյալներ կարելի յե գտնել Կիրակոս Գանձակեցու մոտ (Տփղիս 1909, եջ 161) Լոռվա ժողովի (1204—1205 թ. թ.) առնչությամբ, վորի մասին ասված է. «... յարքայէն Լեւոնէ և ի կաթուղիկոսէն Դաւթէ եկին դեսպանք և հրամանաբերք։ Ընդ որ յոյժ ուրախացեալ Զաքարիայ, ժողով հրամայեաց առնել ի Լոռէ քաղաք զեպիսկոպոսն Հաղբատայ՝ զԳրիգորէս, զիւրեանց ազգական, և զեպիսկոպոսն Անւոյ, և զեպոսկոպոսն Բջնոյ, և զԴվնայ, և զԿարուց, և զայլս որք գիտեցան։ Նոյնպես և զվարդապետս և զառաջնորդս վանորէից հանդերձ քահանայիւք և այլ աշխարհական ամբոխիւ, կամել կանգնել զվրանն և պատարագ մատուցանել»։ Համեմատաբար ավելի գնահատելի յե մեզ համար Լոռվա ժողովի ժամանակակից հռչակավոր վարդապետների անունները, վոր մի առ մի թվում է նույն Կիրակոսը (ibid., 161—162). «Եւ էին ի ժամանակին յայնմիկ վարդապետք երեւելիք, որ Դոշն կոչիւր, շինող վանացն Գետկայ, այր իմաստուն և հեզ, և վարդապետն ուսմամբ հռչակեալ Իգնատիոսն, և Վարդան,

և Դաւիթ Քոբայրեցին ի Հաղբատայ, Յովհաննէս հայր Սանահնին, վոր զկնի մահուան Գրիգորոյ, զոր Տուտայ որդին կոչէին, սնուցող նոցուն իշխանացն, Գրիգոր՝ զոր Մոնոնիկն կոչէին, ի Կեչառուաց, Տուրքիկն ի Թեղենեաց, որ բարուք կարգաւորեաց զվանքն, զամենայն ինչ հասարակաց լինել, և առանձին ինչ ոչ ստանալ։ Եղիայ ի Հաւուց Թառոյ, այն՝ որ գեղեցիկ կարգաւորեաց զպաշտօն վանից իւրոց, որպէս թէ ամենեցունց ընդ մի բերան հնչել, եթէ բարձր և թէ ցած. և ոչ հարստահարել ընկեր զընկեր. Գրիգոր Դիձնացին. Սարգիս մխիկեացն ի Սեանայ. այսոքիկ արք երևելիք և այլք բազումք. Գրիգորէս եպիսկոպոս Հաղբատայ, Վրթանէս Բջնոյ և Դիձայ, Սարգիս աթոռակալ Անւոյ, Յովհաննէս Կարուց, և այլք յոլովք աստի և անտի, հանդերձ երևելի քահանայիւք վանից և քաղաքաց և գիւղից»։ Հետևապես, պետք է յենթադրել, վոր «հավատո քննությանը» ներկա գտնվող հայ «բոլոր յեպիսկոպոսներն ու վարդապետները» Կիրակոսի հիշատակածներից պիտի լինեին՝ Մխիթար Գոշի գլխավորությամբ (մանրամասն տես. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք հայոց հյուսիսային կողմանց», էջ 62—63, 175—180, 238—249, 258—260)։ Իսկ «Վանի կաթողիկոսը» Կիրակոսի հիշատակած Դավիթ Աղթամարցին պիտի լինի։

30 Ըստ Վարդանի (էջ 138), վրացիք «ի վեցհարիւր յիսուն և հինգ թուին առին զԿարս Թագաւոր[ան]ի[ստ]ն», այսինքն 1206 թվին, որին համամիտ է և Իբն-Ալասիրը (Համմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, II, 611—612)։

31 Համաձայն Իվ. Ջավախիշվիլու (op. cit., 612—617), 1205—1206 թ. թ., ըստ Գարեգին ա. ե. Հովսեփյանի (Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ, էջ 10, ծան.+) 1204—1205 թ. թ., վերջինն ըստ Մշու Առաքելոց Վանքի Տոնականի հիշատակարանի, ուր ասված է. «Եւ ի կատարման գրոցս (1204/5 թ.) սուլտանն Սեւաստիոյ ժողով արարեալ անհուն բազմութեամբ, նմանեալ ամբարշտին Յուլիանեա, փքացեալ լռռացեալ եհաս ի Թէոդուպաւղիս, եւ անտի կամեցեալ անցանել յաշխարհս հայոց և վրաց եւ ամէնեքին մոռացաւ զաստուած. եւ յուսացաւ ի նանրութիւն իւր, կամէր յաւարի առնուլ զաշխարհս ամենայն։ Իսկ աւգնականութեամբն աստուծոյ եկին հասին զաւրքն վրաց, եւ մեծն Զաքարէ հանդերձ Իւանէի հարազատաւն իւր, և այլ աստուածասէր իշխանաւք և նախարարաւքս եւ յոգնախումբ խառնիճաղանջ բազմութեամբ հասին ի վերայ անաւրէն զաւրացն տաճկաց, եւ յանխնա կոտորեցին զնոսա, զոմանս ձերբակալ արարին եւ ոմանք ի փախուստ դարձան. բայց սուլտանն անվրէպ մնաց. սակայն զաւարոյն զթիւս ո՛ կարէ գիտել զոսկւոյ եւ զարծաթոյ եւ զմետաքսի, զերամակս ուղտուց, ձիոց եւ ջորւոց» (Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ, ibid.)։

32 Հիշատակելով այս տեղանվան (Ortsname) յերկու ձևերը՝ Bolositec և Bolortci, Մ. Բրոսեն (op.cit., I, 2, p. 460, n. 3) գրում է. «Ce nom et ses deux formes me sont inconnus». Վոչինչ չի ասում սրա մասին Իվ. Ջավախիշվիլին (op. cit., 614)։

33 «Դուբ»-ի փոխարէն «Դվին» ընթերցման մասին տես. M. Brosset, Hist. de la Géorgie, I, 2, p. 466, n. 1։

34 Այսինքն 1184+23=1207 կամ 1184+24=1208 թ.։

35 Վրացերեն բնագրի «քարտուն»-ը հայերեն բառ է՝ «քար+տուն»։

36 Անիի այս ավերման մասին, վորը տեղի պիտի ունենար 1207—1208 թ. թ.,

մանրամասն պատմում է Կիրակոսը (էջ 244—246) հետևյալ վերնագրի տակ՝ «Վասն քաղաքին Անւոյ, թէ որպէս մատնեաց տէր ի ձեռս նորա»։

37 Արտավիլի արշավանքի մասին Վարդանը (էջ 139) գրում է. «Ի վեցհարիւր յիսուն և ինն թուին մորեխն աւերեաց զերկիրս, յորում ժամանակի մեծն Զաքարէ աւերէր զաւանն Պարսից մինչև ցԱրտաւիլ քաղաք, առնելով ի նոցանէ զվրէժ արեան քրիստոնէից, ըստ որում և զաղօթատուն նոցա լցեալ արամբ՝ այրել հրամայէր, զոհ լինել իշխանացն՝ որք ի Նախջաւանու եկեղեցիսն, և կուռայքն և մուղրիքն՝ սուրբ քահանայիցն, զոր ի Բագուան զենեցան, և արեամբ նոցա ներկաւ պարիսպ եկեղեցւոյն»։ Կիրակոսը (էջ 175) գրում է. «Յետ բազում քաջութեանց յաղթութեանց՝ զոր արարին մեծամեծ իշխանքն Զաքարէ և Իւանէ, չոգաւ զօրօք բազմօք ի քաղաքն Մարանդ, և առին զնա և աւերեցին զգաւառն՝ զոր շուրջ զնոքօք. և ապա գնացին յԱրտաւիլ քաղաք, նմանապէս առին զնա, և աւերեցին զգաւառն՝ որ շուրջ զնոքօք. և բազումք ի նոցանէ հանդերձ աղօթկոչօքն իւրեանց՝ զոր Մուրշի անուանեն, ապաստանեալք էին յաղօթարանն իւրեանց. հրամայեաց Զաքարեայ բերել խոտ և ցօղուն, և արկեալ զնովաւ ձէթ և նաւթ, և բորբոքեալ հրով, այնպէս, այրեաց զնոսա, և ասէ. «Իշխանքն և աշխարհականքն՝ փոխանակ իշխանացն Հայոց, զոր այրեցին ի Նախջաւանի Տաճիկք, և կուռայքն՝ փոխանակ Հայոցն քահանայից Բագուանայ՝ զոր մորթեցին, և զարիւնն արկին զպարսպով եկեղեցւոյն, որ մինչև ցայսօր սևացեալ երևի տեղին»։ Եւ ինքն դարձաւ յաշխարհն իւր»։

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «վրաց պատմագիրը յերկու արշավանք է նշանակում դեպի Պարսկաստան, և յերկրորդ անգամ Զաքարիային հասցնում է մինչև Խորասան և Վրկանաց աշխարհը», Գարեգին ա. ե. Հովսեփյանը (Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ, էջ 11, ծան.+) գտնում է, որ այս «չափազանցություն է և չի ստուգվում հայ աղբյուրներով». մինչդեռ Իվ. Ջավախիշվիլին (op. cit., 629—630) այն կարծիքի յէ, որ հայ պատմիչների՝ Վարդանի ու Կիրակոսի, ինչպես և Իբն-Խալիկանի վկայությունները մեկը մյուսի հետ շփոթած ունին յերկու արշավանք, վորոնցից «մեկը տեղի պիտի ունենար 1207—8 թվին, իսկ մյուսը 1210 թվին»։

38 Զաքարիայի (Զաքարեյի) մասին հայ պատմիչներից տեղեկություններ են տալիս Վարդանն ու Ստ. Օրբելյանը։ Վարդանը (էջ 140) գրում է. «Եւ դարձյալ յայսր կատարուածէ՝ կատարի [Զաքարէ] ի տէր ուղղափառ և ամբիծ հաւատով, և թաղի ի սուրբ ուխտն Սանահնին, ի վեցհարիւր վաթսուն և մի թուին, թողլով զորդի մի հնգամեայ Շահնշահ անուն»։ Ստ. Օրբելյանը (էջ 398) գրում է. «Իսկ մեծ սպասալարն Զաքարէ մեռանի ի 661 թուին... Եւ զսպասալարութիւնն Զաքարէի առեալ էր որդին իւր Շահնշահ»։ Ուրեմն, Զաքարիայի մահը տեղի յէ ունեցել 1212 թվին, վոր մասամբ ստուգվում է Սանահնի արձանագրություններով, ուր 1211 թվի արձանագրություններում նա կենդանի յէ յերևում, մինչդեռ 1213 թվի արձանագրություններում որդին մնացած է (Կ. Կոստանեանց, Վիմական տարեգիր, էջ 51—55), հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 630—631։

Բ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱՄԱՐ ԹԱԳՈՒՀՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Վրաց պատմագրության այս ուշագրավ հուշարձանը յերևան հանեց պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլին 1923 թվին, յերբ հրապարակեց և իր նախնական հաղորդագրությունը սրա մասին հետևյալ ընդարձակ վերնագրով. «Նոր հայտնաբերած Քարթլիս-ցխովրեբան ու Թամար Թագուհու ցարդ անծանոթ պատմչի յերկասիրությունը», վրացերեն („Bulletin de l'Université de Tiflis", III, *1923, եջ 186—216): Այս յերկասիրության անանուն հեղինակին, վորը մասամբ կրկնում է և մասամբ էլ լրացնում նախորդ գլխից մեզ ծանոթ վրաց անանուն այլ պատմչի հորինվածքը, Իվ. Ջավախիշվիլին պայմանապես «Թամար Թագուհու յերկրորդ պատմիչ» է կոչում, քանի վոր ընդհանուր առմամբ յերկուսն էլ նպատակ ունին ներբողել Թամարին:*

Համեմատաբար «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» գրվածքի հետ այս՝ Թամարի յերկրորդ պատմչի յերկասիրությունն ավելի լուրջ պատմագրական գործ է ներկայացնում իրենից, միանգամայն հեռու լինելով այն ֆանատիկոսությունից, վորով առաջին գրվածքն է ոժտված, յերբ պամֆլետային բնույթ է տալիս հայ-վրացական կրոնական պայքարին Թամարի որով: Յեվ հենց այս պատճառով, թվում է մեզ, գուցե այս՝ յերկրորդ յերկասիրությունը լինի հիմնական գործ Թամարի պատմության վերաբերյալ, վորն ապագայում ամբողջապես ոգտագործած լիներ «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» յերկի հեղինակը:

Այս յերկասիրությունից, վորը դեռ հրատարակված չէ և վորը նույն Իվ. Ջավախիշվիլին պատրաստած ունի տպագրության, քաղվածքները մենք անմիջապես կատարել ենք Վրաստա-

նի պետական Թանգարանի համապատասխան ձեռագրի (№ 207 Q) հիման վրա՝ հիշյալ Թանգարանի վարչության և անձամբ Իվ. Ջավախիշվիլու սիրալիր Թույլտվությամբ։

[ԹԱՄԱՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...Բերեցին Մխարգրձել Սարգիս ամիրսպասալարի յերկու վորդոց՝ Զաքարիա և Հովհաննեսին (Իվանեյին), վորոնք շատ փորձված եյին պատերազմներում և ազգովին հավատարիմ Թագավորներին։ Այս պատճառով սրանք հույժ սիրված եյին Թամարի նախնիների (պապերի և հայրերի) կողմից։ Թամարն էլ սրանց հանդեպ ուշադիր յեղավ, աստծուն հանձնեց և վողորմած եր։ Յեվ շնորհեց [Թամարն] Զաքարիային՝ ամիրսպասալարություն, և կըրտսեր [յեղբորը] (կրտսերին որոք) Հովհաննեսին (Իվանեյին)՝ գործակալություն (մսախուրթուխուցեսոբա)։ Սրանք արժանի մարդիկ եյին, Թեև կրոնով հայեր (սոմխեխներ), բայց ուղղափառությամբ միանգամայն լի։ Իսկ Հովհաննը (Իվանեն) հույժ տեղյակ եր գրականությանը, վորի պատճառով զգաց հայոց (սոմխեխների) կրոնի Թյուրությունը, [վրացադավան] մկրտվեց, և դարձավ ճըշմարիտ քրիստոնյա...

...Ներքին [մասում] առաջին կուսակալությունն Գագունն եր, վորը Վահրամի հոր՝ Զաքարիա Մխարգրձելիի ձեռքին եր. և սրանք [եյին, վոր] կուսակալություն եյին անում, քաջարի մարդիկ և պատերազմներում միանգամայն փորձված ու հաղթող, և յերկյուղածությամբ աստծո և հավատարմությամբ առ պատրոնն հույժ գովելի։ [Սրանից] վերևն եր Զորակերտն ու Տաշիրը, ուր Զաքարիան ու Հովհանն (Իվանեն) առաջին անգամ սկսեցին իբրև առյուծ պայքարել՝ վերև ու ներքև և ամեն տեղ։ Յեվ վերևն եր Ջավախքը (Ջավախեթը), ուր կուսակալներ եյին Սարգիս Մխարգրձել Թմոգվեցին և Շալվա Թորեցին, կից՝ Արտահանը (Արտանին), ուր կուսակալ եյին մեսխերը... [Յեվ] Շավշք-Սպերի (Շավշեթ-Սպերի) կողմից Բանասկերան եր...

...Յեվ նրանց եր տալիս [Թամարն] Անին, ինչպես վկայում է հայոց (սոմխեխների) Թագավորների մեծ և հռչակավոր անունը, վորը պարսից շահնշահությունից (շանշեոբա) եր վերցրած,... և Պարսից տան անվանի Դվինը...

...[Խաշնարածները՝] մտնելով Սոմխիթ՝ վորսի եյին գնում...

...Մինչ այս Կարսը (Կարի) Թուրքերի ձեռին եր. [Թամարը]

զորք ուղարկեց այն պաշարելու. իսկ թուրքերը՝ լսելով այս՝ իսկույն և յեթ թողին Կարսը (Կարի) ու փախան։ Իսկ թագավորը գրավեց Կարսը (Կարին) և Կարսի (Կարիի) հսկող թողեց Հովհան (Իվանե) Ախալցիխեցուն և նշանակեց կուսակալ՝ տալով աթաբակություն և ամիրաց-ամիրայություն... և խլեց թուրքերից շրջակա յերկրները... և նույն Հովհանին (Իվանեյին) շնորհեց Կարսի (Կարուլի) և նրա մերձակա յերկրները...

...[Ռուքնադդինը գլխավորներ] ուղարկեց իր [պետության] բոլոր սահմանները՝ Միջագետք, Գաղատիա, Գանգրա, Անկյուրիա, Իսավրիա, Կապադովկիա, Մեծ Հայք, Բիթինիա և Պաֆլագոնիայի կողմերը... ապա միացրեց Ցերզնկայեցվոց (Եզինկայեցվոց), Խարբերդցվոց (Խալփերդցվոց) և Կարնո-քաղաքացվոց... և Սալդուխի վորդու փոխարեն իր յեղբորը նշանակեց Կարնո-քաղաքում...

...Ապա [Տփղիս] բերին Ռուքնադդինի (Նուքարդինի) դրոշակը, և նախ մոցրին Ցերզնկայեցուն (Եզինկայեցուն) և ապա այլ յերեվելիներին... Ցեվ Ցերզնկայեցուն (Եզինկայեցուն) [Թամարը] պահեց Տփղիսում իբրև բանտարկյալի...

Այսպես որեցոր բարգավաճման և մեծարման մեջ եր բոլոր գահակալներից (գայխոսն ունեցողներից) պայծառագույնը՝ Թամարն՝ առավելապես աստվածպաշտությամբ, յեկեղեցիներ ու վանքեր հիմնելով և կառուցելով, վորբերին ու վորբևայրիներին սփոփելով և արդարադատությունը տարածելով։ Սրա որոք ուրախության և խնդության մեջ եր նրա թագավորությունը (թագավորությունները)։ Ցերբեմն [Թամարն ու Դավիթն] անցնում եյին [հայնկույս Լիխի] և վարում այնտեղի գործերը, նաև վորսում Գեգութ և Աջամեթում. ապա անցնում եյին [հայսկույս Լիխի՝] Քարթլի, Հայք (Սոմխիթ) և կանգ առնում Դվինում, ուր նրանց մոտ գալիս եյին հարկեր (խարաջա) [տալու] Գանձ[ակ]եցիք և վերին քաղաքացիները։ Գարնանը բարձրանում եյին Հայք (Սոմխիթ), ստանալով հարկեր (խարաջա) Նախիջևանեցուց (Նախճևանեցուց), և [ապա] գնում Կողա (Կոլա)՝ Արտահանի (Արտանի) գլուխը, ստանալով և այնտեղից հարկ (խարաջա), նաև Կարնոքաղաքից, Ցերզնկայից (Եզինկայից) և այլ շրջակա քաղաքներից...

...Նրա (Թամարի) գահակալության քսանյերեքերորդ թե քսանչորսերորդ թվին հարց յեղավ Կարսի (Կարիի) [գրավման] մասին, քանի վոր վաղուց արդեն Սարգիս Թմոգվեցին, Շալվա Թորեցին և մեսխերը պայքարում եյին, բայց ի վիճակի չեյին

գրավելու այն… Ապա Դավիթ [Սոսլանը]… հրամայեց Զաքարիա և Հովհաննես (Իվանեյին) գնան և սաստիկ պատերազմեն… Յեվ յերկարատև յեղավ այս գործը, իսկ ինքը Թամարը կանգ առավ Ջավախքում (Ջավախեթում), ուր և սպասում եր նրանցից լուր ստանալուն… [Յերբ Կարսը պաշարեցին և անջուր մնացած քաղաքացիներից շատերը կոտորվեցին՝] մնացածները խնդրեցին Դավթից, վոր Թամարն ինքը համնի նրանց մոտ, վորպեսզի անձնատուր լինեն նրան… իսկ յերբ [Թամարը] հասավ՝ [բերդի] բանալիները հանձնեցին նրա վորդի Գեորգին (Գիորգիին), ապա Թամարին՝ խնդրելով խաղաղություն [հաստատել], և յերդվեցին, վոր վոչոքի չհանձնի Կարսը (Կարի), ինչպես Անին (Անիսը) և Դվինը, այլ իր թագավորությանը կցի։ [Թամարն] այս առթիվ հաստատ խոսք տվեց և հրամայեց իր վորդի Գեորգին (Գիորգիին), վոր մտնի և ստանա քաղաքն ու բերդը։ Յեվ յեղավ այսպես. այս մի քաղաքն ու բերդը [Թամարն] իրեն վերապահեց բոլոր նրանցից, վոր գրավեց՝ Ձորակերտից մինչ Արաքս (Ռախս), Գագից մինչ Գանձա[կ] և Ջավախքից (Ջավախեթից) մինչ Սպեր…

(Շարունակությունը միանգամայն զուգադիպում է «Թագավորների պատմականն ու գովասանքը» յերկի տվյալների հետ, վոր մենք ավելորդ ենք համարում այստեղ կրկնել)։

Գ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ՀԱՄԱՌՈՏ ՎՐԱՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

«Համառոտ Վրաց պատմություն»՝ այսպես ենք կոչում մենք պատմագրական այն փոքրիկ գրվածքը, վորին պրոֆ. Ե. Թ ա ղ՝ ա յ շ վ ի լ ի ն («Վաղեմի Վրաստան», II, Տփղիս 1911—1913, եջ 54) անվանում է «Համառոտ տեղեկություններ Վրաստանի պատմությունից», և վորը հետագա դարերում ծառայել է իբրև աղբյուր թե այսպես կոչված «Քարթլիս-ցխովրեբա»-յին և թե Վախուշտ արքայազնի պատմության։ «Պատմությունը» սկսվում է Վրաց դարձից և հասնում մինչ խաչակրաց արշավանքներն ու Յերուսաղեմի գրավումը (1213 թ.)։ Տեկստը հրատարակել է նույն Ե. Թ ա ղ՝ ա յ շ վ ի լ ի ն (ibid., *59—66)*։

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ IV—XIII Դ. Դ.]

Քարթլին դարձավ [ի քրիստոնեություն] Նունեյի (Նինոյի) քարոզչությամբ՝ Քրիստոսի համբարձումից յերեք հարյուր յերեսուն և ութ թվին, արարչության հինգ հազար ութ հարյուր յերեսուն և ութին. և մնաց Նունեն (Նինոն) Քարթլիում յերեսուն չորս [տարի]. և նրա որոք եր մեծն Կոստանդին հունաց (բերձենների) թագավորը, և Տրդատ (Թրդատ) հայոց թագավորը դարձավ սուրբ Գրիգորի ձեռքով[1]*։...*

...Քրոնիկոնի յերեք հարյուր յերեսուն յոթին [Դավիթ] Շինողը մահմեդականներից (թաթարներից) խլեց Լոռվա բերդը[2]*։...*

...Քրոնիկոնի յերեք հարյուր քառասուն յերեքին[3] *նույն [Դավիթ] Շինողն Անի քաղաքը խլեց Արփասլանից և կոտորեց նրանց, վորոնք Անվո մեծ կաթողիկեն մզկիթի եյին վերածել և քրիստոնյաների արյամբ նույն կաթողիկեն ու քաղաքը վողողել. աստվածասեր Դավիթ Շինողն [արժանին] հատուցեց նրանց, և ահա*

նա մոլլաների և դարիմանների արյամբ վողողեց այն, նորից օծեց այն կաթողիկեն, վոր կառուցել էր հունաց (բերձենների) [թագավորի] դուստր Կատրամիդե (Կատրոնիտե) թագուհին՝ Նույնտեղ թաղվածը։ Այս թագավորն և կաթողիկոսը, յեպիսկոպոսներն ու միացյալ զորքն յեկան թագուհու գերեզմանի մոտ, նորից այն օրհնեցին, և ինքը թագավորն յերեք անգամ ձայն տվեց գերեզմանին. «Ուրախացի՛ր, թագուհի, քանի վոր աստված ազատեց քո կաթողիկեն անօրենների ձեռներից»։ Ի պատասխան սրա հանգուցյալը գերեզմանից ձայն հանեց և գոհացավ աստծուն։ Թագավորն ու միացյալ ժողովուրդը զարմացան[4]։ Մի քանի ժամանակ անցավ, [և] Դավիթ Շինողը վախճանվեց։

Յեվ նրանից հետո թագավոր նստեց նրա (Դավթի) վորդի Զուրաբը[5], և Դեմետրը (Դեմետրեն) գրավեց ամբողջ թագավորությունը։ Նույն քրոնիկոնին՝ յերեք հարյուր քառասուն հինգին[6] [նա] գրավեց Դմանիսի բերդը և կոտորեց Կարսում Ուղուղխանին։ Այս պահին Սալդուխ-ղ'անեն յեկավ Անի քաղաք. Դեմետր թագավորն էլ այստեղից գնաց այնտեղ, կռվեցին։ Կամոքն աստծո թագավորը հաղթեց, կոտորեց և բնաջինջ արավ նրանց (ուղուղխաններին)[7]։...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 *Այս տվյալներն, ըստ* Ե. Թաղ'աշվիլու *(«Վաղեմի Վրաստան», վրացերեն, հատոր* II, *Տփղիս 1911—1913, յերրորդ բաժ., եջ 59, ծան. 6), «համաձայն են Վրաց Դարձի և Վրաց տարեգրության հետ»։*

2 *Քրոնիկոնի 337 թ.=1117 թ., մինչդեռ վրաց տարեգրության համաձայն (Քարթլիս ցխովրեբա, հրատ.* Մ. Բրոսեյի, *եջ 246*=M. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, 360), *Լոռու առումը Դավթի կողմից տեղի յե ունեցել 1118 թվին։*

3 *Այսինքն 343+780 թ.=1123 թ.։*

4 *Դավիթ Շինողի կողմից Անիի գրավումը* Մատթեոս Ուռհայեցին *դնում է ՇՀԳ—1124 թ. ներքո, տալով հետևյալ տեղեկությունները, վորոնցից մի փոքր հեռու յե վրացական այս աղբյուրի հաղորդածը.* Մ. Ուռհայեցին *գրում է. «Յայսմ թուականութեանս Դաւիթ Վրաց թագաւորն արար դարձեալ սաստիկ կոտորածս զզօրսն պարսից իբրև բիւրս երկու. և էառ զթագաւորաբնակ քաղաքն Հայոց զԱնի և զօրդիսն Մանուչէի հանեալ ի յԱնւոյ և տարաւ ի Տփղիս. և ազատեցաւ ի ծառայութենէ թագաւորաբնակ քաղաքն Անի, որ կացեալ էր ի ծառայութիւն զամս վաթսուն. և զհրաշափառ և զմեծ եկեղեցին Անւոյ զսուրբ Կաթուղիկէն, զոր մզկիթ էին արարեալ, ժողովեաց զեպիսկոպոսունսն և զքահանայս և զկրօնաւորս Հայոց աշխարհին, և օրհնեաց զսուրբ Կաթուղիկէն մե-*

ծաւ հանդիսիւ. և եղև ուրախութիւն ամենայն տանն Հայոց, զի տեսին ազատեալ զսուրբ Կաթուղիկէն ի ծառայութենէ» (Մատթէոս Ուռհայեցի. Ժամանակագրութիւն. բ. տպ., Վաղարշապատ 1898, էջ 359)։

5 Ինչպես ე. თაყაიშვილის (op. cit., էջ 63, ծան. 2) իրավացի նկատում է, «Ջուրաբին վրայ աղբյուրները չեն ճանաչում»։ Այլուր բոլորովին չի հիշատակվում։

6 Այսինքն 345+780 թ.=1125 թ.։

7 Այս տվյալները, ինչպես նկատած ունի თაყაიშვილის (ibid., էջ 63, ծան. 3), «բացակայում են Բրոսեյի հրատարակած Քարթլիս-ցխովրեբայում, ինչպես և Մարիամ թագուհու վարիանտում, սակայն կա Վախտանգյան խմբագրության Քարթլիս-ցխովրեբայի մի հին ձեռագրում, որ Մ. Ջանաշվիլին հանձնեց գրագիտություն [տարածող] ընկերությանը, № 4730. այս տվյալները կան և Վախուշտի պատմության մեջ». ուրեմն, «պետք է ենթադրենք,— շարունակում է նույն գիտնականը,— որ այս տվյալները մեր տեկստի օրինակից են մուծած ինչպես Քարթլիս-ցխովրեբայի Վախտանգյան խմբագրության, նույնպես և Վախուշտի պատմության մեջ»։ Սրա մասին տես նաև մեր այս աշխատության III հատորում։

Դ.

ԱԲՈՒՍԵՐԻՁԵ ՏԲԵԹՑԻ (XIII Դ.)

«ՄԵԾԱՎԿԱ ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳԻ ՀՐԱՇԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ»

Աբուսերիձե Տբեթցին (Աբուսերիձե Տբելին) XIII *դարու հեղինակ է, Ջալալադդինի արշավանքների ժամանակակից, վորի գրչին պատկանում է մի քանի մանր գրվածքներ յեկեղեցապատմական բովանդակությամբ և սրանց թվում «Մեծավկա սուրբ Գեորգի հրաշագործությունները», վոր հրատարակել է Թ. Ժորդանիան իր «Քրոնիկոններ»-ի* II *մասում (վրացերեն), Տփղիս 1897, եջ 111—122։ Նույն Թ. Ժորդանիան (*ibid., *122—123) վերոհիշյալ գրվածքին կցած ունի մի ծննդաբանական տախտակ, ուր ներկայացրած է Աբուսերիձեների ճյուղագրությունը 950—1233 թ. թ ։ Կ. Կեկելիձեյի (Վրաց գրականության պատմություն,* I, *347—349) խոսքով, «Աբուսերիձե Տբեթցին (Աբուսերիձե Տբելին) ազնվազարմ տոհմից է յեղել, Խլխթա-Աճարայի իշխանաց-իշխան Հովհանի (Իվանեյի) վորդին և Վարդան ու Աբուսերի յեղբայրը։ Մականունը Տբեթցի (Տբելի) հիմք է տալիս կարծելու, վոր նա Մտբեվարի, այսինքն Տբեթի յեպիսկոպոս է յեղել։*

Թ. Ժորդանիան Աբուսերիձեյի գործին պատմական գըրվածք է կոչում. մինչդեռ, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. հրատ., 190—191), այն «պատմական յերկասիրության նման չէ, թեև, այնուամենայնիվ, ուշագրավ պատմական աղբյուր պիտի համարվի, քանի վոր մեծ տաղանդով հորինված՝ հրաշագործությանց նկարագրության մեջ այն ժամանակվա ներքին նիստուկացն ունի պատկերացրած և այս տեսակետից շատ նոր և ավելի քան ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում»։

Ստորև բերած փոքրիկ հատվածի թարգմանությունը կատարված է համաձայն Թ. Ժորդանիայի հրատարակության։

[ԲԱՐՍԵՂ ՔԱՐԱԿՈՓԸ ՍՈՄԽԻԹՈՒՄ]

...Յեվ Բարսեղը (Բասիլը) քարակոփ էր, որ [նաև] կալատող է կոչվում, և գնաց Սոմխիթյան յերկիրը՝ Տփղիսին կից...։

Ե.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԴԵՄԵՏՐ, ԳԵՈՐԳ, ԹԱՄԱՐ ՅԵՎ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Քարթլիս-ցխովրեբայի Աննա թագուհու ձեռագրում, որը պրոֆ. Իվ. Ջավախիշվիլու անձնական գրադարանին է պատկանում, «այնտեղ, ուր Դավիթ Շինողի պատմությունն է վերջանում, Դեմետր I, *Դավիթ* III, *Գեորգ* III, *Թամարի և Լաշա-Գեորգի թագավորության պատմագրական տեսությունն է ներկայացրած» (Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. տպ., 191—192)։ «Այս տեսությունն, —ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու* (ibid., 192),*—տարեգրություն է և չորս մասի յե բաժանված, որոնցից յուրաքանչյուր մասն իր՝ կարմիր թանաքով գրած՝ վերնագիրն ունի։ Առաջին մասն է՝ «Դեմետր թագավորի պատմությունը», յերկրորդը՝ «[Գեորգ] թագավորի պատմությունը», յերրորդը՝ «Մեծն արքայից-արքա Թամարի պատմությունը» և չորրորդը՝ «Թամարի որդի Գեորգ թագավորի պատմությունը»։ Ապա սկսվում է Ռուսուդանի թագավորության տեսությունը, որը հենց սկզբում ընդհատվում է ոչ թե այն պատճառով, որ նա թերի յե, այլ միմիայն այն պատճառով, որ ինքը մատենագիրը սրանից ավելի ոչինչ չի գրել»։*

Ինչպես Իվ. Ջավախիշվիլին (ibid., 192) *պարզած ունի, այս յերկասիրությունը գրված պիտի լինի անանուն հեղինակի կողմից, որին նա «Լաշա-Գեորգի ժամանակվա մատենագիր» է կոչում, «Ռուսուդան թագուհու գահակալության առաջին ինդիկտիոնին կամ տարին, այն է 1222—3 թ.»։ «Լաշա-Գեորգի (Գիորգիի) ժամանակվա մատենագրի» անունով հրատարակված է այն նույն Իվ. Ջավախիշվիլու կողմից առանձին գրքույկով՝* Chronicon anonymum tempore regis Las'a-Georgii scriptum edidit Joannes

Djavachis'vili [Monumenta Georgica. III. Historici. № 2, Sumptibus Universitatis Tphilisiensis], *վրացերեն, Տփղիս* 1927, *էջ* 1—23. *վորն և օգտագործել ենք ստորև։*

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XII—XIII Դ. Դ.]

...Յերբ մեծն Դավիթ Տփղիսը գրավեց, Հերքն (Հերեթն) ու Կախքն (Կախեթն) ել կցեց նրան. բերդերից ու քաղաքներից և վոչ մեկում մարդ չկար։ Հերքը (Հերեթը), Սոմխիթը, Տաշիրը, Ջավախքը (Ջավախեթը), ներքին Արտահանն և [վերին] Արտահանը սրա (Դավթի) թագավորության օրոք շենացան, ինչպես և Տայքի (Տաոյի) ծայրա[գավառները]։...

[Գեորգը] գրավեց Անին, [վորը] վաղուց առել եյին Թուրքերը, քրոնիկոնի յերեք հարյուր ութսունին, ձերբակալեց Սալդուխին [և] բնաջինջ արավ նրա ամբողջ զորքը։...

Մխարգրձել Զաքարիան՝ մանդատուրթուխուցեսն ու սպասալարը, [և] նրա յեղբայր Հովհան (Իվանե) աթաբակը գրավեցին Դվինը [Թամարի] թագավորության իններորդ տարին, [յերբ] քրոնիկոնի [չորս] հարյուր տասնյերեքն եր*[2]։

Հենց նրանք գրավեցին [և] Գեղարքունիքը (Գելաքունին), Բջնին (Բիջնիսի), Ամբերդն[3] *ու Բարկուշատը, Անիի վերին [մասը]* (sic), *մինչ Ծու[դ]ափրիդի կամուրջը. վոչոք չի լսել և վոչ ել յեղել է թագավորի ծառա [այնպես], ինչպես սրանք (Մխարգրձելներն) անձնվեր ծառայությամբ բարեհաջող և հաղթող [եյին]։*

Յեկավ Ռուքնադդինը, վորը հետն ուներ Դիմուշկից և հայսկույս Ալաբից [ժողոված] զորք՝ այս [Թամարի] թագավորությունը կործանելու համար։ [Մխարգրձելները] դուրս յելան նրանց հանդեպ Բասեն (Բասիան) յերկրում, փախուստի յենթարկեցին, կոտորեցին և բնաջինջ արին նրանց, վայր գցեցին սուլթաններին և գերեցին Յերզնկայի, Շամի և Բյուրիտյան ամիրաներին։...

Սրանից հետո [Մխարգրձելները] գրավեցին Կարսը (Կարի) և բերդերը Կարնիփորի ու Վանանդի, և Արաքսի (Ռախսի) ափին [գտնվող] բերդերը...

[Թամարը] թագավորեց քսան և յերեք տարի և վերհամբարձավ առ աստված, ուր բնակվում են մարգարեները, հայրապետներն ու արքաները, հունվար ամսվա տասն և յերկուսին, չորեք-

---

* *Բնագրում՝ [չորս] հարյուր յերեսուն յերեքը* (sic)։

շաբթի օրը, Սոմխիթի Ագարա[կ]ում քրոնիկոնի չորս հարյուր քսան և յոթին, [և] թաղեցին Գելաթի Նոր[ակառույց]վանքում[4]։...

Ցեվ եր նրա (Թամարի որդի՝ Գեորգ-Լաշայի) թագավորությունը մեծ խաղաղության մեջ, և նրա բոլոր գործերի վարիչ և խորհրդական եյին, [դեռևս] նրա ծնողից սկսած, Մխարգրձել[ներ] Զաքարիա մանդատուրթուխուցես և ամիրսպասալարն ու Հովհան (Իվանե) աթաբակը։ Առաջինին նրա* ծնող՝ մեծն Թամար արքայից-արքան՝ արշավանքի ուղարկեց, ուր [Զաքարիայի] բաղդը բանեց, և նա գրավեց Կարսը (Կարի). ապա՝ շարունակելով արշավանքը՝ գնաց և մտավ մեծ Պարսկաստանը, կոտորեց Արտավիլը (Արդաբիլը), տակնուվրա արավ բերդաքաղաքներն և ավարով լցրեց արքունիքը։

Սրանից հետո [Զաքարիան] այրեց ու ավերեց Խլաթի յերկիրը, ստիպեց Խլաթեցուն (Խլաթի սուլթանին) [խոնարհվել], և հաղթությամբ զարդարված առաջարկեց վերջինին հաշտության հիմունքները... Նմանապես Կարնո-քաղաքացին (Կարնո սուլթանը) խնդրեց խնամություն և անձնվեր յեղավ նրան. [Զաքարիան] մտավ Բասեն (Բասիան), և այնտեղ նրանք զվարճացան ու հանգստացան։...

Թագավորը գրավեց Որոտը (Որոտո) և նրա բերդերն ու շրջակայքը մինչ Նախիջևան (Նախճևան) և Գանձա[կ]ի դուռն, [նաև] գրավեց Շամքորը (Շանքորը)[5]։

Ապա ներս խուժեցին Սոմխիթ ու Հերեթն այլազգիները... վոտքի յելավ (ժողովեց) նրա թագավորությունը, վորին միացավ և Կարնո-քաղաքի զորքը...

Այսպիսի հաջողության և յերջանկության մեջ [եր Վրաստանը, յերբ] նրա (Գեորգի) քույր Ռուսուդանին խնդրեց** Խլաթ բերել մեծ սուլթան Մելիքը, վորը տիրում եր Պարսից յերկրին Ցեգիպտոսից սկսած մինչ Խլաթ...

Սրանից հետո մեծ աղերսով խնդրեց [նույն Ռուսուդանին և] Շարվանշահը... [ապա] Գեորգ թագավորը գնաց Բագավան[6]... [և] մեռավ Գեորգ թագավորը Բագավանում հունվարի տասնևութին, չորեքշաբթի օրը, [յերբ] քրոնիկոնի չորս հարյուր քառասուն և յերկուսն եր[7]...

* Բնագրում՝ նրանց։
** Բնագրում՝ խնդրեցին։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 *Այսինքն 380+780=1160 թ.։*

2 *Այն է 1184+9 կամ 413+780=1193 թ.։*

3 *Մանավորապես Ամբերդի գրավման մասին տես.* Աշխարհբեկ Քալանթար, *Արագածը պատմության մեջ, Երևան 1935, էջ 25—26* et pass.։

4 *Այս հեղինակի ժամանակագրությամբ Թամարը վախճանվել է 1184+23 կամ 427+780=1207 թ., մինչդեռ ավանդական ժամանակագրությամբ նույն Թամարի մահվան թվականը 1213-ի ներքո է հայտնի. Թեև այս հարցի շուրջը կան և այլ տվյալներ՝ հօգուտ 1206, 1208 և 1210 թ. թ.։ Հարցին վերաբերյալ մանրամասն գրականությունը տես.* Թ. Ժորդանիա, *Քրոնիկաներ (վրացերեն),* I, *Տփղ. 1892, էջ 294—302.* Ս. Կակաբաձե, *Ե՞րբ վախճանվեց Թամար թագուհին,—«Թեմի» (վրացերեն) թերթը, 1912 թ. № 56 (այս առթիվ հմմ.* **А. Шанидзе,** Библиография отд. изданий и статей на грузинском языке, появившихся в 1911 и 1912 г. г.,—„Христ. Восток“, т. II, 1913, стр. 256). **С. Какабадзе,** Год смерти грузинской царицы Тамары Великой,—„Известия Тифлисских Высших Женских Курсов“, кн. I, в. 1, Тифл. 1914, стр. 163—168. Իվ. Ջավախիշվիլի, *Վրաց ժողովրդի պատմությունը (վրացերեն),* II, *Տփղ. 1914, էջ 618—619, 632—635.* Ս. Կակաբաձեյի *գրախոսականն* Իվ. Ջավախիշվիլու *աշխատության մասին՝ «Նոր հայտնաբերած Քարթլիս-ցխովրեբան ու Թամար թագուհու ցարդ անծանոթ պատմչի յերկասիրությունը», վրացերեն—*„Bulletin Historique“, *1924 թ., գ.* I, *էջ 289.* Նույնի *գրախոսականը* Իվ. Ջավախիշվիլու *աշխատության մասին «Լաշա-Գեորգի ժամանակվա մատենագիրը», վրացերեն,—«Պատմ. ժողովածու», գ.* II, *Տփղ. 1928, էջ 110 և ծան. 1 նույնտեղ.* Գարեգին ա. ե. Հովսեփյան, *Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք Հայոց պատմության մեջ,* I, *էջ 11 և ծան. **, էլն։—Ի դեպ, հետաքրքիր է, որ Հայաստանում գտնվող հուշարձաններից և ոչ մեկը չի վկայում հօգուտ ավանդական՝ 1213 թվականի։ Եվ, իրոք, Հաղբատի 1210 թ. արձանագրության մեջ կարդացվում է. «... Յամս ածելոյ աստուծոյ թագաւորաց թագաւորին Գէորգէ որդւոյ մեծ թագաւորին Թամարին... որ թիւ Հայոց է ոծթ», էլն։* (Ռ. Երզնկեանց, *Հնախօսական տեղագրութիւն Հաղբատայ աշխարհահռչակ վանից սրբոյ Նշանի, Վաղարշապատ 1886, էջ 27—28. Հմմ.* Կ. Կոստանեանց, *Վիմական տարեգիր, էջ 50—51)։ Ապա վերին աստիճանի հետաքրքիր է Հոռոմայրի արձանագրությունը, որ մենք անձամբ ստուգած ունինք տեղնուտեղը, հետևյալ բովանդակությամբ. «Ի թու[ին]* ոծե, *ի թագաւորութեանն Լաշայի եւ յամիրսպասալարութեանն Զաքարէի և որ|դւոյ իւրոյ Շահնշահի եւ եղբաւր իւրոյ Իւանէի, ես հայր Սամուէլ եւ այլ մի|աբանքս շինեցաք զեկեղեցիս վասն յերկար կենդանութեան պարոնաց մերոց, | ի յիշատակ հոգւոց մերոց եւ ծնողաց մերոց. որք երկրպագէք, սուրբ զյաղաւթս* (sic) *[յ]իշեցէք» (Հմմ. նաև* Ս. վ. Ջալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան,* I, *101.* Ղ. Ալիշան, *Այրարատ, 62.* Կ. Կոստանեանց, op. cit., 47, *որոնցից* Ղ. Ալիշանն *և նրա հետևողությամբ* Կ. Կոստանյանցն *այս արձանագրությունը «Մարմետի» արձանագրություն են կոչում, իսկ* Կոստանյանցին *սխալմամբ հետևում են և վրաց արդի պատմաբաններ* Իվ. Ջավախիշվիլին *ու* Ս. Կակաբաձեն)։ *Ըստ* Իվ. Ջավախիշվիլու (op. cit., 634) *Թա-*

մարի մահվան թվականը 1213—1214 պիտի ընդունել. իսկ ինչ վերաբերում է մնացած թվականներին, նրանք բոլորը կամ Թամարի զուգակից Դավիթ Սոսլանի մահվան թվականը պիտի համարել, կամ յենթադրել, վոր Գեորգ (Գիորգի) Լաշան թագավոր է օծվել դեռես իր մոր կենդանության որոք, վորի պատճառով էլ հիշատակվում է իբրև «թագավոր»։ «Ըստ յերևույթին,—ասում է այս առթիվ վրաց պատմաբանը,—նրանից հետո, ինչ Լաշա-Գեորգուն (Գիորգիին) Թամարի աթոռակից դարձրին, վերջինս իր մոր՝ Թամարի ողջն էլ թագավոր էր կոչվում, այնպես վոր յերբեմն արձանագրությունների մեջ Թամարն այլևս չի հիշատակվում»։ Իսկ Լաշա-Գեորգուն աթոռակից հռչակելը, անպայման, պիտի կապել Դավիթ Սոսլանի մահվան հետ, վորից հետո Թամարն այլևս չի ամուսնացել։

5 *Բասենի և այլ տեղերի գրավման մասին մանրամասն հաղորդում է և* Ստ. Օրբելյանը *(եջ 391—392) հետևյալ կերպով. «[Զաքարէ և Իւանէ] բազում ջանիւ թափեցին զաշխարհս Հայոց ի Պարսից. և առին յԱռանայ մինչև ցներքին Բասեն և ի Բարկուշատայ մինչև ի Մժնկերտ։ Առին զԴուրս, զՎարդպրշակերտ, զԿաղզվան, զՍուրբ Մարի, զԱնի, զԱնբերդ, զԲջնի և զԴառնի, զԴվին մայրաքաղաք, զԳարդման, զԳանձակ, զՉարեք, զՀերթ, զՇամքոր, զՇաքի, զՊարտաւ, զՉարաբերդ։ Առին և 660 թուին զՍիւնիս, զՈրոտն, զԲորոտան, զԲղեն, զԲարկուշատ»։ Նույնը հմմ. ըստ* Վարդանի *(եջ 140—141). «Ի վեցհարիւր վաթսուն և ութ թուին առնու [մեծն Իւանէ] զՈրոտն և զմերձակայ գղեակսն, թէպէտ ոչ զբովանդակն»։ Ուրեմն, այս առումները տեղի պիտի ունենային 1211—1219 թ. թ.։*

6 *Այս դեպքի առնչությամբ կարևոր է հիշատակել Բագավանի մի արձանագրությունը, վորն, ըստ Հ.* Օրբելու (**И. Орбели,** Багаванский храм и его надписи,—„Христ. Восток“, т. V, 1916, стр. 141) *կարդացվում է այսպես. «Ի թագաւորութեանն Աւլաշայ | յուսով բարերարին աստուծոյ ես Զաքարէ ա|միրսպասալարս եկի ի Խլաթայ ի սուրբ | ուխտս Բագուանու եւ տեսի զայս հրաշա|փառ եկեղեցիս. բացի զիմ գանձ եւ գնեցի զխոշպուտա|իս իւրեանց հող[ով] ու տովի* (sic) *[յ] այս եկեղեցոյս յ[իշատակ]...»։ Բագավանի մասին առհասարակ տես.* Ղ. Ալիշան, *Այրարատ, 527—535.* **И. Орбели,** Багаванская надпись 639 г. etc.,—„Христ. Восток“, т. II, 1913, стр. 105—130. *Նույնը՝* Багаванский храм и его надписи,—„Хр. Восток“, т. V, стр. 128—143։ *—«Աւլաշա» ‖ «Լաշա» հորջորջման մասին հատկապես տես.* **Н. Марр,** К определению племенного происхождения Георгия, сына Тамары,—„Известия Академии Наук“ 1926 г., стр. 473—478։

7 *Այսինքն 442 + 780 = 1222 թ.։*

Զ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.)

«ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՕԾՄԱՆ ԿԱՐԳԸ»

Անհայտ հեղինակի կազմած «Թագավորի օծման կարգն», Ի. Ջավախիշվիլու ասելով (Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, գ. I, *Տփղիս 1928, էջ 70), «վոչ թե յեկեղեցական օծման կարգն է ներկայացնում, այլ նրա պետական սահմանադրումն»: Այս դոկումենտը, համաձայն Ն. Բերձենիշվիլու հետազոտության (Արևմտյան Վրաստանի յեկեղեցական կազմակերպությունը, վրացերեն,—«Միմոմխիլվելի»,* I, *Տփղ. 1926, էջ 105—106, ծան. 1), վորին միանգամայն համամիտ է և Ի. Ջավախիշվիլին* (op. cit., *69—70), գրի պիտի լինի առնված վոչ առաջ քան* XIII *դարու 40-ական թվականները: Վրացերեն բնագիրը հրատարակել է ըստ Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող նախկին ընկերության հավաքածուի № 352 ձեռագրի (*XVII *դարու), Ս. Կակաբաձեն առանձին գրքույկով՝ «Թագավորի օծման կարգը,* XIII*-երորդ դարու սկզբում կազմված» (վրացերեն), Տփղիս 1913, էջ 1—8, ուր այս դոկումենտը սխալմամբ 1204—1205 թ. թ. է. վերագրվում: Այս դոկումենտի ռուսերեն թարգմանությունը, համաձայն նույն № 352 և Վրաց նախկին յեկեղեցական թանգարանի № 450 ձեռագրի (*XVI *դ.), տրված է Կ. Կեկելիձեյի մագիստրական շարադրության մեջ* (Корн. Кекелидзе, Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение, Тифл. 1908, стр. 174—176, 128—131; *տեկստի անալիզը՝* 467):

[ԻՇԽԱՆԻ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՕԾՄԱՆ ԱՐԱՐՈՂՈՒԹՅԱՆԸ]

... Ցեվ յերբ ավագ սարկավագն ասի քարոզ և կարդան ավետարանը, դուրս գա [խորանից] Ափխազքի (Աբխազեթի) կաթողիկոսն ու յպիսկոպոսապետն. իսկ յեթե Ափխազքի (Աբխազեթի) կաթողիկոսը չլինի, Իշխանցին[1]։ Ցեվ Իշխանցին ու յեպիսկոպոսապետն ձեռները դնեն [թագավորի գլխին] մեկն աջից և մյուսը ձախից՝ յերեցապետական կարգի համաձայն, և բազմեցնեն յեկեղեցու միջում ամբիոնի վրա...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1 Այսինքն Իշխանի քաղկեդոնիկ յեպիսկոպոսը, վորը վրաց յեկեղեցական նվիրապետության մեջ՝ «Թագավորական օծման ծիսակարգության» համաձայն՝ մի վարիանտով 10-րդ, մյուսով 8-երորդ և յերրորդով 11-երորդ տեղն ուներ գրաված (տես սույն հատորի Թ. գլուխը)։

Է.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV դ.)

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ»

Բարթլիս-ցխորեբայի Մարիամ թագուհու վարիանտում անանուն հեղինակի շարադրությանը «Թագավորների պատմականն ու գովասանքն» անմիջապես հետևում է մի այլ՝ բավականին ընդարձակ շարադրություն, որի հեղինակին՝ Իվ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. տպ., 197) անանուն «ժամանակագիր» է անվանում, քանի որ վերջինս պատմությանն ու պատմագրությանը «ժամանակագրություն» է կոչում, ճիշտ այնպես, ինչպես «Թագավորների պատմականն ու գովասանք»-ի հեղինակը նույն իմաստով «խռոնիա» բառն է գործածում։

Այս շարադրությունը, որին մենք, ըստ այսմ, «Ժամանակագրություն» ենք կոչում, գրավել ունի Ե. Թաղ՝այշվիլու հրատարակության 536—785 էջերը, իսկ ըստ Մ. Բրոսեյի՝ 339—447 էջերը. նույնի ֆրանսերեն թարգմանության (Histoire de la Géorgie I_2) *481—643 էջերը։ «Ժամանակագրության» մեջ նկարագրված են պատմական զանազան անցքեր սկսած Լաշա-Գեորգի (Գիորգիի) թագավորությունից (1213—1223) մինչ Գեորգ (Գիորգի) Պայծառի թագավորությունը (1318—1346), մոտավորապես մի ամբողջ դարու սահմաններում։*

Այս «Ժամանակագրությունն», ի միջի այլոց, հետաքրքիր է այն տեսակետից, որ այստեղ, ինչպես իրավացի Իվ. Ջավախիշվիլին էլ մատնանշած ունի (op. cit., 196), *առաջին անգամն է հիշվում «Ղարաբաղ» տեղանունը։ «Ըստ յերևույթին,—ասում է նույն գիտնականը,—իբրև աշխարհագրական անուն Ղարաբաղ-ը նոր էր մուտք գործել [վրաց] գրականության մեջ և XIII-րդ դարում այս վայրն ուրիշ անունով է չեղել հայտնի։ Ցեվ իրոք, «Ղարաբաղ»-ն իբրև Ռանի անուն XIV-րդ դարումն է ծնունդ*

առնում և պարսկական գրականության մեջ այս աշխարհագրական անունն առաջին անգամ կարծեմ Համդալահ Ղազվինին (վախճ. 1349 թ.) և հիշում իր աշխարհագրության մեջ (В. Бартольд. Историко-географический обзор Ирана, 152)»։

Անանունի «Ժամանակագրությունը» մենք բաժանում ունենք հետևյալ մասերի. 1. Գեորգ-Լաշայի թագավորությունը (1213—1223), 2. Ռուսուդանի թագավորությունը (1223—1247), 3. Դավիթ՝ Լաշա-Գեորգու որդու, և Դավիթ՝ Ռուսուդանի որդու թագավորությունը (1243—1259, 1243—1269), 4. Դեմետրի թագավորությունը (1273—1289), 5. Դեմետրի որդվոց՝ Դավթի և Գեորգի թագավորությունը (1292—1310, 1299—1301), 6. Վախտանգ՝ Դեմետրի որդու թագավորությունը (1301—1307), և 7. Գեորգ-Պայծառի թագավորությունը (1318—1346)։

[ԳԵՈՐԳ-ԼԱՇԱՅԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

[Գեորգ (Գիորգի) Լաշային] հնազանդ էին բոլոր հակառակորդները [ճիշտ այնպես], ինչպես բարեհիշատակ և աստվածասեր նրա մոր [Թամարին հնազանդվեցին]... Գանձա[կ]եցիք և նրանց հարևան Նախիջևանցիք (Նախճևանցիք) և Կարնո-քաղաքացիք և շատ ուրիշները, որոնք ընծաներով և հարկերով (խարաջով) գալիս էին նրա մոտ...

...[Երբ Գանձակեցիք դադարեցին հարկ (խարկ) տալ թագավորին], Լաշան դիմեց Վրաստանի հայսկույս և հայնկույս [գտնվող] զորքերին, [նաև] Մխարգրձել Հովհաննեսին (Իվանեյին), որը նրա մայր Թամարից ստանձնած ուներ աթաբեկության պատիվը, քանի որ աթաբեկությունը բոլոր իշխաններից (երիսթավներից) առավել գերազանց էր և նա արքունիքի վազիրն (վեզիրն) էր[1]...*

...[Գանձակեցիների հետ սկսած պատերազմում] թագավորն ուներ մոտ չորս հազար մարդ, որոնց թվում առավելապես մեսխերն էին, քանի որ մի կողմը Մխարգրձելներն էին կանգնած, մյուս կողմը՝ հեր-կախերն ու սոմխիթցիք, վրացիք և թոռեցիք, և երրորդն՝ ափխազները, դադյան-բեդյանները և Լիխի հայնկույս բնակվողները...

...[Լաշան իր անբարոյական կենցաղով և հարբեցողությամբ իր դեմ հարուցեց] Վրաստանի իշխաններին (թավադներին)[2]... և

---

* Var. *Իոանեյին։*

առավելապես Հովհան (Իվանէ) աթաբակին և Զաքարիայի որդի Վահրամ (Վարամ) Գագեցուն[3]...

*...[Լաշան յերբեմն] անցնում էր Աջամեթ և վորսորդում էր Ցխումում և Ափխազքում (Ափխազեթում),... աշնանը իջնում էր Տփղիս, իսկ ձմեռը լինում էր Հայքի (Սոմխիթի) Դվինում** և այնտեղից կռվում էր Գանձա[կ]եցիների հետ. ամառը բարձրանում էր Կուրի վերին մասը՝ մնալով Կոդայում (Կոլայում), ուր նրա մոտ գալիս էյին ընծաներով նրա հարկատուները Խլաթից և Հունաստանից (Բերձենստանից):...*

...[Ջալալադդինի զորքերը] մտեցան Վրաստանի սահմաններին [և] սկսեցին ավերել Գագի յերկիրը: Լսելով այս՝ Վահրամ (Վարամ) Գագեցին և Հովհան (Իվանե) աթաբակը դիմեցին Լաշա թագավորին [և] հաղորդեցին այլախոս այլազգիների գալու և Հայքի (Սոմխիթի) ավերման մասին: Իսկ թագավորը դիմեց իր հայնկույս և հայսկույս [գտնվող] զորքերին, և՝ ժողովելով լիննսուն հազար հեծելազորք՝ գնաց թաթարների դեմ, վորոնք Գագի ծայրին էյին կանգնած. այնտեղ նրան (թագավորին) միացան Հովհան (Իվանե) աթաբակն և սրա յեղբորորդի՝ Զաքարիա ամիրսպասալարի վորդի Շահնշահը (Շանշեն), նաև Վահրամ (Վարամ) Գագեցի գործակալն (մսախուրթուխուցեսն) իրենց զորքերով, և գնացին [պատերազմելու]՝ կանգ առնելով Բերդուջ գետի վրա, վորն այժմ Սագիմ է կոչվում[4]*... [Վրաց զորքը՝ պարտություն կրելով՝ վերադարձավ Տփղիս. սրանց] հետամուտ յեղան թաթարները, վորոնք հասան մինչ Սամշվիլդե և ապա վերադարձան***...*

---

* Var. *Դերում* (sic):

** Var. + *...«Գեորգ-Լաշայի քույր Ռուսուդանին ի կնություն խնդրեց Խլաթում բազմեցնելու մեծ Մելիք սուլթանը, վորը տիրում էր Ցեզիպտոսից մինչ Պարսկաստան, սակայն աստվածային շնորհը սրան արգելք հարուցեց... Գեորգ թագավորը Բագավան գնաց, վորպեսզի իր քրոջն ամուսնացնե, և տասն որ էր մնացել մինչ նրա (Ռուսուդանի) ուղեվորումը, սակայն աստված այստեղ էլ խափանեց... Լաշա թագավորը Բագավանում յեղած ժամանակ զգաց մահվան մոտեցումը... Ցեվ վախճանվեց Լաշա-Գեորգը (Գիորգին) Բագավանում դտնվելու պահին հունվար ամսվա 18-ին, չորեքշաբթի որը*[5]*:...*

[ՌՈՒՍՈՒԴԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...[Թաթարները] հարյուր քառասուն հազար հոգուց բաղկացած՝ մոտեցան Ատրպատականին (Ադարբադագանին), ապա մոտեցան Մխարգրձելների յերկրին։ Դվինը Հովհան (Իվանե) աթաբակի ձեռին եր, իսկ Անին տրված եր Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսին։ Խվարազմացիք յեկան Լաշա-Գեորգի (Գիորգիի) մահվան յերրորդ տարին գերելու և ավերելու Դվինի և նրա մերձակա յերկրները։ Լսելով այս՝ Հովհան (Իվանե) աթաբակն և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին գնացին Ռուսուդանի մոտ և զեկուցին խվարազմեցվոց ու մեծն սուլթան Ջալալադդինի գալու մասին... [Այդ ժամանակ] Հովհան (Իվանե) աթաբակը ծերացած եր, և վոչ բացահայտ, այլ գաղտնի կերպով կուսակրոնություն եր ընդունել... Այս Հովհան (Իվանե) աթաբակին Ռուսուդան թագուհին (թագավորը) զորքերի գլուխ նշանակեց՝ տալով դրոշակ, և ուղարկեց սուլթան Ջալալադդինի դեմ կռվելու։ Սրանք մոտեցան Դվինին և Ամբերդին. իսկ խվարազմեցիք կանգ եյին առել Գառնի գյուղում... Առաջընթաց զորքում [աթաբակը] նշանակեց Թորեցվոց և Ախալցիխեցի յերկու յեղբայր Շալվա և Հովհանին (Իվանեյին)... [Վրացական զորքը պարտություն կրելուց հետո] փախուստի դիմեց. Շալվան կալանավորվեց... իսկ [վերջինիս] յեղբայր Հովհանը (Իվանեն), վորն ապաստան եր գտել Գառնիի այրերում, քարով սպանվեց։ Այս Շալվային ներկայացրին Ջալալադդին սուլթանին, և նրան ճանաչեցին Նախիջևանցիք (Նախճևանցիք) և Ատրպատականցիք (Ադարբադագանցիք)...

Այս Հովհան (Իվանե) աթաբակը վերադարձավ Բջնի, իսկ սուլթանն՝ Ատրպատական (Ադրբադագան) և Նախիջևան (Նախճևան)... Յեվ յերկու տարուց հետո վախճանվեց Հովհան (Իվանե) աթաբակը, և [զորա]գլուխ նշանակեցին Ավագին (Ավաքին)՝ շնորհելով նրան ամիրսպասալարություն...

[Այս սուլթանն] յեկավ և ավերեց ամբողջ Դվինի յերկիրը, Անին և ամբողջ Անվո յերկիրը, Սամխիթը, Գագը մինչ Գանձա[կ]. իսկ մինչ այս Շամքորը (Շանքորը) Վահրամ (Վարամ) Գագեցու ձեռին եր, վորը խելամիտ և պատերազմներում անուն հանած մարդ եր...

...Լսելով, վոր Ավագ (Ավաք) աթաբակն ու ամիրսպասալարը Բջնիումն ե գտնվում, Ջալալադդին սուլթանը կամեցավ նրա հետ

տեսնվել։ Դեսպան ուղարկեց նրա մոտ ասելու. «Դու՝ Թագավորի վաղիրապետ (վաղիրթուխուցես)՝... [արի]. մի-մի մարդ հետներս վերցնելով, ժողովենք, քանի որ խոսք ունեմ քեզ ասելու»։ Ավագին այս դուր չեկավ և տեսակցության... գնաց զինված։ Իսկ հայնկույս, Բջնիի ձորում, [չերևաց]՝ հետն մի մարդ ունենալով՝ սուլթանը, որը նույնպես զինված էր, և մեկը մյուսին մոտեցան։ Ապա սուլթանն ասաց. «Ցես չեմ չեկել Վրաստանն ավերելու, այլ հաշտություն և խաղաղություն կնքելու»...։ ...Լսելով սուլթանի այս խոսքերն՝ Ավագն (Ավաքն) ոչինչ չպատասխանեց, այլ միմիայն ասաց. «Ցես կգեկուցեմ Թագավորին և նրա վազիրներին»։... Ռուսուդան Թագուհուն (Թագավորին) այս տարօրինակ Թվաց և պատվիրեցին Ավագին (Ավաքին) չլսել այսպիսի գործերի մասին, այլ միանգամայն մերժել։ Ցեվ Ավագն (Ավաքն) այս հայտնեց սուլթանին։ Իսկ վերջինս՝ լսելով այս՝ իր ամբողջ զորքով տեղից շարժվեց և դիմեց դեպի Տփղիս քաղաքը... [Ապա] սուլթանը չեկավ Սոմխիթ և ավերեց ամբողջ Սոմխիթը, [հրի և] սրի չենթարկելով նրա բնակիչներին, այնպես որ [այնտեղ] ել տղամարդ չմնաց։ Ապա նա անցավ Տփղիսի կողմը...

...Ավերելով Տփղիսը՝ [խվարազմացիք] սկսեցին կրկին ավերել, գերել և բնաջինջ անել Սոմխիթն ու Կամբեչիանն Իորի չեղերքին, Բարթլին ու Թռեղքը (Թրելեթն*)[6], Ջավախքն (Ջավախեթն) ու Արտահանը (Արտանը), [նաև] վոմանք Սամցխեն ու Տայքը (Տաոն), և Կարնիփորի ու Անվո մերձակա չերկրները։...

[Ռուսուդանի որդի Դավթի գահակալության պահին Վրաց] թագավորությունն ապահով էր խվարազմացիներից, քանի որ Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսն Անիում էր, Ավագ (Ավաք) ամիրսպասալարը Բջնիում, նմանապես և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին, հերացիք (հերք), կախք, սոմխիթցիք, վրացիք, թորեցիք, շավշ-կղարջեցիք և տայեցիք իրենց ամրոցների մեջ՝ հնազանդ լինելով Ռուսուդան Թագուհուն (Թագավորին)...

[Ապա Ջալալադդին սուլթանն] չերկրորդ անգամ դիմեց դեպի Տփղիս։ Լսելով այս՝ Ռուսուդանը հրամայեց իր ամբողջ՝ հայնկույս և հայսկույս [գտնվող] զորքին, Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսին և Ավագ ամիրսպասալարին, նաև գործակալ (մսախուրթուխուցես) Վահրամ (Վարամ) Գագեցուն, հերաց, կախերին, սոմխիթցվոց, ջավախներին, մեսխերին, տայեցիներին,

* Var. Թրիալեթ։

Ցոտնա Դադյանին, ...ափխազներին, Ջիքերին և ամբողջ Թագավորությանը... ժողովել: ...Իսկ սուլթանը մուտք էր գործել Սոմխեթ՝ Բոլնիսոփոր (Բոլնիսի ձորը)..., ապա մտավ Տփղիս:...

...Ապա չորեք Նոյինները՝ Չարմաղանը, Չաղատան, Իոսուրն ու Բիչոն... անցան Արաքսն (Ռախսն) և յեկան Գանձա[կ]...

... Լսելով այս՝ Ջալալադդին սուլթանը շտապ տեղահան յեղավ իր գերդաստանով հանդերձ և գնաց Հունաստան (Բերձնստան). իսկ Թաթարները հետամուտ յեղան և հասան Բասեն (Բասիան)...

...Խվարազմացիներին փախուստի մատնելով՝ Թաթարները գնացին և ավերեցին Խլաթի և Ալաշկերտի (Վալաշկերտի) յերկրները, և Խլաթի սուլթանը չկարողացավ ընդդիմադրել... ապա անցան Պարտավ (Բարդավ), Գանձա[կ] և Մուղան, և այնտեղից սկսեցին ավերել Վրաստանը, Դարուբանդի ստորև Շիրվանի յերկիրը, Կապաղակը (Ղ՝աբալը), Հերեքը (Հերեթը), Կախքը (Կախեթը), Սոմխիթն և Արշակունյաց յերկիրը՝ Դվինն ու Անին...

Իսկ վերև հիշված Նոյինները (Չարմաղան, Չաղատա, Իոսուր և Բիչոն) մտան Քարթլի, Թռեղք (Թրիալեթ), Սոմխիթ, Ջավախք (Ջավախեթ), Սամցխե, Շավշք (Շավշեթ), Կղարջք (Կլարջեթ), Կողա (Կոլա), Արտահան (Արտան), Անի, և մորեխի պես տարածվեցին այնտեղ՝ ավերելու և կոտորելու [յերկիրը]... Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսն ապաստան գտավ Աճարական (Աճարա) յերկրում, Ավագ (Ավաք) ամիրսպասալարը մտավ Կայենի բերդն և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին գնաց Քութայիս (Քութաթիս). նմանապես և հերք, կախք, սոմխիթցիք, վրացիք, մեսխերը, տայեցիք, Թռեղցիք-արտահանցի (արտանցի)-կողայեցիք՝ բոլորը մտան բերդերը, սարերն ու անտառները և կովկասցիների ու լեռնականների բոլոր ամրոցները...*

*Տեսնելով Նոյինների չարագործությունները՝ Հովհան (Իվանե) աթաբեկի որդի՝ Ավագ ամիրսպասալարը դեսպաններ ուղարկեց Պարտավ (Բարդավ), ուր վերոհիշյալ իշխանները կանգ եյին առել, քանի որ ձմեռը նրանք այդտեղ եյին անցկացնում, իսկ ամառը՝ Գեղարքունյաց (Գելաքունիի) և Արարատյան լեռներում: Յեվ այդ ժամանակ էր Չարմաղանը** գրավել Անին: Սրանց մոտ ուղարկեց Ավագը դեսպան՝ հաշտություն խնդրելու... Նրանք ուրախությամբ ընդունեցին Ավագի դեսպանին և հաստատ յերդու-*

* Var. + և Դվին:

** Բնագրում՝ Չորմաղոնը:

մով կատարեցին խնդիրը... Հենց որ Ավագի դեսպանները վերադարձան և հաղորդեցին սրա մասին, Ավագը... գնաց Ջարմաղանի, Ջաղատայի, Բիչոյի և Իոսուրի մոտ, վորոնք պատվեցին և սիրեցին նրան՝ նշանակելով պահապաններ նրա քաղաքներում և յերկրներում:...*

Յերբ յերկիրը խաղաղվեց և Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսը տեղեկացավ թաթարների և Ավագի միջև կնքված հաշտության և յերկիրն անվնաս պահելու մասին..., ինքն՝ Շահնշահը (Շանշեն) յեվս գնաց թաթարների տեսության, վորոնք նրան (Շահնշահին) շատ պատվեցին և վերադարձրին իրենց նվաճած Անին շրջակա յերկրով:... Տեղեկանալով սրա մասին՝ Վահրամ (Վարամ) Գագեցին՝ Զաքարիայի վորդին՝ յեվս կնքեց հաշտություն, և սրանով յերկիրը խաղաղվեց:

*Իսկ Հերքը (Հերեթը), Կախքը (Կախեթը), Սոմխիթն ու Բարթլին և վերևում [գտնվող] ամբողջ յերկիրը մինչ Կարնո-քաղաք գերության և ավերման եր յենթարկված... և ձմեռը [թաթարները] կանգ առան Պարտավում (Բարդավում), Կուրի յեզերքին, Իորի յեզերքին** և վերևում՝ մինչ Գագ...*

... Յերբ հայսկույս [գտնվող] յերկիրն (արևելյան Վրաստանը) թաթարները գրավեցին, Ռուսուդան թագուհին վորոշեց իր վորդի Դավթին ուղարկել թաթարների մոտ՝ յերկիրը չվնասելու մասին պայման կապելու համար, և ուղարկեցին դեսպաններ թաթարների մոտ Շահնշահին (Շանշեյին), Ավագին, Վահրամին (Վարամին) և [Հ]երքի ([Հ]երեթի) իշխան Շոթային, վորին մանիի աղանդին հարելու պատճառով Կուպր եյին կոչում... [Յեվ] Բաչի-Նոյինն իր հետ տարավ Վրաստանի մեծն իշխանավորներին, [և] յերբ նրանք մոտեցան Սեբաստիա և Յերզնկայի (Եզինկի) յերկրներին, [թաթարները նորից] սկսեցին ավերել...

... [Ապա] թաթարները... գնացին դեպի Խլաթ. իսկ Խլաթի սուլթանն ընդառաջ գնաց նրանց... [Յեվ թաթարները] հեռացան իրենց ամառնային բնակավայրը՝ Գեղարքունյաց (Գելաքունիի) և Արարատյան լեռները, և դեսպան ուղարկեցին Ռուսուդան թագուհու (թագավորի) մոտ հաշտություն կնքելու համար...

...Յեվ ինքը թագուհին (թագավորը) յեկավ հայսկույս, ուղարկելով իր վորդի Դավթին յեվս, վորոնց ընդառաջ գնացին Շահընշահը (Շանշեն), Ավագը, վորին թաթարները մեծ պատիվներով

* *Բնագրում՝ Ջորմաղոնի:*

** Var. *Իորի յեզերքին* abs.:

բավարարեցին,... Շոթա Կուպար*՝ Թորեցին[7], Վահրամ (Վարամ) Բարթլիի իշխանը...

...Ավագը, որին Ռուսուդան թագուհին (թագավորն) ամիրսպասալարության փոխարեն աթաբակ էր նշանակել, ուղարկվեց Զաղատ-Նոյինի մոտ... Ցեվ Խլաթի սուլթանն էլ տարօրինակ ճանապարհով գնաց... [Ցեվ] Ավագն ու Խլաթի սուլթանն... առաջիններն էյին, որ ուղարկվեցին թաթարների մոտ...

[Ռուսուդանի մահից հետո] Շահնշահին (Շանշեյին) հանձնեցին նրա և Ավագի կալվածքը, Վահրամ (Վարամ) Գագեցուն հանձնեցին ամբողջ Սոմխիթն... և Թուեցի Գամրեկելիին... Ջավախքը (Ջավախեթը), Սամցխեն և վերին յերկիրը մինչ Կարնո-քաղաք...

[Ցեվ Եգարսլանի հպատակության ներքո էյին] մեծ և պատվական Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսն և Վահրամ (Վարամ) Գագեցին և բոլոր այլ իշխանավորները։...

...Ասորիքում (Շամում) գտնվող Թուրքերը՝ լսելով վրաց անտերության (անթագավորության) և վրաց զորքի Ալմութ** գնալու մասին թաթարների մոտ՝... ժողովեցին բազմություն մարդկանց, մոտ վաթսուն հազար, որոնց ղեկավարն (տերն ու տնօրենն) էր հռչակավոր Ղարախանը, Վրաստանն ավերելու համար, և յեկան Ալաշկերտի (Վալաշկերտի) յերկիրը, որն այն պահին Շահնշահն (Շանշեն) ուներ գրաված, և սկսեց[ին] ավերել Վրաստանն ու Ալաշկերտն (Վալաշկերտն) և Արաքսի (Ռախսի) հայնկույս [գտնվող] յերկիրը մինչ Սուրմար (Սուրման), որը նմանապես [նույն] Շահնշահ (Շանշե) մանդատուրթուխուցեսն ուներ գրաված։ Վերջինս՝ տեսնելով [այս յերկրների] ավերումը՝ հրամայեց իր և Ավագ աթաբակի զորքին ժողովել, և՝ յերեսուն հազար ընտիր հեծյալներով անցնելով Արաքսը (Ռախսը)՝ հասավ Ալաշկերտ (Վալաշկերտ), ուր կանգ էր առել Ղարախանը... Տեղի ունեցավ սոսկալի պատերազմ, ուր անթիվ բազմություն կոտորվեց [Թուրքերից]. իսկ Շահնշահի (Շանշեյի) զորքը փրկվեց բարեխոսությամբ կենարար խաչին (ճշմարիտ փայտին)... Ղարախանն ու նրա զորքը պարտվեց, որոնք փախուստի դիմեցին. իսկ [Շահնշահի զորքը] հետամուտ յեղավ նրանց մինչ Խլաթ... ապա հաղթող վերադարձավ Անի, որը [Շահնշահի] տունն ու աթոռանիստն էր։

Քանի որ լուրը Վրաստանի անտերության (անթագավորության) մասին ամենուրեք տարածվել էր, բոլոր ազգերը գլուխ

* Var. Կուպրի։

** Var. Արմութ։

էյին բարձրացրել վրացոց ավերելու նպատակով. ապա վոտքի յելան Հունաստանում (Բերձենստանում) գտնվող Թուրքմեններն ու Յերզնկայի (Եզինկի) սուլթանն և ուրիշ քաղաքներում գտնվող ամիրաները. և ժողովեցավ անթիվ բազմություն [զորաց], վորը դիմեց Վրաստան։ Լսելով այս՝ տայեցիք և շավշ-կղարջք և կողաարտա[հա]ն-կարնիփորեցիք հուզվեցին և մարդ ուղարկեցին Սամցխե՝ Ղ՝վարղ՝վարե ցիխիսջվարեցի Ջաղ՝ելու մոտ, վորպեսզի օգնի նրանց... իսկ Թուրքմեններն յեկել էյին Բանա, վորն և պատել էյին, քանի վոր Ուղթիքն (Ոլթիսն) և Բաղաթուրն (Բալթաղ՝ուրն)* արդեն գրաված ունեյին, և ավերում էյին Տայքը (Տաոն)... [Ապա տեղի ունեցավ պատերազմ], ուր հույներն (բերձեններն) ու Թուրքմենները պարտվեցին, վորոնք և սկսեցին փախչել... [Ապա վրաց զորքը] պատերազմ ունեցավ Ուղթիքում (Ոլթիսում), վորն և գրավեց, նաև՝ Բաղաթուրի** բերդը, և հույժ հաղթող... խաղաղ տուն վերադարձավ...

... Այս խառնակության պահին Վրաստանի հայնկույս և հայսկույս գտնվող բոլոր իշխանավորները ժողովեցան Կոխտայի ծայրին՝. [Շահնշահը (Շանշեն)], Եգարսլանը, Ցոտնե Դադյանը, Վահրամ (Վարամ) Գագեցին, Ղ՝վարղ՝վարեն, Շոթա Կուպրին..., Թորեցի Գամրեկելը, Սարգիս Թմոգվեցին...՝ [սրանք բոլորը] վորոշեցին պատերազմ սկսել [թաթարների դեմ]... Իսկ թաթարները՝ լսելով վրաց [իշխանավորների] ի մի ժողովելու մասին՝... յեկան Կոխտայի ծայրը... և կալանավորեցին ու քշեցին նրանց Անիի յերկիրը՝ Շիրակավան կոչված տեղը... [Ապա] Ցոտնե Դադյանը [,վորը գնացել էր զորք ժողովելու], իր զորքով հանդերձ յեկավ Բկինիսջվարի կոչված տեղը, վորը Սամցխեյի և Ղաղոյի միջևն է գտնվում։ Լսելով Վրաստանի բոլոր իշխանավորների Անի քշելը՝... սա յերկու մարդու [ուղեկցությամբ] գնաց Անի... Անցավ Սամցխեն, Ջավախքը (Ջավախեթն) և հասավ Անի։

Այս ժամանակ վերոհիշյալ Նոյինները (Բիչու և Անգուրգը) մտել էյին քաղաք, իսկ [վրաց] իշխանավորները, վորոնք կալանավորված էյին և կապանքներով կապած, մերկացյալ նստած էյին հրապարակի վրա...

... Յեվ Ուլու-ղ՝ահնի օրոք... չորս Նոյինները կառավարում էյին ամբողջ նրա տերությունը. նախ ... Խորասանն, Իրաղն, Ատրպա-

* Var. Բուղաթաղ՝ուրը։
** Var. Բուղաթաղ՝ուրի։

տականը (Ադարբադագանը), Մովականը, Պարտավը (Բարդավը), Շիրվանը (Շարվանը), Վրաստանն, ամբողջ Խլաթն և մեծն Հունաստանը (Բերձենստանը) մինչ Ասիա...

[ԴԱՎԻԹ՝ ԼԱՇԱ-ԳԵՈՐԳՈՒ ՎՈՐԴՈՒ, ՅԵՎ ԴԱՎԻԹ՝ ՌՈՒՍՈՒԴԱՆԻ ՎՈՐԴՈՒ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...Յերբ Ռուսուդանի վորդի Դավիթն Ալտաղումն էր Ուլույի մոտ, նրան ձերբակալեցին և ուղարկեցին ձմրան [բնակա]տեղն՝ Պարտավ (Բարդավ). հասնելով Նախիջևան (Նախճևան)՝ Ռուսուդանի վորդին յերկու մարդով ուղևորվեց դեպի Ափխազք (Ափխազեթ)...

...Յեվ յերբ Նարին-Դավիթը մոտեցավ Ավագ աթաբակի յերկրին, ...նրան նկատեց վորսի գնացած Սմբատ (Սումբատ) Որբելը։ [Գեորգ] Թագավորի կողմից Որբելների դեմ սկսած հալածանքի (բնաջնջման) պատճառով Նախիջևան (Նախճևան) էր փախել Լիպարիտ կոչվածը։ Վերջինս յեկավ Ելիկումի յերկիրը։ Ելիկումը՝ տեսնելով Լիպարիտ Որբելուն՝ իբրև փեսա ընդունեց և իր դստեր հետ ամուսնացրեց, վորից ծնվեցին յերկու տղաներ, վորոնց կոչեցին՝ մեկին Ելիկում և մյուսին՝ Սմբատ (Սումբատ). և [այս] Սմբատին Ելիկումն իբրև վորդի ընդունեց. և այս Սմբատի թոռն Սմբատի հետ հանդիպեց Դավիթ [Թագավոր]ը, վորն և տարավ նրան իր յերկիրը։ Յեվ Դավիթն աղաչում էր Սմբատին չհայտնագործել իր մասին...

...[Դավիթ Թագավորը] շրջեց Հովհան (Իվանե) աթաբակի վորդու՝ Ավագ աթաբակի յերկիրը. և այդ ժամանակ վախճանվել էր Ավագը, վորը չէր թողել տղա, այլ միմիայն աղջիկ՝ Խվաշաղ անունով։ Յեվ Թագավորը գնաց Բջնի (Բիջնիս)[8] վորսալու, և տեսավ Ավագի կնոջը, վորը Ռաճի իշխանների՝ Կախաբերների դուստրն էր՝ Գվանցա անունով, հույժ գեղեցիկ։ Սիրահարվելով վերջինիս վրա՝ [Դավիթը] մի քանի ժամանակից հետո իր հետ տարավ նրան իբրև կին և թագուհի, և բերեց իր յերկիրը։ Իսկ Ավագի դստեր թողեց հայրենյաց հողում՝ խնդրելով Սադուն Մանկաբերդեցուն, վորն իմաստուն և խելոք մարդ էր, բարեմիտ, հաջող, բարձրահասակ և գեղեցկադեմ, ուժեղ և մրցող, [հովանավորել նրան]...

...Յեվ Գվանցա թագուհին ու նրանից [ծնված] վորդի Դեմե-

տրին (Դիմիտրին) [Դավիթը] թողեց Ավագի տանը՝ Բջնիում (Բիջնիսում)...

...Ուլու-ղ՝անը... գնաց ձմրան բնակատեղը, վորն այժմ Ղարաբաղ[9] և Մուղան է կոչվում...

...Արղուն-[խանը][10] քսան հազար հեծելազորքով յեկավ և պատեց Գանձա[կ]ն ու Սոմխիթն, ապա մոտեցավ Տփղիսին...

...[Յերբ Արղունը] մտավ Տփղիս, նրան ընդառաջ գնացին Վրաստանի բոլոր իշխանավորներն ու իշխաններն և վոմն Բագին*[11], վորը հայ էր ծագումով...

...[Յեվ] բերին Սադունին իբրև թարգմանիչ, վորին Ուլուն շատ էր սիրում և պատվում, քանի վոր նա խելոք մարդ էր և քաղցրալեզու... [Յեվ այս] Սադուն Մանկաբերդցին քաղցր ճառում էր...

...[Յեվ Ուլու-ղ՝անը] Սարգիս Ջա՝ղելուն շնորհեց Կարնո-քաղաքն ու շրջակա յերկիրն, Իրաղ՝ով հանդերձ... Յեվ գնաց [Դավիթ թագավորն] Ելգան-Նոյինի մոտ՝ ասելով. «Յեթե ղ՝անը Սարգսին կտա Կարնո-քաղաքը, թող թագավորությունն էլ նրան տա»:... Յեվ չտվին [Սարգսին] այլևս Կարնո-քաղաքը:...

...Այս պահին Ուլու-ղ՝անին դավաճանեց Շահնշահի (Շանշեյի) վորդի Զաքարիա ամիրսպասալարը...

...Յեվ սպանեցին Գվանցա թագուհուն, վորը Ավագի նախկին կինն էր, ինչպես ասում են, նրա դստեր՝ Խվաշագի ձեռքով, վորը Սեվլիփարդավլի Խոջա-Շամշադինի կինն էր, վերջինիս դրդմամբ...

...Ապա թաթարներն անցան Ջավախքն (Ջավախեթն) ու Թռեղքն (Թրիալեթն) և Ռուսթավում անցան Կուրը, և շատ տեղերին մոտեցան թաթարներն ու Սոմխիթի զորքերը...

...Գարնանը [Ուլու]-ղ՝անը յեկավ Սաքո և նրա վորդի [Թան]քուշն յեկավ Գեղարքունիք (Գելաքուն), քանի վոր Գեղարքունիքը (Գելաքունին) նրա ամառվա բնակավայրն էր... [Ապա Թանքուշն] յեկավ Տփղիս և կարգավորեց Վրաց (Քարթլի) և Հայոց (Սոմխիթի) գործերը...

...Արաղա-ղ՝անը... զորք կանգնացրեց [այնտեղ], ուր Կուրն և Արաքսը (Ռախսը) միանում են, և այնտեղից մինչ Մցխեթ...

...Այս պահին Սադուն Մանկաբերդցին սկսեց ուժեղանալ. սրան նախ Ուլու-[ղ՝անն] յեղավ հովանավոր... ապա Արաղա-ղ՝անն էլ պատվեց, ինչպես և Ս[ահ]իբ-դիվանը, քանի վոր նրա կնոջ՝

---

* Var. Շագին:

Ավագի դուստր Խվաշագի (Խվաշաքի)՝ շնորհիվ սեննեկապանի (հեջիբի) պաշտոն ստացավ...

...Արաղե[-ղ՝անը Թաթարներին] արամադրեց՝ իբրև ամառվա բնակատեղ՝ [ամբողջ լեռնաստանը] մինչ Արարատյան լեռները, իսկ իբրև ձմրան բնակատեղ՝ Արաքսի (Ռախսի) չեղերքն ու Նախիջևանը (Նախճևանը)։...

...[Ապա Թեգուդարը] շարժվեց և ուղղվեց դեպի Ղաղոյի, Կարցխալի և Կարսի լեռները, վորոնք Շավշքի (Շավշեթի) և Աճարայի միջև են գտնվում...

Այս պահին Սադուն Մանկաբերդցին ուժեղացավ առավել քան ժամանակակից բոլոր այլ իշխանավորները, քանի վոր նրան Արաղա-ղ՝անը սիրաշահեց, և նա խնամակալ դարձավ Վրաստանի գործերին։ ...Ցեվ Խվաշագն սեննեկապետություն (հեջիբություն) տվեց նրան։...

[Ցերբ Դեմետրին] նստացրին հայրենյաց գահի վրա, ..ներկա եյին բոլոր իշխանավորները Վրաստանի, Հերքի (Հերեթի), Կախքի (Կախեթի), Սոմխիթի, Բարթլիի, Ջավախքի (Ջավախեթի) և Տայքի (Տաոյի)...

[ԴԵՄԵՏՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...[Ցեվ] հույժ մեծարեցավ Սադունը ղ՝անի կողմից, և ի խնամակալություն ստացավ Թելավն ու Բելաքանն և բազում յերկըրներ. և Սադունը բարվոք վարում եր Վրաստանի գործերը...

...Ցեվ Ավագ աթաբակի մեծ Ս[ահ]իբ-դիվանը սրա (Դեմետրի) մոտ եր, և նրա դուստր Խվաշագին (Խվաշաքին) բերել եր ի կնություն։ Այսպես մեծարեցավ Ուլո-ղ՝անի կողմից, և Սադունն ել նրանից եր մեծարյալ. և ղ՝անի ամբողջ պետությունը սրա ձեռոք եր և սրա հրամաններին եր հնազանդ։ Ցեվ սա գնեց բազում յերկըրներ, և արքաներն ել նրան նվիրեցին Կարսը. և նա նստեց Կարսում ու նրա հարևան յերկիրն ել ննդաբար խլեց Ախալցիխեցվոց ձեռից. [և] Ախալցիխեցվո դուստրն ել ի կնություն բերեց... և վրաց, և սոմխիթցի, և հեր-կախեթցի իշխանադուներն թագավորի կից եյին...

Այս պահին ուժեղացավ Սամցխեյի սպասալարն և գանձարանապետ Սարգիս Ջաղ՝ելին ու նրա վորդի Բեքան, վորոնք տիրում եյին Սամցխեյին։... [Ցեվ] Բեքան գրավեց յերկիրը Տասխկարից սկսած մինչ Կարնո-քաղաքը, Սամցխեն, Աճարան, Շավշքը

(Շավշեթը), Կղարջքն (Կլարջեթն) և Տայքի (Տաոյի) մեծագույն մասը, Վաշլովանը, Նիգալի-ձորն, Արտանուջն, յերկոտասան անապատները, Կողան (Կոլան), Կարնիփորան և յերկու Արտահանները (Արտանը), նաև Ջավախքի (Ջավախեթի) բազում գյուղերը...

...Արղունն ուղևորվեց Սամցխե՝ Սարգիս Ջա՛ղելու տեսության..., անցնելով Սոմխիթը, Տփղիսն ու Քարթլին... Վերադառնալով Սամցխեյից՝ [Արղունն] յեկավ Սոմխիթ...

[ԴԱՎԹԻ ՅԵՎ ԳԵՈՐԳԻ՝ ԴԵՄԵՏՐԻ ՎՈՐԴՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...Յեվ գնաց Դավիթ [թագավորը] Թուքալ-[ղ՛անի] մոտ, վորը կանգ եր առել Արարատյան լեռներում..., քանի վոր Արարատյան լեռներն եր յեկած։

...Ապա Թուքալը՝ լսելով Բայդու-ղ՛անի մահն՝ անցավ Սամցխեի Բեքայի մոտ, վորը տիրում եր Տասխ-կարից մինչ Կարնոքաղաք...

[Նավրոզի ուղարկած մարդը՝ կամենալով ավերել Վրաստանը]՝ նախ և առաջ յեկավ Նախիջևան (Նախճևան)...

...Ղ՛ազան[-ղ՛ան]ն անթիվ զորքով ուղարկեց Խուտլու-շա[հ] զորապետին, [վորն] յեկավ Սոմխիթ... [Թաթարներն] ավերեցին Սոմխիթը, Քարթլին, Թիանեթը, Երծոն...

[Ապա Ղազանն] ուղարկեց Ղուրումշին և վոմն Աղինջին... և Շահնշահ (Շանշե) Մխարգրձելին...

...[Յեվ] ուժեղացավ Բեքան, վորը գրավել եր Տասխ-կարից սկսած մինչ Սպեր և մինչ ծովը, Սամցխեն, Աճարան, Շավշքը (Շավշեթը), Կղարջքը (Կլարջեթը), Նիգալի-ձորը... [իսկ Կոմնենոս Միքայել թագավորինն եր] Տայքի (Տաոյի) մեծ մասն, Արտահանը (Արտանը), Կողան (Կոլան), Կարնիփորան (Կարնիփոլան), Կարսը (Կարի)...

[Խուտլու-շահի Տփղիս գալուն պես] այնտեղ դիմեցին բոլոր թաթարներն, և վրացիք, և Սամցխեյի տեր Բեքայի վորդի Սարգիս սպասալարը, թորեցիք, թմոգվեցիք և սոմխիթցիք, քանի վոր Շահնշահ (Շանշեն) արդեն այնտեղ եր։

[ՎԱԽՏԱՆԳ՝ ԴԵՄԵՏՐԻ ՎՈՐԴՈՒ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

…Յեվ հաստատուն յեղավ Վախտանգի թագավորությունը*, քանի վոր Ղազանը նրան հանձնեց [Վրաց] թագավորությունն, և նա գրավեց Տփղիսն ու ամբողջ Սոմխիթը, Դմանիսն և Սամշվիլդեն…

…[Թուրքերն Ազատ-Մոլսոսի ղեկավարությամբ կամեցան] ավերել բովանդակ Վրաստանը. և նա (Ազատ-Մոլսոսը) մտավ Բասեն (Բասիան) և Տայք (Տաո), և սկսեց այն նենգորեն ավերել… Իսկ Բեքան՝ լսելով Թուրքերի գալու մասին՝ կոչեց իր բոլոր հպատակներին սկսած Տասխ-կարից մինչ Բասեն (Բասիան)՝ մեսխերին, շավշերին, կղարջերին, կողա-արտահան-կարնիփորեցվոց և տայեցոց մեծամասնությանը…, նաև թմոգվեցվոց և թորեցվոց…, [վորոնք] և գնացին Թուրքերի դեմ… [Իսկ] Թուրքերն յեկել եյին Բեքայի յերկիրը՝ Սամցխե, Քարթլի և Սոմխիթ…

…Լսելով Թուրքերի փախուստը Վաշլովանից՝ Բեքան հույժ ուրախացավ և շտապ-շտապ դիմեց դեպի Սպեր և Բաբերդ, ուր կանգ եյին առել Թուրքերը…

…Յեվ Թուրքերի չնչին մասն ապաստան եր գտել Սպեր քաղաքում ու բերդում և վոմանք Նոր-քաղաքում**…

…[Թաթարական արշավանքներին մասնակցող Վախտանգի զորքի հետ] մասնակցում եյին սոմխիթցիք, վորքան էլ նրանց մեջ կային ձիավորներ…

…Յեվ վերադարձին Վախտանգը մտավ Նախիջևան (Նախճևան***)…

---

* Var. + Սամցխեյի յերկրում։

** Var. + Բեքան շրջապատեց Սպեր քաղաքն,… իսկ Սարգիսն… ավերեց Նոր-քաղաքը… Գանձելով անթիվ հարստություններ Սպեր և Բաբերդում՝ [Բեքան] հաղթող վերադարձավ տուն. և [ճանապարհին] վողջունեցին Կարնո-քաղաքի տերերը, և մատուցին նրան ընծաներ և ավար. և սրանց վոչնչով չխնայեց…

*** Var. + Նույն Նախիջևանում (Նախճևանում) նա (Վախտանգը) հիվանդացավ փորացավով և մեռավ՝ արքայական թագով պսակյալ. և [նրա աճյունը] բերին և թաղեցին Դմանիսում։ Յեվ թողեց նա յերկու վորդի՝ Դեմետր (Դիմիտրի) և Գեորգ (Գիորգի). Դեմետրը (Դիմիտրին) իշխում եր Դմանիսում, իսկ Գեորգը (Գիորգին) Սամշվիլդեյում…

...[Ապա] անհամար զորքով յեկավ Զոփան,... [վորը] նախ մտավ Կողա (Կոլա) և Արտահան (Արտան),... ապա անցավ և իջավ Սոմխիթ...

[ԳԵՈՐԳ ՊԱՅԾԱՌԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...Ուջամ սուլթանը [հրամայեց]... ամբողջ Վրաստանը միավորել Գեորգու (Գիորգիի) թագավորության ներքո՝ նշանակելով նրա մոտ Շահնշահ (Շանշե) Մխարգրձելուն և Ավագի դուստր Խվաշագից ծնված Զաքարիային*...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 «Աթաբակության» մասին տես. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց իրավունքի պատմությունը (վրացերեն), գ. II, մ. I, Տփղիս 1928, էջ 179—182։

2 Վրաց արքունիքի և կեղեքիչ «բարձր դասի» անվայել բարքի մասին, ինչպես հայտնի յե, կցկտուր տեղեկություններ կան նաև հայ պատմիչ-վարդապետների մոտ։ Օրինակ, Մաղաքիա աբեղան (Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, ի լոյս ընծայեաց Ք. Պ[ատկանեան], ՍՊԲ. 1870, էջ 20) գրում է. «Իսկ բարեսէր և գեղեցիկ թագաւորն Վրաց Դաւիթ հանապազ իւր ամենայն թագաւորութեամբն կայր ի մեծ ուրախութեան և ի գինարբուս յիւր թագաւորանիստ քաղաքն Տփղիս. և յաւուր միում էր մեծ ճաշ և ուրախութիւն առաջի թագաւորին. և սովորութիւն է վրաց հանապազ ամբարտաւանել և մեծամեծ բանս խօսել»։ Նույն իմաստով խոսում է մի այլ դեպքի առնչությամբ և Թովմա Մեծոփեցին (Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, ի լոյս ընծայեաց Կարապետ Վ. Շահնազարեան, Պարիս 1860, էջ 122—123)։

3 Ըստ Մ. Բրոսեյի (Histoire de la Géorgie, I, 2, p. 92, n. 2) 1220 թ.։

4 Սագիմ թերևս այժմյան Ջեգամ գետն է։ Համենայն դեպս, Լեոնտիոս Ռուխեցվո (XI գ.) խոսքերը, թե Վրաստանի սահմանն արևելքից Բերդուջ գետն եր, պիտի մեկնել այն իմաստով, վոր վերջինս նույն Սագիմ կամ Ջեգամն է և վոչ թե Դեբեդը (Դեբեդա-չայն), ինչպես մինչ այժմ կարծում եյին, հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» etc.

---

* Var. + ...Այս Պայծառ Գեորգը (Գիորգին) տիրեց Վրաստանին, Սոմխիթին, Հեր-Կախերին, Բարթլիին, Մեսխերին, Տայոց, Շավշ-Կղարջներին՝ մինչ Սպեր և ծովը...

...Նոյիններից մեկը տիրեց Ատրպատականին (Ադրբադագանին), և սկսեց գրավել Սոմխիթը, Ռանն ու Մովականը...

...Սակայն ապագայում [Գեորգ Թագավորն] առավել ես հնազանդեցրեց Ռանը, Մովականն ու Սոմխիթը...

վրացերեն, Տփղ. 1928, եջ 7—8, ծան. 2։ Նաև Ս. Կակաբաձեյի գրախոսականն Իվ. Ջավախիշվիլու խմբագրությամբ հրատարակած Վրաստանի պատմական քարտեզի մասին, վրացերեն,— «Bulletin Historique» 1924, գ. I, եջ 294—295։

5 Հմմ. և. գլխի 6 ծանոթությունը։

6 «Թրեղեթ» ձևը՝ սովորական «Թրիալեթ»-ի փոխարեն՝ ինչպես Մ. Բրոսեն յես (op. cit., p. 507, n. 1) մատնանշեց, հիշեցնում է հայկական «Թռեղք»-ը։

7 Ինչպես այս՝ «Կուպար», resp. «Կուպրի», նույնպես և վերևում հիշված «Կուպր» մականունը, համաձայն պրոֆ. Յուստին Աբուլաձեյի հետազոտության (տես նրա հրատարակած «Վագրենավորը». հատկապես նորագույն հոդվածը՝ «Ինչպես պետք է հասկանանք Շոթա Կուպրին», վրացերեն,—«Կոմունիստ» օրաթերթ, 1935 թ. 12. IV № 87) նույն իրանական-արաբական «քուֆրի»-ն է, որ նշանակում է անհավաս, անասված, անորեն, քանի որ Շոթա Ռուսթավելու յերկում պարզապես արաբական-մահմեդական աշխարհն է ներկայացրած։ Հմմ. նաև Պ. Ինգորոդ՚վա, Rusthveliana, վրացերեն, I, Տփղիս 1926, եջ 199—215, ուր Շոթան մանիքեյացի յե հռչակված, ապա՝ Կ. Կեկելիձե, Վրաց գրականության պատմությունը, վրացերեն, II, Տփղիս 1924, եջ 98—99 և այլուր։—ընդ սմին հետաքրքիր է մատնանշել, որ Պ. Ինգորոդ՚վայի (Rusthveliana, եջ 205—242, մանավանդ 213—215) կարծիքով, Շոթա Ռուսթավելցին (Ռուսթավելին) ծագումով վրաց Բագրատունյաց տոհմից պիտի լիներ։ «Շոթա» անվան առնչության մասին «Աշոտ»-ի հետ տես. **А. Хаханов,** Очерки по истории грузинской словесности, в. II, Москва 1897, стр. 244. **Н. Марр,** Грузинская поэма „Витязь в барсовой шкуре" Шоты из Рустава и новая культурно-историческая проблема,—„Изв. Акад. Наук" 1917 г., стр. 446. Հմմ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականության մեջ,—«Գեղարուեստ» № 7, Տփղիս 1921, եջ 35—37։

8 Կիրակոս Գանձակեցին (Ղուկասեան Մատենադարանի հրատ. III, Տփղիս 1910, եջ 305), խոսելով «վասն կոտորածին՝ զոր արար զօրն Թաթար յաշխարհին Վրաց», 1249 թվականի ներքո հաղորդում է հետևյալը. «Ի ՈՂԸ թուականին Հայոց... մեռաւ իշխանաց իշխանն Աւագ. և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի գերեզմանի հօր իւրոյ Իւանէի»։ Վարդանը (Վենետիկ 1862, եջ 148) դնում է այս դեպքը 1250 թվի ներքո, յերբ գրում է. «Ի վեցհարիւր իննսուն և ինն թուին մեռաւ Աւագն՝ որդին Իւանէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ընդ հօր իւրում, այր անազան և պատերազմասէր և աղօթական»։ Ըստ իս, պետք է ընդունել, որ Բջնիի Պղնձահանքումն է վոչ միայն Ավագի, այլև Հովհաննի (Իվանեյի) գերեզմանը։ Յեվ, անշուշտ, այդ իմաստով պետք է հասկանալ նույն Կիրակոսի խոսքերը Հովհաննի (Իվանեյի) մասին (եջ 210)։ «Վախճանեցաւ... Իվանէ, եղբայր Զաքարէի, և թաղեցաւ ի Պղնձահանքն ի դուռն եկեղեցւոյն՝ զոր շինեաց ինքն, առեալ ի Հայոց՝ զՎրացի վանս արար. և մինչ մեռանէր նա, յանձնեաց զորդի իւր և զտուն յիշխան ոմն իւր սնուցած՝ Գրիգոր անուն, զոր Տղայն կոչէին։ Սա խնդրեաց յԱւագէն, յորդւոյն Իւանէի, զվանքն Գետիկ, իւր տեղի գերեզմանի. և վասն յոյժ սիրելոյ զնա՝ ետ նմա. գնեաց գիւղ մի ի նմանէ, Վաշխէ անուն, մերձ յԱղստև, ետ զայն ի վանքն, և այլ բազում արդիւնս, գրեանս և խաչս և անասունս»։ Ապա Կիրակոսը խոսում է Հաղարծնի մասին։ Մի այլ տեղ՝ խոսելով «Վասն աւերածոյ Հայոց աշխարհիս և Վրաց [ի

[թաթարէն]», նույն Կիրակոսը. (էջ 224) գրում է. «Յառաջ քան զսակաւ ժամանակս մեռեալ էր Իվանէ, տարան թաղեցին զնա ի Պղնձահանքն՝ զոր իւր շինեալ էր վանս (վասն. sic) Վրաց, առեալ ի Հայոց»։

Չնայած այն հանգամանքին՝ վոր Կիրակոսն ու Վարդանը վորոշակի պատմում են, վոր Ավագը թաղվել է նույնտեղ, ուր և վերջինիս հայր Հովհանն (Իվանեն), կապելով յերկուսի ևս գերեզմանն Աղստևի շրջանի և մասամբ Գետիկի ու Հաղարծնի մոտերքում գտնվող Պղնձահանքի հետ, վորը նույն թուրքերեն «Միխանա»-ն է (այստեղից է, ի միջի այլոց, «Միխանա» կոչված լեռնաշղթայի անունը), հայ և ոտարազգի բանասերներն այդ Պղնձահանքը վորոնում են Լոռի-Տաշիրում, իսկ վոմանք նույնիսկ նույնացնում են այժմյան Ախտալայի հետ։ Այսպես, որինակ, Վենետիկում 1862 թվին հրատարակված «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ»-ի համապատասխան ծանոթության մեջ (էջ 148) կարդում ենք. «Պղնձահանքդ են ի Լալվար լերինս Սոմխէթու, ընդ մէջ Տաշրաց և Ծորոփորայ, ուր եկեղեցի և վանս կանգնեալ էր յաւուրս իշխանութեան Զաքարեայ և Իւանէի»։ Ս. Երիցյանը 1872 թվին (А. Ерицов, Монастырь Ахтала,—„Кавказская Старина" № 1, стр. 21)՝ մեկնելով հայ պատմիչների տվյալները Պղնձահանքի մասին՝ նշում էր, վոր «ныне он известен под именем Ахтала»։ Դ. Բաքրաձեն 1875 թվին (Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства,—«Записки О-ва Любителей Кавказской Археологии», I, стр. 34), մի կողմից, համաձայնվում է Ս. Երիցյանի հետ, վոր «очень может быть, что Ахтала есть армянский Пгндзаханк», մյուս կողմից, անհրաժեշտ է գտնում անել և այսպիսի մի նկատողություն. «При всем том, пока Ахтальский храм и окружающие его церкви не будут обстоятельно исследованы в археологическом отношении, мы не можем считать себя в праве высказать по этому вопросу решительное слово»։ Ապա 1901 թվին Ե. Թաղայշվիլին (Е. Такайшвили, Грузинские надписи Ахталы,—«Сборник материалов для опис. м. и п. Кавказа», в. XXIX, отд. I, стр. 30) գրում էր. «Местность Ахтала, где всегда добывалась медная руда, могла называться Пгндзаханком»։ Ըստ յերևույթին, այս տեսակետի ազդեցությամբ է, վոր Ե. Լալայանն ևս նույն 1901 թվին (Բորչալուի գավառ,—«Ազգագրական Հանդէս», VII—VIII, էջ 429) գրում է. «Ախտալի պղնձահանքում հին ժամանակից, V դարից (sic. Լ. Մ.-Բ.) կանգնած է եղել եկեղեցի, որի մօտ հետզհետէ շինուել են միւս եկեղեցիները, և ի վերջոյ ս. Աստուածածին մայր եկեղեցին, հաւանականօրէն Իւանէի ժամանակ և սրա ջանքով (sic. Լ. Մ.-Բ.)». ապա և Լեոն (Սահմանավեճեր, Տփղիս 1919, էջ 65). «Իւանէն... թաղւում է Ախտալայի վանքում, որ ինքն էր շինել և որ այսպիսով ներկայացնում էր միակ (sic. Լ. Մ.-Բ.)* հայ-քաղկեդոնիկ եկեղեցին Լոռու սահմաններում»։

Համեմատաբար ավելի զգույշ վերաբերմունք են ցույց տալիս դեպի Պղնձահանքի ուր գտնվելու հարցը Մ. Չամչյանը, Հ. Շահխաթունյանը, Ղ. Ալիշանն ու Հ. Տաշյանը։ Մ. վ. Չամչյանը (Պատմութիւն Հայոց, III, 1786, էջ 179, հմմ. 204, 225) նշում է. «Պղնձահանք [է] աւան և վանք ի Տաշիրս»։ Հ. յեպ. Շահ-

---

* Լոռի-Տաշիրի քաղկեդոնիկ մենաստանների մասին տես. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց, էջ 57—59։

խաթունյանը (*Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի* II, 1842, էջ 200—201) գրում է. «Չհեռի յեկեղեցւոյն Կեչառուաց ընդ արևմտեան հիւսիս աւելի քան զմի ժամ՝ հանդէպ Թայչառուխ գեղջ ի հարաւակողմն գետակին ի հիւսիսային լանջի անդ անտառախիտ առապարին ի տափարակ դիրս է եկեղեցի բարձրակամար և անսիւն օրոցաձև կառուցեալ՝ միջակ մեծութեամբ. ուր հետախոյզ եղեալ մեր չգտաք զարժանաւոր գրուած ինչ հայացի, այլ ի բարձրութեան անդ եկեղեցւոյն արտաքուստ յառաջև քան զքուէսն տանեաց տեսանէր միակարգ գրուած շրջապատեալ զեկեղեցաւն վրացի տառիւք. ունէր տաճարն շուրջ զեւրև սենեկաց թաղեալ ի մացառուտս և ի թուփս, ուստի և եղեալ է յառաջագոյն մենաստան՝ թերևս յիշխանութեան Վրաց ի ժամանակս Զաքարիա մեծանուն սպասալարի հայազգւոյ։ Աստի ի վեր անդր ի ձորամիջի՝ ուր փոքր ինչ հեռի յարևմուտս, է Պղնձահանքն՝ որ այժմ կայ անգործ, և առ նովաւ աւերակք շինուածոց՝ թերևս գործաւորաց նորին։ Ի ձորամիջի աստ ընթանայ ջուր փոքր և մինչև ցԲնտամալ գիւղ Վարաժնունեաց անի բաւականաչափ և է առաջին ճիւղ սկզբնաւորող գՀրազդան գետոյ»։ Գրեթե նույնը կրկնում է և Ղ. Ալիշանը (*Այրարատ*, 1890, էջ 258—259). «Որպէս յարևմտակողմն Բջնոյ լերին յայտնեցան կապարահանք, նոյնպէս և ի հիւսիսային արևելակողման ճանաչին Պղնձահանք անգործք, և աւերակ բնակութեանց առ նոքօք՝ թերևս գործաւորաց նոցին, ի ձորամիջի. ընդ որ վտակ մի խաղացեալ յարևելս կոյս՝ վարարէ գՀրազդան գետ, հանդէպ Բնտամալ գեղջ Վարաժնունեաց, և համարի մի յաղբերաց նորին։ Սակաւուք ի ստորև ի Հր. Եղ. Պղնձահանից և ի հարաւոյ գետակին՝ յառապար լանջակողման լերին՝ կայ հին և լքեալ մենաստան, օրոցաձև անսիւն բարձրակամար եկեղեցեաւ, չափաւոր մեծութեամբ, զորոյ ստորոտս քուեց տանեացն շուրջ առեալ պատէ մեծատառ արձանագիր վրացի. իսկ ի ստորև զեկեղեցեաւն ածեալ կայ պարիսպ քառակուսի, և սենեակք բնակութեան, այլ ծածկեալ վայրենամոլ թփովք և մացառօք։ Նման իմն է տեղիս հռչակաւոր Պղնձահանից Տաշրաց, սեփականութեան և գերեզմանի Իւանէի Աթաբէկին»։ Խոսելով վրաց վանքի մասին, «որուն անունն էր Պղնձահանք», Հ. վ. Տաշյանը (*Մատենագրական մանր ուսումնասիրութիւնք, հնագիտութիւնք և բնագիրք*, հ. I [*Ազգ. Մատ.* ԺԶ], Վիեննա 1895, էջ 30)՝ հենվելով Ալիշանի վրա՝ նշում է. «Այս անուամբ տեղ մը եւ նաեւ աւերակ հին մենաստան կայ նաեւ Բջնոյ հիւսիս-արեւելեան կողմը»։ Վերջապես, Տաշիր-Ձորափորում է ցույց տալիս Պղնձահանքը H. Hübschmann-ը (Die altarmenischen Ortsnamen, Strasbourg 1904, s. v.)։

Պղնձահանքի մասին տարբեր կարծիքների գոյությունը բացատրվում է նրանով, որ, երբ, հնում յերկու կամ, գուցե, էլ ավելի Պղնձահանքեր էին հայտնի, մեկը Բջնիի, իսկ մյուսը Զորագետի (Բորչալուի), որոնցից առաջինը կոչվում էր նաև «Մխախանա» || «Մխախանէ», իսկ յերկրորդն ինչպես «Մխախանա», նույնպես և «Միշանա» (Հմմ. П. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа, I, Спб. 1869, стр. 337)։ Իսկ վրաց աշխարհագիր Վախուշտը XVIII դարում վերջինիս մասին գրում է (Description géographique de la Géorgie, par. M. B r o s s e t, p. 148). «Այստեղ, Մխախանայում արդյունահանվում է պղնձի շատ հանքեր, նաև արդյունահանվում է հողից կարմիր և շատ ամուր, փայլուն և մաքուր քար»։

Հարցիս բազմակողմանի լուսաբանության համար, մեր կարծիքով, պետք

օգտագործել վոչ միայն հայ պատմիչների ցուցմունքները Գղնձահանքի մասին, այլև ձեռագրաց հիշատակարանների և արձանագրությունների ցուցմունքներն այս առթիվ։ Ստեփաննոս Օրբելյանը (Տփղիս 1911, էջ 355—357) հիշատակում է Գղնձահանքն, ուղիղ ասած՝ Գղնձահանքի վանահորն և Բջնիի յեպիսկոպոսին այն անձանց շարքում, վորոնք Հովհան (Իվանե) աթաբեկի կողմից հրավիրված եյին Դվին քննելու այն վեճը, վոր ծագել եր «վասն սուրբ Խաչին»*։

ԸՍՏ Ս. ՈՐԲԵԼՅԱՆԻ

«զԲուբակն և զմարծուանն, զԻվան դըպէլն և զմեճիմաշաղէլն, զմեծ ճղաւնդիդէլն, որ եկեալ էր ի Թագաւորութենէն, զծիրամ ծղաւրն Վարձէոյ և զծիրամ ծղաւրն Գղնձահանիցն և զմեծ մամթավարն Գարշտէուցն, զԳագեցին և զՄածնաբերդեցին և այլ բազում դէդեպուլք ես և զղատին Տփղեաց և զղատին Անւոյ և զղատին Դվնայ և զանուանի շեխն Սուրմարւոյ. ընդ որոց և զմեծ եպիսկոպոսն Անւոյ և զեպիսկոպոսն Բջնոյ և զեպիսկոպոսն Հախբատայ»։

ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԱԾ

«զԴիդեբուլք և զՄարգպանն, զԻվան Տբելին և զՄեճնա Ջաղ՝ելն, զմեծ Ճղ՝ունդիդելն, որ եկեալ էր ի Թագաւորութենէն, զծինամձղվարն Վարձէոյ և զծինամձղվարն Գղնձահանիցն և զմեծ մամթավարն Գարեսջիցն, զԳագեցին և զՄածնաբերդեցին և այլ բազում դիդեբուլք ես, և զղատին Տփղեաց և զղատին Անւոյ և զղատին Դվնայ և զանուանի շեյխն Սուրմարւոյ, ընդ որոց և զմեծ եպիսկոպոսն Անւոյ և զեպիսկոպոսն Բջնոյ և զեպիսկոպոսն Հախբատայ»։

Պրոկղի Դիադոխոսի «Շաղկապք աստուածաբանականք»-ի հայերեն թարգմանության հիշատակարանում (Յ. վ. Տաշեան, op. cit., 29) ասված է. «Թարգմանեցաւ գիրքս Պրոկղի Դիադոխոսի պղատոնական իմաստասիրի ձեռամբ Սիմէոնի անպիտան քահանայի և կրօնաւորի ի վրաց լեզուէ ի հայ լեզուս յերկիրս Հայոց, ի Վանս Վրաց, որ կոչի Պղնձահանք, ի յաւիտենից թուականին ՑՋԾԶ (=6756 կամ 1248 Յ. Ք.)» (հմմ. նաև ձեռագիր Էջմիածնի մատենադարանի հին հավաքածուի № 3016, էջ 143 ա, նոր հավաքածուի № 1532, էջ 247 v)։

Գրիգոր Նյուսացու «Ժողովողին Մեկնութիւն» կոչված գրության հայերեն թարգմանության հիշատակարանում կրկնվում է գրեթե նույնը (տես ձեռ. Էջմիածնի մատենադարանի հին հավաքածուի № 1013, էջ 241 v). «Գրեցաւ և աւարտեցաւ գիրքս Գրիգոր Նիւսացւոյ եպիսկոպոսի յ[ը]նդիր և լաւ աւրինակաց հնոց, որ թարգմանչացն գրած էր, ձեռամբ մեղապարտ և անարժան կրաւնաւորի Սիմէոնի, յերկիրս հայոց, մերձ ի Լաւռէ ի վանքն, որ կոչի Սպլէնձահան**, ընդ հովանե[աւ] սուրբ աստուածածնին, յիշխանութիւն Իվանէ աթապակին շինողի վանիցս, զոր յերկար ժամանակ արասցէ տէր որդովքն իւրով հանդերձ. արդ աղաչեմ, որք ընթեռնոյք կամ աւրինակէք, յիշման արժանի արարէք և որք յիշէք, յիշեալ լիջիք ի տէրն»։

«Գղնձահանք»-ը հիշվում է նաև հայերեն արձանագրությունների մեջ՝ յերկու անգամ։ Սրանից մեկն է այսպես կոչված Ջուխտակ վանքի 1247 թ. արձանագրությունը (Մակար վ. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 363 = Կ. Կոս-

---

* Հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, Վրաց ժողովրդի պատմությունը, վրացերեն, II, 654—655. Նույնը, Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, II, 2, Տփղիս 1929, էջ 480։

** Ավելի մոտ վրացական ձևին՝ ավլենձի պղինձ բառից։

տանեան, Վիմական տարեգիր, 92) հետևյալ բովանդակությամբ. «Կամաւն աստուծոյ [ես] տէր Յորդանան շինեցի զեկեղեցիս ի թվին ՈՂՁ. իշխանութեան Աւագին, ողորմութեամբ և տրաւք Պղնձահանացն Աստուածածնի և առաջնորդութեամբ Պետրէի և Համազասպայ... Ես Պետրէ եւ Համազասպ համարեցաք զծովքն, եդաք սահման ժողովուրդ աստուածածնիս...»։

Ախտալա կայարանից դեպի համանուն վանքը տանող կես ճանապարհից դեպի աջ, Այր կոչված տեղում, խաչքարի վրա կարդացվում է հետևյալ արձանագրությունը 1188 թ. (Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Քոբերն ու նրա հայերեն և վրացերեն արձանագրությունները,—«Bulletin de l'Université de Tiflis», VII, 1926, էջ 67—68, ծանոթ. 3). «Ես, Մարիամ, դուստր Կիւրիկէի, կանգնեցի զՊղնձահանացս Հողհատի սուրբ աստուածածինս. որք երկրպագէք զմեզ, յաղաւթս յիշեցեք. Թու[ին] ՈԼԷ. էր»։

Սակայն Պղնձահանքին վերաբերյալ հարցը բարդանում է շնորհիվ այն հանգամանքի էլ, որ ինչպես Բջնիում, նույնպես և Ձորագետում մենք գտնում ենք քաղկեդոնիկ դավանության վանքեր վրացերեն արձանագրություններով հանդերձ, իսկ Ձորագետինը, բացի դրանից, նաև քաղկեդոնիկ-հայերի թողած հայերեն արձանագրություններով։

Բջնիի Պղնձահանքի վրացերեն արձանագրությունների այն լուսանկարները, որ մեր տրամադրության տակ են, տալիս են մեզ որոշ հիմք արտահայտվելու, որ այն ոչ միայն քաղկեդոնիկ վանք է եղել, այլև, իրոք, Զաքարիայի և Ավագի շրջանի կառուցվածք։ Այս վանքն է, որի բավականին մանրամասն նկարագրությունը տալիս է մեզ, ինչպես վերև տեսանք, Ղ. Ալիշանը՝ Բջնոյ Պղնձահանք անվան ներքո։ Անտարակույս, նույն վանքի մասին է խոսքն, երբ նույն Ղ. Ալիշանը մի այլ տեղ (Այրարատ, էջ 279—280) Ռընտամալ անվան ներքո գրում է. «Մերձ ի խառնուրդն առ Զանկեաւ՝ յահեկէ. որ է յելից կուսէ, մեծ աւանագեօղն Հայոց Ռնտամալ իբր 120 տամբք, և ս. Կարապետ եկեղեցեաւ։—Առ սովաւ մնայ կիսաւեր եկեղեցին՝ Կիւրճի Գիլիսէ (Վրաց եկեղեցի) կոչեցեալ յայլազգեաց»․ Նաև տալիս է (էջ 278—279) 2 պատկեր. նույն վանքի հարավային տեսարանն (110 Ռնտամալ. Կիւրճի Գիլիսէ) ու հատակագիծը (111. Յատակաձեւ եկեղեցւոյն ի Ռնտամալ)։

Տալով Նոր-Բայազետի նախկին գավառի Թայչարուխ գյուղի նկարագրությունը, Ցե. Լալայանը (Նոր-Բայազէտի գաւառ,—«Ազգագրական Հանդէս», XX 1910, էջ 45) նշում է. «Թայչարուխ գիւղից դէպի հարաւ — հազիւ 2 կիլոմետր հեռու—մի անտառապատ բլրի տափարակի գագաթին բարձրանում է մի հին՝ վրացական վանք»։ Ապա «Թայչարուխ վանքը» խորագրի տակ նույն Ցե. Լալայանը («Ազգ. Հանդէս» XXIV, 1913, էջ 60) տալիս է նույն հուշարձանի հետևյալ մանրամասն նկարագրությունը.

«Դարաչիչակի Թայչարուխ գիւղից դէպի հարաւ, հազիւ 2 կիլոմետր հեռու, մի անտառապատ բլրի տափարակ գագաթին բարձրանում է մի հին, վրացական տաճար՝ սև, տաշած քարից շինած։ Տաճարը օրօրոցաձև է, անգմբէթ, և ունի հարաւային և արևմտեան կողմերում մի-մի դուռ, իսկ հիւսիսայինում մի մատուռ, որ բացւում է տաճարի մէջ։

«Տաճարի երկարութիւնն է 13,60 մետր, լայնութիւնը 7,65 մետր, և բարձրութիւնը՝ 11 մետր։ Արևելեան ճակատին կայ մի երկար և նեղ պատուհան, որի վերև երկու բարձրաքանդակ աղաւնի, կողքերին մի մի ռոզաս։ Փոքր ինչ ներքև վրաց խուցուրի տառերով մի եղծուած արձանագրութիւն։

«Տաճարը ներքուստ անխուց է, պատերին կից բարձրանում են չորսական, հասարակ, քառանկիւնի որմասիւներ, որոնց վրայ բոլորում են ռոմանական կամարներ (sic. Լ. Մ.-Բ.)։ Զեղունը ներքուստ բոլորակաձև է, արտաքուստ եռանկիւնի։ Սեղանը բոլորակաձև է, շատ ցածր, առանց խորանների։ Երկու կողքերին ունին քառանկիւնի փոքրիկ բացուածքներ, որոնք բացւում են գաղտնի պահարանների մէջ։

«Տաճարի հիւսիսային պատին կից, կարծես յետոյ, շինուած է մի մատուռ, որ թերևս իբր խորան է ծառայել։ Սա մի փոքրիկ, կամարակապ շէնք է, երկու նեղ պատուհաններով արևելեան և արևմտեան պատերին և մի դռնով, որ բացւում է տաճարի մէջ։ Արևելեան կողմում կայ մի ցածրադիր սեղան։

«Հարաւային կողմի գաւիթը մի հասարակ շէնք է, միայն միակ դռան վերև կայ մի բարձրաքանդակ աղաւնի, աջ կողքին արևի մի ժամացոյց։

«Տաճարի մէջ կան մի քանի գերեզմանաքարեր, որոնցից երկուսի վրայ կան վրաց խուցուրի տառերով տապանագիրներ։

«Տաճարի հանդէպ կայ մի մացառուտ, որի ծառերն այնպէս կարգին դասաւորուած են, որ իսկոյն նկատւում է երբեմն ծառուղի կազմելը»։

Այս նկարագրությանը Ցե. Լալայանը (էջ 60, ծանոթ.) կցում է այսպիսի մի ծանոթություն. «Իմ այս վանքը այցելած միջոցին սաստիկ մշուշը թոյլ չը տուեց լաւ լուսանկարելու»։

Նկարագրությանը, դժբախտաբար, վոչ մի լուսանկար կցված չէ։

Բայց և այնպես, այս մանրամասն նկարագրությունն էլ, բոլոր վերևում ասածի հետ, միանգամայն բավական է, վորպեսզի Թայչարուխի (ըստ Ալիշանի՝ Ռնտամալի) յեկեղեցին մենք քաղկեդոնիկ դավանության հուշարձան ընդունենք, վորը հնարավորություն է տալիս Մխարգրձելներ Հովհաննի (Իվանեյի) և նրա վորդի Ավագի անվան հետ կապել ինչպես Զորագետի Պղնձահանքն, այսինքն այժմյան Ախտալան, նույնպես և Բջնիի Պղնձահանքն, այսինքն այժմյան Թայչարուխի (Ռնտամալի) յեկեղեցիները։ Հարցը միմիայն այն է, թե յերկուսից վո՞րն է իսկապես Հովհաննի (Իվանեյի) և Ավագի գերեզմանների տեղը։ Թայչարուխի վրացերեն արձանագրությունները դեռևս կարոտ են ստուգման, վոր մենք մտադիր ենք անհապաղ ի կատար ածել, ապա և արձանագրությունները հրապարակել մեր աշխատության մեջ՝ «Վրացերեն արձանագրությունները Հայաստանում»։ Իսկ Ախտալայի վրացերեն արձանագրություններից մեկը, վորը գտնվում է բլրի փոքր յեկեղեցու ճակատին, հիշում է միմիայն Պետրոս վանահոր (Պետրե ծինամձղվարի) կառուցած «պատրոն Ավագ աթաբակի աղոթարանի» շինությունն առանց թվականի։

Այս հարցին մենք էլի կանդրադառնանք հիշյալ աշխատության մեջ։

9 Այս դեպքում և հետագայում ամեն տեղ Ղարաբաղի՝ իբրև ձմերոցի՝ մասին խոսելիս պատմիչներն ընդհանրապես և վրաց հեղինակները մասնավորապես ի նկատի ունեն վո՛չ թե ներկա, այսինքն լեռնային Ղարաբաղը, այլ դաշտային Ղարաբաղը կամ Արցախը (Աղվանքը)։ Հմմ. Թովմա Մեծոփեցու (Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Պարիս 1860, էջ 20) խոսքերը. «Եկն սա (Թագաւորն Վրաց Բագարատ) բազում ընծայիւք ի հնազանդութիւն պիղծ թագաւորին (Լանկ-Թամուրայ) և նա լցեալ չարութեամբ սատանայի ուրացոյց զնա, և առեալ գնաց ի Ղարաբաղ՝ ի ձմերոցն առաջին թագաւորաց մերոց»։ Սրա մասին խոսում ենք և մեր հատուկ աշխատության

մեջ «Հայկական աղբյուրները Վրաստանի մասին. Թովմա Մեծոփեցի» (վրացերեն), որ հանձնված է տպագրության Տփղիսի պետ. համալսարանի հրատարակչության։

10 *Ի դեպ, անհրաժեշտ ենք գտնում մատնանշել, որ այս Արղուն-խանն է, որին Ավանի 1285 թվի մի արձանագրության* Հով. յեպ. Շահխաթունյանցի *(Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի,* II *եջ 160) սխալ ընթերցման հետևանքով «Արղութեան»-ի է վերածվել թե նույն* Շահխաթունյանցի *և թե նրա հետևորդների՝* Ղ. Ալիշանի *(Այրարատ, 293) և* Կ. Կոստանյանցի *(Վիմական տարեգիր, 127) մոտ։ Ինչպես Ավանի, նույնպես և Արուճի 1285 թ. արձանագրությունների մեջ պարզորոշ կերպով կարդացվում է «Արղուն-խան». Ավանի մի արձանագրության մեջ՝ «[Ցաշխ]արհակալութեան արքայից արքային | Ա[րղունին] եւ ամիրապասալար Խութլու Բուղայ | որ[դի սպա]սալար Սադունին»* etc., *մյուսում՝ «Իշխելս ՉԼԴ յաշխարհակալութեան արքայից արքային* Արղունին, *ի թագաւորութեան Վրաց և Հայոց Դէմէտրի, ես Դաւիթ որ|դի Դէմէտրէ թագաւորին»* etc.։ *Արուճի արձանագրության մեջ՝ «+Ի թուին Հայոց ՉԼԴ, ի փառշահութեանն |* Արղո[ւ]ն խանին, *ի թագաւորութեան Դէմ|էտրէի, ի պարոնութեանն սպասալար Ծարկրծ|եալին եղբաւրն Իվանէի որդւոյն մեծին Շա|հնշահի»* etc.։

11 *Հետաքրքիր է պարզել, ունի՞ արդյոք այս անունը որևէ կապ «Բուդ»,* resp. *«Բուտ» անվան հետ, որը* VII *դարից սկսած ծանոթ է հայերեն արձանագրությունների մեջ. տես.* **Н. Марр**, Имя Бут или Буд в армянской надписи VII в. по р. Хр.—«Зап. Вост. Отд. Рус. Арх. О-ва», т. VII, 1893, стр. 322—326. **И. Орбели**, Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII века,—«Христ. Восток», т. II, 1913, стр. 126—130. Арх. **Гарегин Овсепян**, Потомство Тарсаич'а Орбеляна и Минахатуны,—«Христ. Восток», т. II, стр. 241, *ևլն։*

Ը.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.)

«ԿԱՐԳԱԴՐՈՒՄՆ ԱՐՔՈՒՆԻ ԴՐԱՆ»

«Կարգադրումն արքունի դրան»՝ այսպես ենք մենք կոչում այն պատմա-իրավաբանական վավերագիրը, վորը հայտնի ե վրացերեն «խելմծիփիս կարիս գարիգեբա» անվամբ։ Վավերագիրն յերևան հանեց և ապա հրատարակեց Ե. Թ ա ղ՝ ա յ շ վ ի լ ի ն՝ Institution des cours royales [Monumenta Georgica. IV. Leges. № 1, Publicatio Universitatis Tphilisiensis], *վրացերեն, Տփղիս 1920, եջ* XXXVIII + *32։*

Այս վավերագիրն, ըստ նույն Ե. Թ ա ղ՝ ա յ շ վ ի լ ո ւ հետազոտության (ibid., III—IX, *հատկապես* VIII), *կազմված պիտի լինի 1295—1469 թ. թ. միջոցին, ավելի ուղիղ՝ Գեորգ (Գիորգի) Պայծառի թագավորության որոք՝ 1318—1346 թ. թ.։ Հեղինակն անհայտ անձնավորություն ե, վորը, համենայն դեպս, մոտ պիտի լիներ կանգնած վրաց արքունիքին, հավանական ե նրա ատենականավորներից մեկը (Ե. Թ ա ղ՝ ա յ շ վ ի լ ի,* op. cit., XIV—XVI; *հմմ. Ի վ. Ջ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ի, Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն,* I, *Տփղիս 1928, եջ 62—68)։*

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՐՔԱՆԵՐԻ ՏԵՂԸ ՎՐԱՑ ԱՐՔՈՒՆԻՔՈՒՄ]

...Տրապիզոնի [արքա]ներն և Շարվան-շահն ու հայոց (ոսմեխների) արքան[1] *[յերբ գալիս են Վրաց արքունիքը], չորեքյան հավասար չեն նստում... Զե՞ վոր ոսաց (ոսերի) յերկու արքաները, և կախից (կախերի) արքան, և աղվանից (ալվանների) արքան, ծանարաց արքան, [և] տայոց յերեք արքաները, և հայոց*

(սոմխների) արքան[2], և տրապիզոնցիք և Շարվան-շահն չերբ գալիս են Նախարմագե, տամներկուսն էլ տեղ են գտնում նստելու, հապա չորեքյան ինչու չպիտի տեղավորվեն։*

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 *«Հայոց (սոմխների) արքայի» հիշատակությունն այստեղ, անկասկած, անաքրոնիզմ է, քանի որ XIII—XV դարերում հայ Բագրատունյաց կամ Կորիկյանց «արքաների» մասին խոսք չի կարող լինել, իսկ Ռուբինյանները դժվար թե գալիս լինեին Վրաց արքունիքը։*

2 *Նույնը։*

---

* *Բնագրում՝ Շարվան-շահեննները։*

Թ.

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ (XV Դ.)

«ԹԱԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈԾՄԱՆ ԾԻՍԱԿԱՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ». «ՍԱՄՑԽԵ-ՍԱԱԹԱԲԱԳՈՅԻ ԹԵՄԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿԸ».

XV դարում, համենայն դեպս նույն XV դարուց վոչ առաջ պիտի լինին սահմանված այն յերկու վավերագրերը, վորոնց մեջ ներկայացրած են վրաց թեմերի ցուցակները։ Այդ վավերագրերից մեկն է «Թագավորական ոծման ծիսակարգությունը» (վրացերեն՝ «գանգեբա դարբագորխսա», այսինքն սահմանադրումն պալատական ցերեմոնիալի), իսկ մյուսը՝ Սամցխե-Սաաթաբագոյին յենթակա թեմերի ցուցակը։ Յերկուսն էլ մեզ համար հետաքրքիր են այն աստիճան, վորքան էլ պարունակում են իրենց մեջ վրաց յեկեղեցուն յենթակա քաղկեդոնիկ թեմերի անունները թե Վրաստանում և թե Վրաստանից դուրս, մասամբ Հայաստանում։

Առաջին վավերագիրը՝ «Թագավորական ոծման ծիսակարգությունը»՝ հայտնի յե մի քանի վարիանտով, վորոնցից մեկը հրատարակել է Թ. Ժորդանիան իր «Քրոնիկոններ»-ի I հատորում, Տփղիս 1892, եջ 45—46, մյուսը՝ Ա. Ցագարելին՝ А. Цагарели, Сведения о памятниках грузинской письменности, т. I, в. 3, Спб. 1894, стр. 294—295, *նաև* XXXVI, *յերրորդն ու չորրորդն Ե. Թաղ՚այշվիլին՝ Հնագիտական ուղևորություններ և ծանոթագրություններ, վրացերեն, գ. I, Տփղիս 1907, եջ 78—80, 83—85։*

Յերկրորդ վավերագիրը՝ Սամցխե-Սաաթաբագոյին յենթակա թեմերի ցուցակը՝ հայտնի յե յերկու վարիանտով, վոր հրատարակել են, նախ Դ. Բաքրաձեն՝ Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре, Спб. 1878, стр. 81—82, *ապա վերոհիշյալ Ե. Թաղ՚այշվիլին՝ Հնագիտական ուղևորություններ էլն, եջ 76—77։ Ռուսերեն թարգմանությունը տես՝* Н. Марр, Исторический очерк грузин-

ской церкви с древнейших времен,—«Церковные Ведомости», 1907, стр. 137—138, прил.։

Ստորև մենք առաջ ենք բերում յերկուսից կատարած այն քաղվածքները, վորոնք հայ-բաղկեդոնիկ թեմերին են վերաբերում։

[ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ ՅԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ ՀԱՅՔՈՒՄ]

I

Յերբ ոծվում է ու գահ բարձրանում թագավորը, յեպիսկոպոսները պիտի նստեն հետևյալ կարգով։

1. Հրամայե Վրաց (Քարթլիի) կաթողիկոսը, և նստի թագավորի աջ կողմը բազմոցով ու բարձով։։

3։ Ներս մտնի Մեծ Հայքի (Սոմխիթի) մետրապոլիտն և նստի կաթողիկոսից ցած բազմոցով ու բարձով...*

10 ‖ 8 ‖ 11 Իշխանցին...
15 Արտահանի (Երուշնելի)..։
25 ‖ 23 ‖ 26 Ալաշկերտցին (Վաղարշակերտցին)...
— 26 ‖ 27,29 Անեցին...
27 ‖ 25 ‖ 28 Կարուցն (Կարսելն)...

II

3. Իշխանցու հոտը՝ Գուրջի-Բողազից սկսած այն կողմը (Հյուսիս), ամբողջ Թորթումը, Տասխ-կարիի ներքև, Արտանուջի՝ Սակրուլալի կոչվածից այս կողմը, Ողոլսի լեռան լանջի այն կողմը, Սակավկասիձոր ամբողջ, Իսպիր-Տրապիզոնի լեռան այս կողմը։

8. Արտահանեցու (Երուշնելի) հոտը՝ Տալաշոյի վերին մասը, Արտահանը մինչև Կողայի (Կոլայի) սահմանը։

9. Ալաշկերտցու (Վաղարշակերտցու) հոտը՝ Կաղզվանի վերին մասը, Ալաշկերտի (Վաղարշակերտի) այս կողմը, Ծնուսն և Դեվլա-Բոինի այս կողմը։

10. Անեցվո հոտն՝ ամբողջ Զարիշատը (Զաբիշտիանին) և Շիրակավանն (Շիրակոանի) և Մաղասբերդը (Մաղասբերթի)։

11. Կարսեցվո հոտն՝ ամբողջ Կարսն և Կողայի (Կոլայի) ու

---

* Բ. վարիանտում՝ «Մեծ Հայքի մետրապոլիտ»-ի փոխարեն՝ «յեպիսկոպոսապետը (Սամթավրոյի)»։

Ուղթյաց (Ուլթիի) սահմաններից այս կողմը գտնվող Գգչեվանքն (?) ու Կաղզվանը։

13. ...

Բոլոր այս յեպիսկոպոսները ձեռնադրվում են Վրաց (Բաբթլիի) կաթողիկոսից, վորը սրանց տերն է, իսկ նրանք սրա ստորադրյալներն...

Ժ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XV Դ.)

«ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆ ԻՇԽԱՆԱՑ»

«Հուշարձանն իշխանաց» (ձեգլի երիսթավթա)՝ այսպես ե կոչվում անանուն հեղինակի այն յերկասիրությունը, վորն՝ իբրև յուրատեսակ պատմագրական գրվածք՝ առանձնահատուկ տեղ ունի գրաված վրաց գրականության մեջ։ Գրվածքը հրատարակել ե Թ. Ժորդանիան իր «Քրոնիկներ»-ի II *մասում (վրացերեն), Տփղիս 1897, էջ 1—19։ Իսկ համեմատաբար ավելի վաղ Մ. Բրոսսեն հրատարակեց նրա ֆրանսերեն թարգմանությունը՝* M. Brosset, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Géorgie, SPB, 1851, p. p. 372—384 (Addition XXI. De l'origine des éristhaws du Ksan)*։ Մանրամասն ուսումնասիրությունը տես՝ Իվ. Ջավախիշվիլի, Հին վրացական պատմական գրականությունը (վրացերեն), ա. տպ., էջ 213—218։*

Այս յերկասիրությունը, վորը Քսանի իշխանների (երիսթավների) տոհմային պատմությունն ե վերաբերում, ըստ յերևույթին, XIII *դարուցն ե սկսվում և համնում մինչ* XV *դարու սկզբները՝ Լանգ-Թեմուրի արշավանքներին հետևող անցքերի նկարագրությամբ (Իվ. Ջավախիշվիլի, 216)։ Այս պատճառով հեղինակը* XV *դարու պատմիչ կարող ե համարվել։*

[ԳԵՈՐԳ VII-Ի ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ ԱԼԻՆՋԱՅԻ ՎՐԱ]

...Ապա Գեորգ (Գիորգի) թագավորն[1] արշավեց Ալինջա[յի վրա] վրաց, իմերցոց, մեսխերի և շիրվանցոց ամբողջ զորքով, հասավ Ալինջա[2] և կոտորեց սուլթանի վորդու զորքը, վորն Ալինջա (Ալիջանի) բերդումն եր կանգնեցրած, և նրան հանեց [այնտեղից], Քրիստոսի 1396 թվին, [կոտորեց] Թեմուր-ղ՝անի [հեծելազորքն] և հաղթող վերադարձավ...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 *Այսինքն Գեորգ (Գիորգի)* VII, *1395—1407։*

2 *Այսինքն Ցերնջակը։*

ԺԱ.

ԲԱԳՐԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ (XVI Դ.)

«ՆԻԿՈՐԾՄԻԴԻ ՍԻԳԵԼԸ»

«Ափխազաց, վրաց, ռանաց, կախից և հայոց, շահնշահ և շարվան-շահ, արքայից արքա... Բագրատն ու կողակիցն՝ Հեղինե Թագուհին» 232 քրոնիկոնին կամ 1544 թվին տված իրենց սիգելում (հրովարտակում), որը վերաբերում է Նիկործմիդի տաճարի վերանորոգման, մի առ մի թվում են այդ գյուղերն ու ճորտերին, որոնց նրանք նվիրաբերել են այդ տաճարին։ Այդ սիգելն, ուր առանձնապես մեզ համար հետաքրքիր է «Նզովքներ» պարունակող վերջին մասը, հրատարակել է Ս. Կ ա կ ա բ ա ձ ե ն՝ «Կանոնադիր Բագրատ Կյուրապաղատը» (վրացերեն), Տփղիս 1912, էջ 6—8։

[ՎՐԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ՅԵՆԹԱԿԱ ԻՇԽԱՆԱՎՈՐՆԵՐԸ]

[Նիկործմիդի յեկեղեցվո իրավունքները խափանող ով էլ ուզում է լինի]՝ դրսի պատրիարքները, կամ Ափխազքի (Աբխազեթի) պատրիարքը, կամ Վրաց (Քարթլիի) պատրիարքը, կամ Ափխազքի (Աբխազեթի)[1] արքայից-արքան, կամ իշխանաց-իշխանները, Թեկուզ աթաբակներն ու սպասալարները, կամ Դադյանն ու Գուրիելը, կամ Շ[ի]րվանի և Հայքի (Սոմխիթի) իշխանաց-իշխաններն ու իշխանները[2] և կամ Ռաճի իշխանը կամ բերդապետները կամ հսկիչներն և կամ տանուտերներն կամ ամիրաց-ամիրան,... [նզովյալ լինին]...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

1 «Ափխազք»-ը արևմտ. Վրաստանի իմաստով է գործածված։

2 Թե այս դեպքում Հայոց վո՞ր իշխանաց-իշխաններին և իշխաններին ունի ի նկատի այս վավերագիրը, դժվար է ասել։

ԺԲ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.)

«ՄԵՍԽԱԿԱՆ ՍԱՂՄՈՍԻ ՄԱՏՅԱՆԸ»

«Մեսխական սաղմոսի մատյանը» (մեսխուրի դավիթնիս մատիանե) նույնպիսի նշանակություն ունի վրաց պատմագրության համար, ինչպես մեզ արդեն ծանոթ «Հուշարձանն իշխանաց»-ը, գուցե էլ ավելի, քանի որ պարունակում է իր մեջ տեղեկություններ ոչ միայն Սամցխե-Սաաթաբագոյի, այլև Վրաստանի այլ շրջանների մասին։ Այս ուշագրավ գրվածքից միմիայն մի չնչին մասն է հասել մեզ, ուր պահպանվել են տվյալներ զանազան անցքերի մասին սկսած 1561 թ. մինչև 1587 թ.։ «Մատյանը» հրատարակել է Ե. Թ ա ղ ա յ շ վ ի լ ի ն՝ Երեք պատմական քրոնիկա (վրացերեն), Տփղիս 1890 թ., էջ 81—115 (Մեսխական սաղմոսի քրոնիկան), ուսումնասիրությամբ հանդերձ, էջ CXXVII—CXLIX. *Նույնը ռուսերեն թարգմանությամբ՝* Е. Такайшвили. Источники грузинских летописей—Три хроники (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, в. XXVIII, 1900), стр. 183—214 (III. Хроники Месхийской Псалтири)։

Իվ. Ջ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ու (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. տպ., 231) ասելով, «Մեսխական սաղմոսի մատյանը, իբրև ժամանակակցի և [անցքերին] մասնակցի գրած յերկասիրություն, մեծ՝ ուղղակի անգնահատելի նշանակություն ունի» վրաց պատմության համար, «քանի որ յուրաքանչյուր դեպքի մասին [խոսելիս] վորոշ թվահամար ունի ցուցադրած»։

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XVI ԴԱՐՈՒՄ]

…Քրոնիկոնի 266-ին[1]*… ուրումք ավերեցին Գորին և կանգ առան Զարիշատում…*

…[Օգոստոսի] 9-ին, շաբաթ առավոտ, Ջուրձանի և Ծխնծալի միջև յեկան Ա[ր]ղրումի և Վանի փաշա[ները]…

...[Նույն օգոստոսին] Լոռի մտավ [և այնտեղից] Տփղիս հասավ [Լալա]-փաշան... Սոմխիթեցիք շատ վնասեցին [վերջինիս]...

...[Հոկտեմբերին] Լալա-փաշան կանգնած էր Քարթլիում, [որտեղից] յեկավ Սոմխիթ, [ուր սկսեց] բանակցել [Քարթլիի Սիմեոն Թագավորի հետ], որն էլ հիվանդ էր...

...Պատրոն Ղ՝վարղ՝վարեյի մոտ [Լալա-փաշայից] մարդ յեկավ, [և] նրան այլևս չթողին Ուղթիքում (Ոլթիում), [այլ] տարան Ա[ր]գրում՝ ծննդյան [տոնի] նախօրյակին...

Քրոնիկոնի 267-ին[2], մարտի 23-ին, պատրոն Մանուչարն ուղևորվեց Ա[ր]գրում, [իսկ] Ա[ր]գրումից պատրոն Ղ՝վարղ՝վարեն և պատրոն Մանուչարը գնացին Կոստանդնուպոլիս. նրանք մեկնեցին ապրիլի 20-ին, յերկուշաբթի [օրը]...

[Նույն քրոնիկոնին] Լալա-փաշան յերկրորդ անգամ յեկավ և վերանորոգեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 268-ին[3]... հունիսի կեսին վերադարձրին Բեքային, և յերկուքյան տերերը (Ղ՝վարղ՝վարեն և Բեքան) գնացին Լոռի, որն ավերեցին. ապա հաղթող վերադարձան...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն 266 + 1312 = 1578 թ.։

2 Այսինքն 267 + 1312 = 1579 թ.։

3 Այսինքն 268 + 1312 = 1580 թ.։

ԺԳ.

ԱՆԱՆՈՒՆ (XVII Դ.)

«ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՔ»

XVII—XVIII դ. դ. անանուն բազմաթիվ ժամանակագիրներից մեկն է այն, որը կցված է «Վրաց պատմա-ազգագրական Ն. ընկերության» հավաքածուի № 342 ձեռագիր խորհրդատետրին («ժամն-գուլանի»-ին)։ Ժամանակագրությունը սկսվում է 1388 թվից և հասնում մինչև 1656 թ.։ Ըստ հիշյալ ձեռագրի, որ արտագրված է 1661 թվին, տեկստը հրատարակել է Ե. Թաղայշվիլին՝ «Վաղեմի Վրաստան» (վրացերեն) II, 1911—1913, էջ 77—79։

Մնացած նմանօրինակ «Ժամանակագրությունները», որ կազմված են XVIII դարում կամ XIX-ի սկզբներում, մենք կզետեղենք հետևյալ հատորում։

[ԱՅԼ ՅԵՎ ԱՅԼ ԱՆՑՔԵՐ XVI ԴԱՐՈՒՄ]

227[1]—այստեղ հայերը (սոմխեխները) շեղվեցին[2] և Թեոդորյան կյուրակեյին ուտիս ունեցան։

323[3]—այստեղ հայերը (սոմխեխները) կրկին շեղվեցին[4]։

325[5]—այստեղ խոնթքարը դուրս յեկավ և Յերևանը գրավեց, և նույն թվին շա[հ]-Սեֆին խլեց այն նրանից։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն 227 + 1312 = 1539 թ.։

2 Խոսքը ծռազատկի մասին է, որին առաջներում պատրվակ էր հանդիսացել հայ-վրացական ընդհարումների, այն է 1197 թ. (տես. Л. Меликсет-Беков, О междоусобице в Тифлисе в 1197 году по поводу Кривой пасхи,— «Из. Кавк. Ист.-Арх. Инст.», т. III, Тифл. 1925, стр. 49—60), նաև 1102 թ., ինչպես և հետագայում։

3 Այսինքն 323 + 1312 = 1635 թ.։

4 Տես ծանոթ. 2։

5 Այսինքն 325 + 1312 = 1637 թ.։

ԺԴ.

ՓԱՐՍԱԴԱՆ ԳՈՐԳԻՋԱՆԻՁԵ (XVII Դ.)

«ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ», «ՈՍՄԱՆՑՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Փարսադան Գորգիջանիձեն XVII դարու վերջերի աչքի ընկնող հեղինակներից մեկն է, որի գրչին են պատկանում մի շարք պատմագրական և բանասիրական գրվածքներ, ինչպես ինքնուրույն, նույնպես և թարգմանական (պարսկերենից) և սրանց թվում «Վրաստանի պատմությունը» (մի քանի մասից բաղկացած՝ ստվար հատորով), «Ոսմանցոց թագավորների պատմությունը», «Ջամի-Արաս» (մահմեդական օրենսգիրքը)*, «Վրաց-արաբերեն-պարսկերեն բառարանը» են:

Այս Փարսադանն իսկապես Գորեցի էր, բայց թե ով էր իր տոհմական ծագումով, սրա մասին հավաստի տեղեկություններ չկան: Հանգուցյալ Մ. Ջանաշվիլու (Փարսադան Գորգիջանիձեն և նրա յերկերը, վրացերեն, Տփղիս 1896, եջ 21—22) կարծիքով, նա բնիկ վրացի պետի լիներ, և ազգանունն՝ «Գորգիջանիձե»՝ Գորգի Ջանիձե կամ Գեորգ (Գիորգի) Ջանաշվիլի յե նշանակում. մինչդեռ M. Brosset (Histoire de la Géorgie, t. II, livr. 1, SPB 1849, p. 510) ու, նրան հետևելով, Իվ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. հրատ., 1916 թ., եջ 234—235) այն կարծիքի յեն, որ նա հայ պիտի լիներ: Մանավորապես հետաքրքիր է Իվ. Ջավախիշվիլու (ibid.) դրույթը:—Չնայած այն հանգամանքին, որ Փարսադանն իր «Ջամի Արաս»-ի վրացերեն թարգմանության մեջ ինքն իրեն անվանում է «գորելի քարթվելի» գորեցի վրացի (M. Brosset, op. cit., 513), հարգելի վրացագետն, այնուամենայնիվ, համոզված

* Որը Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող ն. ընկերության № 174 ձեռագրում «Մուսուլման դավանություն» է կոչվում:

է, վոր նա «հայ» պետք է լինի, քանի վոր իր «Վրաստանի պատմություն» յերկի մեջ պատվավոր տեղ է տալիս հայոց պատմության տվյալներին. բացի դրանից, Փարսադանի «հայ» լինելը, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու, նկատվում է նրանում, վոր նա իր այդ յերկի մեջ՝ յերևի իր վաղեմի ազգային զգացմունքից դրդված՝ ձայն է բարձրացնում ի պաշտպանություն վոմն Թումանիշվիլու, վորին Բարաթաշվիլիները մեղադրում էին Լուարսաբ արքայազնի սպանության մասնակցության մեջ։ «Բարթլիում վրացիք,—ասում է Փարսադանն իր պատմության մեջ,—բազմաթիվ են և հզոր, [իսկ] հայերը (սոմեխները) փոքրաթիվ և անզոր, և նրանցից (հայերից) այսպիսի բան դժվար է սպասել (ասել). ապա թե վոչ վրացիք ուզում էին այս (արքայազնի) արյան [մեղքը] հայու վզին փաթաթել» (հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 235. տեկստը տես ստորև, էջ 114)։

«Զամի Աբաս»-ի թարգմանության մեջ Փարսադանը վորոշակի տեղեկություններ է տալիս իր կենսագրության զանազան կետերի մասին։ Այսպես, որինակ, նա նշած ունի, վոր 1691 թվին, յերբ նա ավարտել է այս յերկի թարգմանությունը, 65 տարեկան է յեղել (M. Brosset, op. cit., 511, 513). հետևապես, պետք է յեզրակացնել, վոր նա ծնված պիտի լինի 1626 թվին։ Մյուս կողմից, իր «Վրաստանի պատմություն» յերկի մեջ Փարսադանը նշած ունի, վոր այն ավարտել է 70 տարեկան հասակում, ասել է 1696 թվին (հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 235—236)։ Նույն յերկից տեղեկանում ենք, վոր նրան սնել է՝ իբրև հարազատ վորդու՝ Վրաց Ռոստոմ թագավորը, վորը քրոնիկոնի 344 = 1656 թվին նրան Սպահան է ուղարկել, ուր և նա հաստատել է մշտական բնակություն՝ մնալով Պարսկաստանում 40 տարի, և ծառայելով շահ Աբասին ու նրա վորդի Սուլեյմանին, ուրեմն 1656 թվից մինչև 1696 թ.։

Ինչպես իր ժամանակին և M. Brosset (op. cit., p. 511) կարծիք հայտնեց, Փարսադանը Պարսկաստանում մահմեդականություն պիտի ընդուներ, քանի վոր այս առթիվ վորոշակի խոսում է պարսից պատմիչ Իսկանդեր Մունշին։ Յերբ շահը Վրաստանի խանից (Վրաց թագավորից) պահանջեց, վոր իր ներկայացուցիչը նշանակե Սպահանում, Ռոստոմն առաջարկեց Փարսադան-բեգին. սրան շահը պատասխանեց, վոր կհամաձայնվի, յեթե Փարսադան-բեգը իսլամ ընդունի. Փարսադան-բեգը համաձայնվեց և ստանձնեց պաշտոնը (B. A. Dorn, Beiträge zur

Geschihte der Kaukasischen Länder und Völker, aus morgenländischen Quellen. III. Erster Beitrag zur Geschichte der Georgier. Hauptsächlich nach Iskander Munschi und Geschichte der Szafiden [„Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de SPB", VII série, t. VI, livr. 4—5, 1844, p. 431], *Հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի,* op. cit., 236—237)։ *Նույն Փարսադանն, ըստ* M. Brosset-*ի* (op. cit., 514), *վախճանված պիտի լինի 1703 թվին 77 տարեկան հասակում։*

Հայաստանի և հայերի մասին տվյալները Փարսադանն ամփոփած ունի գլխավորապես «Վրաստանի պատմության» յերկի մեջ, վորը նրա գլուխ գործոցն է, մասամբ էլ «Ոսմանցոց թագավորների պատմության» մեջ։ Առաջինը դեռ ամբողջապես հրատարակված չէ. նրա միմիայն վերջին՝ չորրորդ մասը նախ հրատարակեց Դ. Չուբինով մի փոքր կրճատված՝ «Քարթլիս Ցխովրեբա», հ. II, *ՍՊԲ 1854, եջ 517—569. նույնը ֆրանսերեն թարգմանությամբ* M. Brosset-*ի՝* Histoire de la Géorgie, II partie, 1 livr., SPB 1856, p. p. 514—515. *ապա յերկրորդ անգամ հրատարակեց ողջ՝ կցելով յերրորդի մի մասն էլ՝ ըստ Վրաց Պատմա-Ազգագրական Նախկին Ընկերության հավաքածուի № 2140 ձեռագրի՝ Սարգիս Կակաբաձեն. «Փարսադան Գորգիջանիձեյի պատմությունը»,—*„Bulletin Historique", *վրացերեն, Տփղիս 1925 թ., հ.* II, *եջ 198—320 (բնագիրը՝ 209—316), նաև առանձին արտատպությամբ, Տփղիս 1926, եջ* XIII + *112 (բնագիրը՝ 1—108)։ Իսկ «Ոսմանցոց թագավորների պատմությունն» ի թիվս Փարսադանի մանր յերկերի և, ի միջի այլոց, «Վրացերեն-արաբերեն-պարսկերեն բառարանի», հրատարակել է Մ. Ջանաշվիլին՝ «Փարսադան Գորգիջանիձեն և նրա յերկերը», վրացերեն, Տփղիս 1896, եջ 72—78։*

Փարսադան Գորգիջանիձեյի «Վրաստանի պատմության» հիմնական ձեռագիրը, վոր գտնվում է Լենինգրադում՝ Գիտությանց Ճեմարանի Արևելագիտության Ինստիտուտի (նախկին «Ասիական Թանգարանի») Georgica № *6-ում, իրոք, մի քանի մասից է բաղկացած, վորոնց ընդհանուր բովանդակությունը տալիս է Իվ. Ջավախիշվիլին* (op. cit., 234—251)։

«Նայած թե վո՞ր աղբյուրների վրա յե հիմնում հեղինակն իր պատմությունը, նրա յերկարությունը,—ասում է Իվ. Ջավախիշվիլին (ib., 240), *—կարելի յե չորս մասի բաժանել»։* I—*Վրաց և Հայոց դարձից սկսած մինչ Թամարի թագավորությունը*

(IV—XIII դ. դ.), II—Թամարից սկսած մինչ Լանգ-Թեմուր (XIII—XIV դ. դ.), III—Լանգ-Թեմուրից սկսած մինչ 1636 թ., և IV—1636—1696 թ.: Այս վերջին՝ IV մասն է, վոր հրատարակել է Դ. Զուբինով, իսկ Ս. Կակաբաձեն՝ յերրորդի մի մասը: Իվ. Ջավախիշվիլին վաղուց պատրաստած ունի տպագրության III մասն ամբողջապես:

Խոսելով Փարսադանի «Վրաստանի պատմության» զանազան մասերի մասին, վորոնք տարբեր արժեք ունեն՝ նայած թե ինչ աղբյուրների վրա յեն հենվում և վորպես են գրված, ի նկատի պիտի ունենալ հետևյալը:

«Առաջին մասը... գլխավորապես բանավոր և «լսած» տեղեկությունների վրա յե հիմնված և այս պատճառով նա հեքիաթային բնույթ է կրում, քանի վոր նրա յերկու գրական աղբյուրներն էլ, ինչպիսի յեն, օրինակ, Հայոց պատմությունն և Խոսրովի ու Շիրինի զրույցն, ավանդությունների վրա յեն հիմնված» (Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 243): «Քանի վոր Փարսադան Գորգիջանիձեյից առաջ այս շրջանի մասին արդեն գոյություն ունեյին, համենայն դեպս ավելի լավ, իսկ VIII—XII դ. մասին արժեքավոր պատմական յերկասիրություններ, այս պատճառով Գորգիջանիձեյի գրվածքի այս առաջին մասն,—ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու իրավացի գնահատման (ibid.),—վոչ մի նշանակություն չունի և վոչ էլ ժամանակակցի համար է ունեցել: Անալի՝ զարմանալի ոգևորությամբ լի այս մասը վիպասից զատ ընթերցողին վոչ մի օգուտ չէր տա: Այն միմիայն մի բանով է ուշագրավ. յեթե այսպիսի մի բարձրաստիճան և թագավորին մերձակա ծառայողն ու պատմիչն, ինչպիսին յեր Փարսադան Գորգիջանիձեն, այսպես խառնախորտիկի նման ուներ խառնած հայրենի յերկրի անցյալն ու անցքերն, այսպես հեքիաթաբար ուներ ներկայացրած այն, իսկ վրացական լավագույն պատմական աղբյուրները վոչ միայն կարդացած, այլև նույնիսկ աչքով տեսած չուներ, մնացած ժողովուրդը, սովորական, միջակ կարողության և ուսման տերն՝ էլ ինչ պատկերացում պիտի ունենար: Ի հարկե, վո՛չ մի... Այս բանը պարզ ապացուցում է Փարսադան Գորգիջանիձեյի աշխատության առաջին մասը»:

«Յերկրորդ մասը,—նույն Իվ. Ջավախիշվիլու հետազոտության համաձայն (op. cit., 242—244),—ամբողջապես հենված է Քարթլիս-Ցխովրեբայի վրա: Այստեղ հեղինակն իր աղբյուրին է հետևում, և բնագրի բովանդակությունն յերբեմն մոտավորա-

պես ունի առաջ բերած, յերբեմն ավելի ռամկորեն»։ Իսկ «ընդ-հանրապես, այս՝ յերկրորդ մասն էլ պատմության համար վոչ մի նշանակություն վոչ ունեցել է և վոչ էլ ունի, քանի վոր լա-վագույն արժեքի բնագիրը նրա աղբյուրի՝ հասել է մեզ»։

Համեմատաբար արժեքավոր է, ըստ Իվ. Ջավախիշվիլու, պատմության յերրորդ մասը, վորը «XIV—XVII դարերին է վերա-բերում», քանի վոր «հենց այս շրջանն եր, վոր չեր նկարագրված Քարթլիս-Ցխովրեբայի մեջ մինչ Վախտանգ VI-ը [և] հենց այս շրջանն եր, վոր Վախտանգ թագավորի կողմից ժողոված գիտնա-կանների հետազոտության առարկան եր կազմում։ Հետևապես Փարսադան Գորգիջանիձեն և Վախտանգյան հանձնաժողովը այս տեսակետից միևնույն նպատակն են ունեցել՝ վերականգնել Վրաս-տանի պատմությունը» (ibid., 249)։ «Ինչպես կատարեց Փարսա-դան Գորգիջանիձեն իր պարտականությունը։ Վոչ մի վրացական աղբյուր և վավերագիր, վորի գտնելը հեշտությամբ կարող եյին Վախտանգի գիտուն մարդիկն և իրոք ձեռին էլ ունեյին, նա (Փար-սադանը) Սպահանում չուներ։ Այս պատճառով Գորգիջանիձեն այս շրջանն եւ կամ համաձայն բանավոր ավանդությունների պիտի գրեր,—հապա նրա յերկասիրության այս մասն էլ իր նշա-նակությունն կկորցներ,—կամ թե չէ պարսկական պատմական աղբյուրներից պիտի քաղեր բոլոր տեղեկությունները, ինչ վոր Վրաստանի վերաբերյալ այնտեղ կգտներ։ Բարեբաղդաբար, Գորգիջանիձեն այս յերկրորդ ճանապարհով գնացն է գերադասել» (249—250)։ «Նրա տեղեկությունները քաղված են գլխավորապես Միրոն Հուսեյնի և Իսկանդեր Մունչիի յերկասիրություններից։ Ընդ սմին, նա հաճախ բառացի յե թարգմանում բնագիրը։ Նրա ժողոված տեղեկություններն ընդարձակ և նոր նյութեր են տա-լիս Վրաստանի պատմության այնպիսի՝ մթությամբ պատած շրջանի մասին, ինչպիսին յեն XIV—XVII դարերը» (եջ 250)։

Յեվս առավել արժեքավոր է Փարսադան Գորգիջանիձեյի վեր-ջին՝ չորրորդ մասը, վորը պարունակում է 1636—1696 թ. թ. անցքերի նկարագրությունը, վորը նա գրի յե առել իբրև ժամա-նակակից և ականատես, քանի վոր հենց ինքն այս առթիվ ասում է. «Յես, Փարսադանս, ասում եմ այս. ճշմարիտ աստվածն վկա. տաս տարեկան հասակից սկսած մինչ յոթանասուն տարին ինչ վոր ինձ պատահել է և արժանի յե գրոց մեջ գրելու համար, ճըշ-մարիտն այս է» (հմմ. Իվ. Ջավախիշվիլի, op. cit., 235)։

Զնայած այն հանգամանքին, վոր Փարսադան Գորգիջանիձեյի

«Վրաստանի պատմություն» ա. մասը լուրջ պատմական յերկասիրության տպավորություն չի թողնում, այլ առասպելի բնույթ է կրում, այնուամենայնիվ այն առանձնապես հետաքրքիր է հայագիտական տեսակետով, քանի վոր պարունակում է, ի միջի այլոց, Հայոց դարձի պատմությունն ու Խոսրովի և Շիրինի զրույցն ամենայն մանրամասնությամբ, վորը հեղինակը գրի յե առել դըլխավորապես բանավոր ավանդությունների հիման վրա, մասամբ ոգտագործելով (Հայոց դարձի վերաբերմամբ), ինչպես մենք պարզած ունենք, և գրավոր աղբյուրները, բայց այլանդակ ձևով (Ագաթանգեղոս, Խորենացի, Դաշանց Թուղթ, Վարագա Խաչի պատմությունն ըստ «Յայսմաւուրք»-ի և այլն)։ Այս նյութից Հայոց դարձի պատմությունը մենք ամբողջական թարգմանությամբ դնում ենք ստորև, իսկ Խոսրովի և Շիրինի զրույցը, վորն ավելի գեղարվեստական քան պատմական յերկի նշանակություն ունի, տանում ենք IV հատորն, ուր, ի միջի այլոց, ամփոփած կունենանք համապատասխան նյութեր վրացական գեղարվեստական գրականությունից ու բանահյուսությունից։ Բացի դրանից, ներկա հատորում մենք տալիս ենք մի կտոր՝ քաղված նույն Ա. մասից՝ Բագրատունյաց ծագման վերաբերյալ։ Իսկ նույն Ա. մասի մնացած նյութն, ինչպես և Բ. մասի ամբողջ նյութը մենք դիտմամբ բաց ենք թողնում, քանի վոր այն լոկ կրկնություն է Քարթլիս-ցխովրեբայի մեջ ներմուծած յերկերի հայտնի տվյալների, վոր մենք արդեն տված ունենք ներկա հատորիս սկզբնական գլխներում։ Իսկ ինչ վերաբերում է յերրորդ և չորրորդ մասերին, վորոնք նախորդ մասերի հետ համեմատած ավելի արժեքավոր են, այն մենք ոգտագործած ունենք ինչպես հարկն է։

Քաղվածքների թարգմանությունը «Վրաստանի պատմության» Ա. անտիպ մասից մենք կատարած ունենք անմիջապես Լենինգրադի Գիտությանց Ճեմարանի Արևելագիտական Ինստիտուտի (նախկին Ասիական Թանգարանի) Georgica № 6 ձեռագրից (in folio՝ շքեղ կազմով, վորը հետևյալ վոսկեզօծ մակագրությունն ունի. „Исторія Грузіи собранній Фарсадана Георги Джанизева“), նաև Գ. և Դ. մասերից՝ համաձայն Ս. Կակաբաձեյի հրատարակության՝ «Փարսադան Գորգիջանիձեյի պատմությունը», Տփղիս 1926, էջ 93—106 և 1—92. իսկ քաղվածք-

ները «Ոսմանցոց թագավորների պատմությունից» համաձայն Մ. Ջանաշվիլու հրատարակության՝ «Փարսադան Գորգիջանիձեն և նրա յերկերը», եջ 72—78*.

Ի վերջո, անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել, որ Փարսադան Գորգիջանիձեյի Պատմության Ա. մասից քաղած [1—9] գլուխները, որ վերաբերում են «Հայոց դարձի» պատմությանն և հատկապես Տրդատին, Հռիփսիմեյին, Գրիգորին ևլն, բացի նրանից, որ տենդեցիոզ են, նաև ըստ եյության ամբողջապես առասպելի բնույթ են կրում։

---

* Փարսադան Գորգիջանիձեյի մասին տես, ի միջի այլոց. Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Հայերը վրաց հին գրականութեան մէջ,—«Գեղարուեստ» VII, Տփղ. 1922, եջ 44—45։

Զարմանալի զուգադիպությամբ վոմն Փարսադան-բեգ վորոշ դեր ե խաղում Վրաստանի պատմության մեջ XVIII դարու սկզբներին։ Բայց այդ Փարսադանը Տփխիսեցի յե՝ ազգանունով Ղուզանենց, վորին ռուս պատմաբան Ս. Սոլովյեվը «Форседан-бек» ե անվանում. Տես. С. Соловьев, История России с древнейших времен, т. XVIII, М. 1868, стр. 31. Մեսրոպ եպիսկոպոս [Տէր-Մովսիսեան], Զաքարիա նկարչի ձեռագիրը և Դավիթ-բէկի մասին յիշատակարան,—«Բանբեր Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի», I—II, 1922, եջ 135. Լեռ, Խոջայական կապիտալ, Յերեվան 1934, եջ 265։ Հետևապես, այդ յերկու Փարսադաններին չպետք ե շփոթել իրար հետ։

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Ա. ՄԱՍԻՑ[1]

[1.] ԱՅՍՏԵՂ ՓՐԱՆԳՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՈՒՍՏՐ ՀՌԻՓՍԻՄԵՅԻ (ՀՌՈՄ-ՍԻՄԵՅԻ) ՈՒ ՆՐԱ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

*Հռիփսիմեն (Հռոմ-սիմեն) թողեց աշխարհիս հաճույքներն ու թագավորությունն և քառասուն անբիծ կանանց հետ հանդերձյալ աշխարհն վորոնելու յեկավ (յեկան) Հայոց յերկիրը (սոմխեների թագավորությունը)։ Նրանք յեկան Վաղարշապատ (Վաղարշափաթ) քաղաքն՝ Տրդատ (Տրդադ) թագավորի հողը (յերկիրը), այնտեղ, ուր այժմ Եջմիածնի (Եչմիաձինի) յեկեղեցին է գտնվում (կանգուն է), և ուր հայոց (սոմխների) պատրիարքի [աթոռա]նիստն է։ Յեվ այս կանանց պատմությունը** ստորև կգրվի, թե ինչպես անարդարացի կերպով նահատակվեցան իրենց ուղեկիցներով հանդերձ։ Այն կինը, վորը վիրապի (հորի) մեջ Գրիգորին հաց ու ջուր (ջուր ու հաց) էր հասցնում՝ հապաղելով՝ ժամկետն անց յեկավ և յերկար սպասելուց հետո նույնպես հաց ու ջուր (ջուր ու հաց) բերեց և վիրապի (հորի) մեջն իջավ. իսկ Գրիգորը վիրապից (հորից) ձայն տվեց. «Մեզ ինչու՞ մոռացար»։ Նա այսպես զեկուցեց. «Անիծյալ է Տրդատ թագավորը, վորն այսպիսի անարդար և անիրավ գործ կատարեց, վոր ամբողջ այս յերկիրն այն ամենից, ինչ վոր կատարվեց, գթությունից և կարեկցությունից լաց է (են) լինում»։ Այն կանանց գործն ամբողջապես Գրիգորին զեկուցեց։ Նա ևս հույժ վշտացավ և այն կնոջը ձայն տվեց. «տակավին կենդանի յե՞ս այն խոզը»։ Բավական էր, վոր նա այս ասեր, յերբեք որ անց Տրդատը խոզ դարձավ և գահընկեց յեղավ (գահից վայր ընկավ) և նրա ծառաներն (հպատակներն) ու իշ-*

* Բնագրում՝ ամբավի (հմմ. հայերեն «համբավ» բառը)։

** Նույնը։

խանները մոլորվեցան և իրենց վրա հագած շորերը պատառոտեցին ու իրենց ատամներով իրենց միս էին կրծում (ուտում). գլուխները տգեղ դարձան. Թագավորի յերեսը դարձավ մազոտ և ատամներն ու կճղակներն՝ ինչպես խոզի։ Ցեվ Թագավորի կանանոցում լացի ձայն բարձրացավ. գլուխները Թակում էին... Տըրդատի (Թրդատի) քույր Խոսրովիդուխտը (Խոսրով դուխտը) յերազ տեսավ. հինգ որ և հինգ գիշեր շարունակ հրեշտակներն այս էին ասում (ասացին). «Քո յեղբայրն ու նրա ծառաներն (հպատակներն) անիծված են սուրբ Գրիգորից. մարդ ուղարկեցեք փոսից հանեն. նա կոգնե քո յեղբորը»։ Յերազներ տեսնելով՝ նրանք (sic), մարդիկ ուղարկեցին (sic) իր դայակին, վորի անունն եր Ավետ (sic)։ Վերջինս հասավ այնտեղ, ուր Գրիգորը գերի յեր [և] այն վիրապի (հորի) մեջ ձայն տվեց. «Գրիգո՛ր, Գրիգո՛ր, յեթե կենդանի յես, ձայն տո՛ւր ինձ»։ Նա միջից ձայն տվեց. «Վողորմությամբ աստծո կենդանի յեմ»։ Սա ուրախացրեց. «Քո աստծո հրամանն յեղավ, վոր այստեղից քեզ հանենք»։ Այս նրան դուր յեկավ։ Ապա պարանով քթոց իջեցրին և դուրս հանեցին ինչպես նրան (Գրիգորին), նույնպես և նրա հետ գցած ոձերին և կարիճներին, վորոնց [դարշա]հոտությունից նա սևացել եր իր գերության պահին. [իսկ զեռունները] տեսքով զարհուրելի եյին։ Իսկույն և յեթ Գրիգորի մազերը խուզեցին և տաք ջրով լողացրին և յեղունգները կտրեցին, [ապա] իր շորով զգեստավորեցին ու մեծ պատվով տարան Վաղարշապատ (Վաղար շաբաթ)։ Տրդատ (Թրդատ) Թագավորը խոզի դեմքով և իշխանները մոլորված ընդառաջ գնացին Գրիգորին և վայր ընկան գետնի վրա։ Գրիգորը ձեռները վերամբարձ, լալով դիմեց աստծուն ու նրա օգնությունը խնդրեց։ Աստծո հրամանով մոլորությունը նրանցից հեռացավ և նրանք խելքի յեկան, տեսան իրենց մարմինները մերկ, [ուստի և] ժողովրդից ամաչում եյին, և Թագավորը նրանց առջևն եր կանգնած խոզի դեմքով և ծնկաչոք աղաչում՝ արտասուք Թափելով աչքերից։ Իշխաններին շորեր հագցրին և խոզացած Թագավորի վրայից Թագավորական մորթին ձգեցին, [և այդպես նրա] խոզ լինելը ծածկում եյին։ Գրիգորը նրանց հարցրեց. «Ո՞ւր են Քրիստոսի համար նահատակված այն անբիծները... և իշխանները գնացին այն այգին, վորի հնձանի շուրջը նրանք (կույսերը) նահատակվեցան իրենց արյունոտ հին զգեստով, Թաղեցին այնտեղ, վորը Եջմիածին (Էջմիածին) է կոչվում և ուր յերեք վանքեր կան, [վորոնց Թվում] մեկը վկայարանների վրա։ Հինգ վոր

սրանց (կույսերին) թաղեց, [Գրիգորը] սկսեց քարոզել [և] մեկնել աստվածաշունչ գրքով, սաղմոսով և ավետարանով։ Յեվ ճանաչեցին (ճանաչեց) աստվածային ուղիի խոսքն, և խոզացած Թագավորի մարդ դառնալու համար վաթսուն օր պաս պահեցին։ Յեվ [Թագավորն] աղոթեց, և աստծո հրամանով ավելի լավ, քան առաջ, գեղեցկացավ նրա դեմքն ու բոյն, խոզությունից ազատվեց. սույնպես հստակացան և մեծամեծները։ Հինգ օր պաս պահեց։ Թագավորն արքունիք կանչեց հայոց (սոմեխների) նախարարներին* և իշխաններին, վորոնք աղաչեցին սուրբ Գրիգորին, վոր քրիստոնյաների պատրիարք ձեռնադրվի։ Վերջինս զեկուցեց. «Այս՝ մեծ գործ է և յես ի վիճակի չեմ այդ անել»։ Այս պահին աստվածային հրեշտակն յերազում յերևաց սուրբ Գրիգորին և ասաց այսպես. «Թագավորի հրամանը լսիր»։ Յերազը տեսնելուց հետո Գրիգորը Թագավորի հրամանին ունկնդիր յեղավ և այսպես զեկուցեց. «Պետք է գնալ պապի մոտ»։ Թագավորը լսեց և հրամայեց պատրաստվել և ճանապարհ ընկնել, և յերեք մեծամեծ իշխաններ յերեք հարյուր ձիավորներով ու Թագավորի ընծաներով, պարգևներով և նամակով հանդերձ առ կայսրն [Հռոմի]՝ գնացին Լևոն պատրիարքի մոտ։ Յերբ սրանք մոտեցան [Հռոմին], սրանց գալստյան մասին տեղեկացրին կայսեր, վորը սրանց ընդառաջ մարդիկ ուղարկեց, և մեծ պատվով ընդունեցին պատրիարքական տանը. ապա ժողով գումարեցին՝ կանչելով ամեն տեղից յեպիսկոպոսներին ու քահանաներին։ Լևոն պատրիարքը սուրբ Գրիգորին կաթողիկոս ձեռնադրեց և շնորհեց իրավունք ձեռնադրության և նզովքի ու մեռոն յեփելու, և նրան շատ պարգևներ մատուցին ու ճանապարհ գցեցին։ Յերբ նրանք (Գրիգորն ուղեկիցներով) հայոց յերկիրն (սոմեխների պետությունն) հասան, սրա մասին զեկուցին Տրդատ (Տրդադ) Թագավորին, վորը յերեք օրվա ճանապարհի սահմանին ընդառաջ գնաց [Գրիգորին] մեծ հրճվանքով Յեփրատ գետի վրա։ Ապա ժողովեցան Արաքսի (Արազ) գետի վրա, ուր յեկավ (յեկան) և սուրբ Գրիգորը, [վորն և] զգեստավորվեց իբրև պատրիարք։ Թագավորին մերկացրեց ու ջրի մեջ մտցրեց և ավետարանը վերցրեց ձեռը, և մկրտության կարգը կարդաց ու մեռոնը ջրի մեջ կաթեցրեց (ածեց) և Թագավորին ու նրա զորքին մկրտեց։ Յեվ յերեք ժամ Արաքսի (Արազի) ջուրը յետ հոսեց և իբրև ծով կուտակվեց։ Յեվ Հիսուս Քրիստոսի գործերի մասին եր

* Բնագրում՝ Թագավորներին։

պատմում [և] քարոզում։ [Յեվ] բոլորը փառաբանեցին աստծուն՝ իրրև ստեղծողին, ու նրա սրբերին։ Այն որը բոլորը սուրբ Գրիգորի ձեռոք մկրտվեցան։ Յեվ ջրից դուրս գալով՝ բոլորը հարյուր քան հազար էյին, և բոլորը սպիտակ շորեր հագան։ Սրանից հետո սուրբ Գրիգորը սկսեց յերկրներ շրջել, ամեն տեղ շինել տվեց յեկեղեցիներ և քարոզությամբ [նոր] կրոնը ներմուծեց, մեռոն տվեց [հայերին][2]։

[2.] ՀՌՈՄԻ ԿՈՆՍՏԱՆԴԻՆ (ԿՈՍՏԱՆՏԻԼԵ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱՆԱԼՈՒ ՈՒ ՆՐԱ (ՆՐԱՆՑ) ԳՈՐԾԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Տրդատի (Տրդադի) թագավորության տասնյոթ տարին լրանալուն պես լուր (ամբավլի) հասավ, վոր Հռոմի Կոնստանդին (Կոստանտիլե) թագավորը քրիստոնյացավ։ Այս լուրը շատ դուր յեկավ Տրդատին (Տրդադին) ու Գրիգոր Աստվածաբանին (sic)**։ Յեվ Յերեվանի յերկրից (sic) վաթսուն հազար մարդ յերեք տարվա պաշարով ու ռոճիկով, ձիով, զենքով ու շորով ապահովված՝ իրենց հետն տարան Տրդատ (Տրդադ) թագավորն ու Գրիգորը մեծ ընծաներով հանդերձ՝ բազում գանձերով, ձիր ու պարգևներով (փեշքաշով), և գնացին Հռոմ (Ռհոոմ?) Կոնստանդին (Կոստանտիլե) թագավորի տեսության։ Հենց վոր վերջինիս զեկուցին, վոր հայոց (սոմեխների) թագավորը ձեր տեսության է (են?) յեկել վաթսուն հազար մարդով և Գրիգոր Աստվածաբանն (sic)*** էլ առաջնորդում է նրանց, հրաման յեղավ Կոնստանդին (Կոստանտիլե) թագավորից և Պետրոս (Պետրե) պապից՝ իրենք իրենց զորքով ընդառաջ գնան նրանց։ Յերբ [յերկուքյան թագավորներն ու հայրապետներն] իրար տեսան, հույժ հավանեցին (սիրեցին) Տրդատի (Տրդադի) ու Գրիգորի հեզությունը և սրանց քրիստոնյանալով ուրախ էյին, քանի վոր վաթսուն հազար մարդով յերեք տարի ժամանակով այսպես աքնել էյին մի տեսության համար. և ինչ աշխարհս հիմնավորվել է, այսպիսի գործ ուրիշ վոչոք չի կատարել, վոր Հայքից (Սոմխիթից) վաթսուն հազար մարդով Հռոմ գան քրիստոնեյությունն ուժեղացնելու նպատակով։ Յեվ

* Բնագրում՝ ամբավլի, հմմ. սույն հատորի էջ 89, ծանոթ.

** Ուզում է ասել՝ Լուսավորչին։

*** Տես նախորդ ծանոթ.

խնամիյարար և յեղբայրաբար յերդվեցին և բազում թանկարժեք պարգևներ նրանց (հայերին) էլ մատուցին: Վաթսուն հազար մարդկանց վեց ամիս հյուրասիրեցին: Ինչ վոր [հայերն] ուզում էյին, [յերբեք] մերժում չէյին ստանում. [ամեն ինչ] տալիս էյին նրանց (հայերին) անհաշիվ: Բազում գանձեր մատուցին Տրդատ [Տրդադ] թագավորին, և նմանապես սուրբ Գրիգորին մատուցին պատրիարքական զգեստն և գլխին դրին ականակուռ թագը, և ականակուռ խաչն ու գավազանն էլ տվին ձեռքին: Յեվ Կոստանդնուպոլսից (Կոստանտիլ-պավլեյից) հայսկույս [բոլոր կողմերում] պապը նրան իրեն փոխանորդ-պատրիարք ձեռնադրեց և շնորհեց նրան իրավունք ապաշխարանքի ու նզովքի, այնպես վոր ում թողություն տա, կապաշխարվի, և ումն [էլ] ճշմարիտ դատաստանով նզովե, անիծյալ կլինի: Այսպես հարստացյալ՝ ճանապարհ գցեցին նրանց: Խաղաղ և ուրախ վերադարձան իրենց պետությունն, և ուրախություն ընկավ [նրանց] յերկրում: Բազմեցին իրենց գահի վրա [և] սկսեցին ճշմարիտ կերպով [կառավարել], յերկիրը [վերա]շինեցին. և հենց վոր յերկիրը խաղաղվեց, Տրդատը (Տրդադը) զորքն ու թագավորական տունը կարգավորեց. ապա ցանկացավ իր հոր արյան վրեժն հանել Արտաշրի (Արտաշելի) փոխարեն Շապուհ (Շափր?) թագավորից[3]:

[3.] ԱՅՍՏԵՂ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆ [ԻՐ] ՀՈՐ ԱՐՅԱՆ ՎՐԵԺՆ ՀԱՆԵԼՈՒ* ԱՐՏԱՇՐԻ (ԱՐԴԱՇԵՐԻ) ՎՈՐԴԻ ՇԱՊՈՒՀԻ (ՇԱՓՈՒՐԻ) ՎՐԱ

Այս ժամանակ Արտաշիրը (Արդաշերը) վախճանված էր: Նրա վորդի Շապուհին (Շահփուրին) թագավոր կացուցին: Տրդատը (Տրդադը) մեծ զորք ժողովեց, Շապուհի (Շահփուրի) դեմ յելավ և ավերեց նրա յերկիրն՝ ամայի դարձնելով քաղաքներն ու քանդելով բերդերը: Այս լուրը կուսակալները շտապով ծանուցին թագավորին, [այն է]՝ վոր Տրդատը (Տրդադը) մեծ զորքով հարձակվել է ու ավերել յերկիրը: [Շապուհը] շտապեց, ամեն տեղից զորք ժողովեց և գնաց ընդդեմ [Տրդատի]: Յեվ հանեցին զորք յերկու կողմից և կազմեցին ռազմեր, նշանակելով աջակողմյան ու ձախակողմյան և առաջապահ ու վերջապահ [գնդեր]: Յեվ սկսվեց պայքար... Շապուհը (Շահփուրը) [ստիպված յեղավ] փախչել, իսկ

---

* Բնագրում՝ վորոնելու:

Տրդատին (Տրդադին) խրավամբ տրվեց [իր] հոր արյան [վրեժն] հանելն [ու] հաղթելը: Յեվ փախավ Շապուհն (Շահփուրն) և նրա զորքը. և հայոց (սոմեխների) զորքը հետամուտ յեղավ՝ ամենուրեք գրավելով բերդեր ու քաղաքներ: Յեվ Տրդատը (Տրդադը) հետամուտ յեղավ մինչ Հնդկաստան նահանջող Շապուհին (Շափուրին): Յետևից ընկան, և Իրանի յերկրում էլ վոչ մի տեղ չըմնաց, վոր նա չգրավեր. և ամեն տեղ իր մարդկանց նշանակեց թագավոր ու իշխան, և ինքն իր աթոռանիստ (թախտն) վերադարձավ: Ապա նրա (Տրդատի) մոտ դեսպաններ յեկան Շապուհից (Շափուրից) աղաչանքով, բայց նա ունկնդիր չեղավ, և դեսպանները հուսահատ վերադարձան: Շապուհը (Շափուրը) հույսը կտրեց և այլ ճանապարհով, Կոնստանդին (Կոստանտին) արքային դեսպան ուղարկեց աղաչելու և շատ ձիր (նվերներ) ուղարկեց և նամակ գրեց, վոր միջնորդ հանդիսանա [նրա ու] Տրդատի (Տքրդադի) միջև և հաշտեցնի նրանց, վորպեսզի [Տրդատը] սրանից էլ ավել չավերի նրա (Շապուհի) յերկիրը: Կոնստանդին (Կոստանտինեն?) արքան այսպես գրեց Շապուհին (Շահփուրին). «Յեթե դուք հաշտվել եք ուզում, պահ տվեք ինձ Դավիթ մարգարեյի թագը, վորը ձեր գանձարանումն է պահվում, վորպեսզի նրա տեսակ մի թագ շինել տամ ինձ համար, և ձեր թագն էլի ձեզ կվերադարձնեմ: Յես իմ թագը նրա հորինվածքով պիտի շինեմ: Այս՝ Դավիթ թագավորի թագն՝ առաջներում, յերբ Նաբուքոդոնոսոր (Նոփոքտինե?) Բաբելոնի արքան Յերուսաղեմն ավերեց, այնտեղ գտավ և նրանից հետո այն ժառանգությամբ Իրանի արքաներն ունեյին»: Յերբ կայսեր պատասխանն ու թագ խնդրելը Շապուհին (Շափուրին) զեկուցին, վերջինիս այս դուր յեկավ, և նա վստահելի մարդու ձեռքով ուղարկեց այն թագը կայսեր: Կայսրը՝ տեսնելով թագը՝ չափազանց հավանեց այն. և հրավիրեց լավ վարպետներ, վորոնց ձեռը գցեց թագը և հրամայեց նրանց մի այնպիսի թագ շինել, այնպես վոր վոչոք չկարողանա ասել վորն է նոր և վորը՝ հին: Վարպետները սկսեցին շինել և այնպես շնորհքով շինեցին, վոր հին և նոր թագերը բերողի առաջն դրին և ասացին. «Քո բերածն էլի յետ տար»: Սա նորը վերցրեց և հինը թողեց: Յեվ Կոնստանդինն (Կոստանտինեն) էլ այս էր ուզում: Ապա [Կոնստանդինը] դեսպան ուղարկեց և Տրդատ (Տրդադ) արքային ու Շապուհին (Շահփուրին) հաշտեցրեց:*

---

* *Բնագրում՝ Բաղդադի:* XVII—XVIII *դ. դ. վրաց աղբյուրներում Բաբելոնի փոխարեն սովորաբար Բաղդադ է գործածվում:*

[4.] ԱՅՍՏԵՂ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՀՆ ՅԵՎ ՆՐԱ ՎՈՐԴՈՒ՝ ԽՈՍՐՈՎԻ՝ ԹԱԳԱՎՈՐԱՆԱԼԸ

Տրդատը (Տրդադը) վաթսուն վեց տարեկան վախճանվեց։ Նրա վորդին Հռոմի (Հոռոմի) արքայի աջակցությամբ դարձավ թագավոր. ինը տարի թագավորեց։ Շարդիզը (sic) *սրա ձին էր և Շիրինն էլ սրա աղջիկն էր. զավակները փոքր մնացին. և Խոսրովը վախճանվեց և թագավորում էր նրա քույր Մահրանուն (Մհրանուն)* (sic)*։ Շարդիզի և Մահրանուի ու Շիրինի պատմությունն ու գործերը, [նաև] Իրանի Խոսրով թագավորի Շիրինի վրա սիրահարվելը տես ներքև*[4]*։ Իրանի թագավորների [ցանկ]ում դասված է (գրվում է). Մահրանուն (Մահ րանուն) Տրդատի (Տրդադի) աղջիկն է և Խոսրով յերկրորդ թագավորի քույրը։ Յեվ Խոսրովից հետո նրա վորդի Տիրանը (Տերանը) թագավորեց։ Սա ես յերկու վորդի թողեց. մեկի անունն էր Արշավիր (Արշվիեր) և մյուսինը Վաղարշակ (Վաղար շափաթ)։ Արշավիրն (Արշվիերն) [իր] հորից հետո թագավորեց. իշխեց քսան տարի։ Սրանից հետո սրա վորդի Պապին Ներսես հայրապետը* թագավորեցրեց, [և Պապը թագավոր դարձավ] նրա (Ներսեսի) վկայությամբ։ [Իսկ Պապը] սպանեց մեծն Ներսեսին՝ սուրբ Գրիգորի ազգականին։ Սա (Պապը) վատաբարո յէր։ [Ներսեսը] սրան արգելում էր [վատ բաներ անել], և նա չէր հրաժարվում այդ անելուց։ Յեվ լավ բաներ սովորեցնելու համար [Պապը] Ներսես պատրիարքին թունով մահացրեց։ Հենց վոր Հռոմի մեծ արքա Թեոդոսը (Թեվաթորսը) լսեց այս լուրը՝ պատրիարքին թունով մահացումը, ձերբակալել տվեց հայոց (սոմեխների) արքային և նրան էլ սպանել տվեց և արքայությունն Արշակունյաց շառավիղ Վարազդատին (Վարազային) տվեց։ Սա (այստեղ) Վարազդատը (Վարազան) յոթը տարի իշխեց հայոց (սոմեխների) յերկրում և գնաց կայսեր մոտ ու Իրանի արքա Շապուհի (Շափուրի) հետ սկսեց բանակցել՝ այսպես ասելով. «Յեթե ձեր քրոջն ինձ կտաք [ի կնություն], յես էլ [ձերը կլինեմ] և իմ յերկիրն էլ ձերը կլինի։ Վոմանք ծառաներից (հպատակներից)՝ յերկմիտ լինելով՝ այս լուրը ծանուցին կայսեր։ Վերջինս զորք կանչեց, և խաբուսիկ կերպով տարան Վա-*

* *Բնագրում՝ «հաիրապիտ» բառն է, վորը հայերենի վրացերեն տրանսկրիպցիան է Տփղիսի հայերի արտասանությամբ։*

բազդատին (Վարազային) և սպանեցին։ Սրա սերունդն եյին յերեք յեղբայրներ. սրանց իշխեցրեց. մեկի անունն եր Պապ, մյուսինը Արշակ, յերրորդինը Վաղարշակ (Վաղարշարաթ)։ Այս պահին Հռոմի արքա Թեոդոսը (Թեվաթորսը) վախճանվեց։ [Ցեվ] մինչ այս հայոց (սոմեխների) արքաներն ու կաթողիկոսները Տրդատից (Տըրդադից) և Գրիգորից հետո Հռոմի արքային ու պապին հնազանդ եյին։ [Իսկ] նրանից հետո, ինչ Թեոդոս (Թեվաթորս) կայսրը վախճանվեց, Իրանի արքայի հրամանով իշխեցին [Արշակունիք]։ Թեոդոսից (Թեվաթորսից) հետո հայոց (սոմեխների) յերկրում իշխեց Շապուհը (Շափուրը)՝ Արշակունյաց շառավիղը։

[5.] ՅԵՐՐՈՐԴ ԽՈՍՐՈՎԻՆ ԻՇԽԵՑՐԻՆ

[Այս Շապուհը] կարճ ժամանակ տիրեց և սա էլ սխալմունք գործեց, և սրան ձերբակալել տվեցին ու գերի տարան։ Յերբ Շապուհին (Շամփուրին) իշխեցրին, այն ժամանակ Իրանի արքա յերրորդ Շապուհը (Շամփուրը) վախճանվեց, և նրա յեղբայր Զաքիրին (sic) թագավորեցրին. և սա էլ իր վորդի Շապուհին (Շահփուրին) թագավորեցրեց հայոց (սոմեխների) յերկրում. վեց տարի կացավ Զաքիրն՝ Իրանի արքան, ապա մեռավ։ Նրա վորդին՝ հայոց (սոմեխների) արքան՝ հենց վոր լսեց իր հոր մահվան մասին, թողեց հայոց (սոմեխների) թագավորությունն և գնաց՝ [իր] հոր գահի (թախտի) վրա բազմելու (թագավորելու). և հայոց (սոմեխների) տերությունն յերեք տարի անտեր եր։ Ցեվ Սահ[ա]կ պատրիարքն Իրանի արքայից խնդրեց հայերի (սոմեխների) համար թագավոր [նշանակել]։ Շապուհը (Շափուրն) իր վորդի Վահրամին (Վարամին) հայոց (սոմեխների) տեր նշանակեց (տվեց), սակայն հայոց (սոմեխների) իշխանները՝ չընտելանալով նրա հետ՝ չուզեցին նրան ու վռնդեցին։ Կրկին մնաց հայոց (սոմեխների) տերությունն անտեր՝ յերեսուն տարի։ Արշակունյաց հարստությունը (տոհմը) բնաջինջ յեղավ, [նաև] նրանց թագավորությունը։ Մինչ այս հայերի (սոմեխների) և վրացիների (քարթվելների) վրա թագավորում եյին Արշակունյաց շառավիղները, և այդ ժամանակ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնն եր համարվում (գրվում) յերեք հարյուր յերեսուն և վեցն[5] Արշակունիներից հետո։ Արշակունիներից հետո [ամբողջ յերկիրն] այս ծովից մինչ այն ծովը Բագրատունիները գրավեցին։ Են գլխից Աշոտը (Աշոթանը) տիրեց, հինգ տարի լավ տիրեց և վախճանվեց։ Ապա տի-

րեց Աշոտի (Աշոթանի) վորդի Սմբատը (Սումբատը). սա քսան և չորս տարի տիրեց, և սա էլ վախճանվեց։ Յեվ սրա յեղբորորդի Աշոտը (Աշոթան) տիրեց. սա յոթը տարի տիրեց, և սա էլ վախճանվեց։ Ապա տիրեց Աշոտի (Աշոթանի) յեղբայր Արասը (Արագը), և սա քսան և չորս տարի տիրեց։ Յեվ սրա տերության [որոք] շենացավ հայոց (սոմեխների) տերությունը։ Յեվ սա շինեց Սանահնի ամենասրբուհու տաճարն և այլ շատ բարություն և վողորմություն արավ։ Յեվ սրանից հետո սրա վորդի Աշոտը (Աշոթանը) տիրեց, և սա էլ բարվոք տիրեց քսան և հինգ տարի, ապա վախճանվեց։ Յեվ սրա վորդի Սմբատը (Սումբատը) տիրեց, և տիրեց տասն և յերեք տարի ու վախճանվեց։ Յեվ սրանից հետո սրա քեռորդի Մուշեղը (Մուշիեղը) տիրեց, տասը.տարի տիրեց և մեռավ։ Սրա վորդի Արասը (Արագը) տիրեց, տասնումեկ տարի տիրեց, և վախճանվեց։ [Յեվ տիրեց]... և ապա վախճանվեց։ Յեվ տիրեց Սմբատի յեղբայր Գագիկը (Գոգին). սա տիրեց տասնևյերկու տարի և վախճանվեց։ Յեվ սրա վորդի Սմբատը (Սումբատը) տիրեց հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի չորս հարյուր վաթսուն և չորսին[6]։ Մինչ այս վերոհիշյալ տերերը հայեր (սոմեխներ) եյին։ Ամենից առաջ Քարթլիի տեր (sic) Իվանեն վրացի դարձավ, և տիրեց յոթը տարի, և վախճանվեց. և վրացիք իրենց կրոնի ծիսակատարությամբ հանձնեցին նրան հողին։ Յեվ սրա վորդի Գեորգին (Գիորգիին) տեր դարձրին, և սա լավ կառավարեց յերկիրը Վրաստանի և իրենն էլ։ Սա իր կենդանության որոք իր վորդի Դավթին տվեց [յերկիրն] և սա շինեց շատ տաճարներ և վանքեր, և կոչվեց Դավիթ Շինող. քսան և հինգ տարի թագավորեց, և վախճանվեց և իրեն իսկ [ձեռա]կերտ Խախուլի [աստվածածնա] Գելաթում թաղվեց։ Յեվ սրա վորդի Գեորգը (Գիորգին) թագավորեց, և ուր էլ սրա հայրը շենք էր սկսել կառուցել և անավարտ թողել՝ տաճարներ թե վանքեր, սա վերջացրեց և նշանակեց յերեցներ-վարդապետներ... և վախճանվեց։ Յեվ սրա վորդի Դեմետրը (Դեմետրեն) տիրեց, և սա շինեց Մետեխի տաճարը... Յեվ սրա վորդի Դավիթը տիրեց՝ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի յոթը հարյուր քառասուն չորսին[7]։ Մինչ այս ժամանակ հայերից (սոմեխներից) հետո տիրում եյին վրացիության մեջը (sic). յերբեմն ուժեղ թշնամուց շատ անգամ (sic) անտեր են մնացել և ցիր ու ցան յեղել՝ կազմելով յոթն [իշխանություն] (?)։ Վերոհիշյալ թագավորներն յերեք հարյուր քսան տարի յեն տիրել։ Մինչ հայոց (սոմեխների) քրոնիկոնի յոթը հարյուր քառասուն յերկու թվա-

կանը[8] վերոհիշյալ տերերն են տիրել։ Սակայն սրանցից հետո բաժանման առաջ և հետո էլ շատ Բագրատունիներն են տիրել, որոնց բոլորի գործերն ու անուններն և ծագումը (հայր և որդիություն) և նրանց ժամանակն և նրանց հայրերի անունները մասամբ չեմ գտել և մասամբ էլ, ինչ գտել եմ, ստորև կգրվի աստուծով[9]։

[6.] ՓՐԱՆԳՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՈՒՍՏՐ ՀՌԻՓՍԻՄԵՅԻ (ՀՈՌՈՄ-ՍԻՄԵՅԻ) ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՍՈՒՐԲ ՆՈՒՆԵՅԻ (ՆԻՆՈՅԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Ավելի վերևն է [այս] պատմությունը**, բայց այստեղ էլ ոչինչ չի խանգարի [գրել], այն պատճառով, որ նախ մեծն արքա-կայսեր դստեր Վաղերիա (Վեղեթո) թագուհուն ենք հիշում, նրա բարիքներն ու աստված[սեր]ությունը ... [որը] Պետրոս առաքյալի քարոզչությամբ քրիստոնեյացավ, յեկավ Յերուսաղեմ աղոթելու.... Սուրբ Հակոբի յեղբորից ստացած ուներ կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը, [որը] հասցրեց Հռոմ (Հոռոմ), և այնտեղ մնաց, ուր նրա որդիք ու սերունդը հասան մինչ սուրբ Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն)։ Այս Վաղերիա (Վեղաթո) թագուհին քրիստոնյաներից էր ծնված։ Սա թողեց հարմնությունն և յերկրիս բարիքներն, ու սքեմ հագավ և խռովեց անցողական [կյանքից], և նրա վոգին գիմեց կանանց ու կուսանց, նամանավանդ ամենասրբուհի Մարիամին ու նրա յեկեղեցուն։ Յեվ այնտեղ նրան հանդիպեց, իբրև ծնող մայր, Գայանեն՝ աստվածային գործոց ուսուցանող կինը։... Այս ժամանակ Հռոմում (Հոռոմում) նստած էր Դիոկղետիանոս (Դեվա-կլիտիանե) կայսրը, [որը] կռապաշտ էր։ Սա ամուսնանալ (կին ուզել) ցանկացավ։ Կանչեց նկարիչներին, որոնց իր թագավորության [զանազան կողմերն] ուղարկեց· և ամեն տեղ այսպիսի հրաման գրեցին. «Ով որ անբիծ աղջիկ ունենա, ցույց տվեք, որպեսզի այս նկարիչներն այսպես նրանց տեսքն ու ամբողջ կազմվածքը պատկերագրեն [և] որպեսզի իբրև կենդանի յերևա, որին հարմնացու յենք ուզում»։ Ուր էլ գնացին, թագավորի հրամանը կատարեցին, և ամբողջ յերկիրն ու քաղաքները շրջեցին, յեկեղեցում, տանը և դաշտի

* Բնագրում՝ ամբավլի։ Հմմ. էջ 89, ծանոթ.*։

** Նույնը։

վրանումը նստածներին դիտեցին. և ով վոր աղջիկ ուներ, բոլորին կենդանի պատկերագրեցին և վորոնք՝ անբիծներն՝ անցողական կյանքն զիջեցին և աշխարհից հեռացան՝ աղերսելու ամենասրբուհու տաճարին, սրանց յեվս պատկերագրեցին. և վոր տաճարումն էլ սուրբ Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն) մտած էր, նույն տաճարի դուռն կտրեցին: Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) ամբողջ կազմվածքով և գեղեցկությամբ իբրև կենդանի պատկերագրեցին և ուղարկեցին Թագավորին: Թագավորը հենց վոր տեսավ Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին), վորը աշխույժ և գեղեցիկ էր, չափազանց դուր յեկավ: Հրաման արձակվեց Թագուհու կայարանը բերել Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) և Թագավորի հարսանիքն անել: Այս լուրը ծանուցին Հռիփսիմեյին, և նա կանչեց՝ իբր իր ծնողին՝ իր դայակ Գայանեյին և նրա դաստիարակներին (վարդապետներին) ու կից գտնվողներին[10]:

[7.] ԱՅՍՏԵՂ ՀՌԻՓՍԻՄԵՅԻՆ (ՀՈՌՈՄ-ՍԻՄԵՅԻՆ) ԽՐԱՏ ՅԵՎ ԽՈՐՀՈՒՐԴ ՏԱԼԸ

[Հռիփսիմեն] դայակով ու դաստիարակով և ուղեկիցներով հանդերձ այնտեղից փախավ (փախան) և հասավ (հասան) Յերուսաղեմ: Յեվ կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը նա կախած ուներ վզից և կանգ առավ այնտեղ, ուր [Քրիստոսի] սուրբ գերեզմանն էր: Սրանք էլ գնացին համբուրելու այն և աղոթելու. շատ զոհեր ընծայեցին և աղաչում էին իրենց վոգիների փրկության մասին, վորպեսզի սատանայի վորոգայթից պահպանվեն և ծածկած մնան: Գնացին Գեթսեման (Գեսամանիա), դայակ Գայանեն սուրբ Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) ձեռից բռնեց և յերկրպագեց, և հողի վրա ընկավ, և զոհաբերեց, և սկսեց աղոթել-աղերսել կանանց մեջ գոված ամենասրբուհի Մարիամին, [և] արտասվալից աչքերով ու ծնկաչոք աղաչեց նրան (Մարիամին). «Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) պահիր քեզ ծառա, և վոչոքի չգիջես՝ վոչ հզոր արքաներին և վոչ էլ գայթակղիչ սատանային. այս՝ մեծ արքայի դուստրն՝ անբծությամբ քո հարսն ու ծառան դարձրու»: Նույն գիշերն ամենասրբուհի Մարիամն յերազում յերևաց և այսպես հրամայեց. «Այստեղից գնացե՛ք Միջագետք յերկիրն՝ Ասորիք (Ասորիստան), այնտեղ քաղաք Ուռհայում (Հուռապարում) կտավի վրա պատկերագրած է Հիսուս Քրիստոսի յերեսն, [այն ժամանակ], յերբ հայոց (սոմեխների) արքա Աբգա-

րը (Աքբարը) սարկության էր կարոտ և այն կտավի վրա յերեսը նկարել տվեց»։ Հենց վոր այս յերազը տեսան, գնացին Ասորիք (Ասորիստան), տեսան կտավի վրա անձեռագործ պատկերը, հայտնապես յերկրպագեցին, շատ զոհաբերություն արին և այնտեղ էլ ամենասրբուհուն տեսան յերազում։ [Ամենասրբուհին] հրամայեց. «Այստեղից գնացեք հայոց (սոմեխների) պետությունն, ուր սուրբ Թադեոսն (Թաթեոսն)՝ Հիսուս Քրիստոսի աշակերտն՝ է թաղած»։ Այնտեղից (Ուռհայից) յեկան և հասան Վարագա (Վարաքի) բարձր սարը. դեպի արևելք այն սուրբ սարից տեսան (տեսավ) կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանը[11]. [ամենասրբուհին] դարձյալ յերևաց յերազում և հրամայեց. «Յես ցանկացա կանգ առնել այստեղ. դուք գնացեք. աստված ձեզ կառաջնորդե»։ Սրանցից ծերերն ու տկարներն այնտեղ կենարար խաչի (ճշմարիտ փայտի) նշանին ապավինեցին։ [Իսկ] Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն) ու Գայանեն յերեսուն և վեց քահանաներով ու վարդապետներով և անբիծներով ու ուղեկիցներով հանդերձ հասան Վաղարշապատ (Վաղարշաբաթ) քաղաքն, ուր այժմ Եջմիածնի (Իչմիաձինի) տաճարն է կանգուն Յերևանյան յերկրում. այնտեղ մի այգու հնձանին [կից] տանն իջան. սրանցից վոմանք մի քիչ ուլունք ու մանրուք ունեյին հետն, հաց առնելու գնացին, առան և բերին ու կերան, քաղցից ազատվեցին։ Այսպես թե այնպես, առաջվա պատմությունը* հասանք, նույն տեղը հասանք։ Դիոկղետիանոս (Դեվակլիտե) արքան իր ամուսնության գործը կարգադրեց, և թագավորներին ու իշխաններին մեծապես զարդարելով ուղարկեց, վորպեսզի Հռիփսիմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) հարսնացու բերեն։ Յերբ գնացին այնտեղ, այլևս չհանդիպեցին նրան։ Տեղացիները զեկուցին. «Վաղուց է, ինչ այստեղից գնացին»։ Այս լուրը ծանուցին Դիոկղետիանոս (Դեվակլիտիանե) արքային, [վորը] չափազանց ցավեց և բարկացավ, և ամեն տեղ գիր ու մարդիկ թըղրեց նրան վորոնելու, և այլ թագավորներին ու արքաներին յեվս նամակներ գրեցին այսպես. «Այս կանայք մեզանից գնացին, ում գավառն (թեմն) էլ մտնեն, մեզ մոտ ուղարկեցեք»։ Յեվ մի նամակ [էլ] Տրդատ (Տրդատ) արքային գրեցին։ Սրանք (հայերն) ևս կազմակերպեցին վորոնում ու հարցուփորձ։ Յեվ քաղաք Վաղարշապատի (Վաղարշաբաթի) ծայրի մի այգու հնձանին [կից] տանն եյին իջել։ Վորոնողները տեսան Հռիփսիմեյի (Հոռոմ-սի-

* Բնագրում՝ ամբավի։ Հմմ. էջ 89, ծանոթ.*.

մեյի) գեղեցկությունն ու սքանչելիությունը, զարմացան և նրա մեծ գովասանքը Տրդատ (Տրդադ) արքային զեկուցին։ [Տրդատն] ուրախացավ և սա չիմս նրան իրեն հարմնացու [ունենալ] ցանկացավ։ Այստեղ Տրդատ (Տրդադ) արքան հարսանիքի պատրաստվեց [և] հրամայեց իր նախարարներին ու գործակալներին (վեզիր-վեքիլներին) ու արքունականներին գնալ Հռիփսիմեյի (Հոռոմ-սիմեյի) մոտ։

[8.] ԱՅՍՏԵՂ ՓՐԱՆԳՍՏԱՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԴՈՒՍՏՐ՝ ՍՈՒՐԲ ՀՌԻՓՍԻՄԵՅԻ (ՀՈՌՈՄ-ՍԻՄԵՅԻ) ՅԵՎ ՏՐԴԱՏ (ՏՐԴԱԴ) ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*

Յերբ Հռիփսիմեյի (Հոռոմ-սիմեյի) չքնաղությունն ու գեղեցկությունը Տրդատին (Տրդադին) զեկուցին, սա հրամայեց, որ թագավորներն ու իշխանները գան և հարմնացուի զարդարանքը մատուցեն և մեծամեծների մայրերն ու կանայք առջևից ընթանան, մեծ պատվով հարմնացուին տունը բերեն։ Սրանք այսպես եյին կարծում, որ օրիորդին զուր կգա, ավետաբեր ուղարկեցին [հայտնելու], որ՝ «թագավորն իր յերկրի թագուհությունը ձեզ մատուցեց, այդ հնձանից դուրս արի և թագավորի տունը գնա՝ գահի (տախտի) վրա նստիր ու թագ դիր գլխիդ»։ Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն)՝ լսելով այս խոսքերը՝ լաց յեղավ և սկսեց աստծուն աղաչել. «Դու սրբեցիր ինձ. ուրիշներին մի տար ինձ. այսքան իմ աշխատանքն ու հոգսերն ապարդյուն մի համարիր»։ Այս աղերսանքի և աղոթքի մեջն եր [Հռիփսիմեն], յերբ թագավորից ուղարկած բազում այլ և այլ թանկարժեք գործվածքներ, ոսկի, արծաթ, ակներ և մարգարիտներ մատուցին մի մասն օրիորդին և մի մասն՝ ուղեկիցներին։ Առավել լաց յեղավ Հռիփսիմեն (Հոռոմ-սիմեն), սկսեց գլխին վայ տալ և դիմեց աստծուն լացուկոծով ու աղերսանքով։ Ձայն լսեց յերկնքից. «Մի վախիր, յես քոնն եմ և դու իմն ես, զորացիր»։ Յերկնքի այս ձայնը թագավորն ել լսեց և զորքն ել, և բոլորն յերեսի վրա վայր ընկան և վոմանք փախան, գնացին ու թագավորին զեկուցին. «Վոչ ձեր ուղարկածը հագավ, և վոչ ել յեկավ ձեզ մոտ»։ Թագավորը բարկացավ և հրամայեց. «Գնացեք թրևելով բերեք, քանի վոր հոժարակամ չի գալիս»։ Գնացին և ուժով բերին։ Յեվ նրա ուղեկիցները լացու-

* Բնագրում՝ ամբավի։ Հմմ. եջ 89, ծանոթ.*։

կոծ բարձրացրին ու սկսեցին գլխին վայ տալ, հողի վրա ընկան և աղաչեցին աստծուն ու օգնություն խնդրեցին Հիսուս Քրիստոսից. «Ազատի՛ր Հախփախմեյին (Հոռոմ-սիմեյին), թագավորություն և բարիքներ չցանկացողին, վորը քեզ ծառայելու յեկավ այս օտար և անհայտ՝ աղքատ յերկիրը. հզոր և անօրեն արքայից ազատի՛ր»: Տրդատն (Տրդադն) որբորդի մոտ մտավ սենյակը: [Իսկ] ովքեր եւ մեջն եյին, դուրս վռնդվեցին: Յեվ հարսանյաց ձայները բարձրացրին, սկսվեց դոռում-գոչում և յերգեցողություն ու յերաժըշտական գործիքների ձայնակցություն, ուրախություն և խաղ: Յեվ արքան գգվելու փաթաթվեց որբորդին, ուզում եր համբուրել: Որբորդն յետ քաշվեց: [Թագավորը] նրան բռնեց, դժվարացավ, ինն ժամ մարտնչում եյին: Օգնականությամբ աստծո թագավորը հոգնեց: Իսկ որբորդը նրան անձնատուր չեղավ: Այնպիսի ուժեղ և անվեհեր մարդն, ինչպիսինն եր, վորպես ամենքը գիտեն, Տըրդատը (Տրդադը), վորից վորքան քաջերի և անվեհեր հզոր մարդիկ են ծեծվել, այժմ Հախփախմեյից (Հոռոմ-սիմեյից) նեղվեց աստծո ուժով: Արքան դուրս յելավ և կանչեց որբորդի դայակ Գայանեյին, վորպեսզի սա համոզեցնե որբորդին, վոր ամուսնանա արքայի հետ: Գայանեն գնաց և արքայական ննջարանի դրանը նստեց [և] ֆրանկերեն լեզվով սկսեց խոսել որբորդի հետ: Տրդատն (Տրդադն) այնպես եր կարծում, իբր թե համոզեցնում ե իր հետ ամուսնացնելու համար: Իսկ Գայանեն ասում եր նրան (Հախփախմեյին). «Յերանի՛ քեզ, վորդյակ Հախփախմե (Հոռոմ-սիմե), վոր Հիսուսի վորդի յես հիշվում և ամենասրբուհի Մարիամին հյուր ես լինում: Յերանի՛ քեզ, վորդյակ, վոր սրբությամբ սընվեցիր: Յերանի՛ քեզ, վորդյակ, վոր անցողական արքայությունը դիջեցիր և մեծ համբերությամբ թողիր գահ (տախտ) [և] պսակը, հեռացար մերձավորներից ու ազգականներից և չցանկացար այս աշխարհի բարիքները՝ Հիսուս Քրիստոսի համար: Զորացի՛ր, դրախտում Հիսուսից կորհնվես»: Այլապես եւ [ասված նրա] լայն սիրտըն ամրացրեց: Թագավորը մի մարդ ուներ, վորը ֆրանկերեն լեզուն գիտեր. ինչ վոր Գայանեն Հախփախմեյին (Հոռոմ-սիմեյին) ասում եր, բոլորը լսում եր [և] ամեն ինչ թագավորին զեկուցեց. «Դուք այս կնոջը (Գայանեյին) բերեք, վորպեսզի որբորդին խաղաղացնե. սա ավելի յեվս ամրացրեց նրան»: Թագավորը բարկացավ և դուրս թրևել ու ատամները փշրել տվեց Գայանեյին, վորին ուրիշ տեղ տարան. իսկ թագավորը նորից որբորդի մոտ մտավ և ձեռները ձգեց գգվելու: Բայց որբորդն ինչպես առաջ,

այժմ էլ ե՛լ ավելի ընդդիմադրում էր. ցերեկվա ինն ժամն անցնելուց հետո մինչև գիշերվա ժամի յերեքը [նրանք] մարտնչում եյին, Թագավորի շորերն ամբողջ պատառոտեց, մերկացրեց։ Ապա որիորդն անցավ դռնով և գնաց այն այգին, ուր կանգ եր առել, բարձր ձայնով իր ուղեկիցներին կանչեց. «Ուրախացե՛ք, սուրբ մայրեր, աստծո ուժով հաղթահարեցինք կարող և հզոր Թագավորին»։ Նաև շատ ուրիշ սրտառուչ խոսքեր ասաց, և հեռանալով նրանցից՝ մի բարձր ժայռի վրա բարձրացավ և լացուկոծով ու ծնկաչոք սկսեց աստծուն աղաչել։ Ինչ վոր նա աստծուն գանգատվեց և խոստովանեց, բոլորի գրի առնելն անհնարին ե։ Նա աղաչում եր իր հոգու համար և տակավին ծնկաչոք եր, յերբ Թագավորի դահիճներն յեկան և անվայել վերաբերվեցին դեպի Հռիփսիմեն (Հռոմ-սիմեն), շատ ծեծեցին և քնքույշ ձեռներն ու վոտները մազե պարանով կապեցին և նախ և առաջ լեզուն կտրեցին և մարմնից զգեստը պատառոտեցին և յերեսով հողին զարկեցին, չորս տեղ ցից գրին և նրաց վրա ձեռներն ու վոտները կապեցին, շուրջը կրակ վառեցին՝ նրան, ով իր որում վարդի տերևին անգամ չի դիպել, և [մարմնի] արտաքո մասերն այրեցին։ Սրանից ավել էլ վոչինչ չեր ասում. «Մարիամի վորդի, ոգնի՛ր այս ծանր տանջանքներում կարեկցությամբ առ իմ յերիտասարդությունը։ Հոգիս պարգևի՛ր ամենասրբուհուն՝ ձեր մորը։ [Անեղ] դատաստանի որը կատարվելիք տանջանքը հատուցիր այստեղ»։ Այսպիսի բաներ ասաց և վախճանվեց։ Մինչ նա հոգին կավանդեր, փորը ճղեցին և աչքերը հանեցին։ Հենց վոր հոգին իր տիրոջը հանձնեց, մարմինը պատառ-պատառ արին։ Լացով և գլխին վայ տալով յեկան նրա ուղեկիցները։ Ուզում եյին սուրբ և նահատակ Հռիփսիմեյի (Հռոմ-սիմեյի) մասունքը մի տեղ հավաքեյին և գերեզմանին հանձնեյին. յերեսուն յերկու սուրբ կանայք և անբիծ որիորդներ եյին նրանք։ Յեվ սրանց էլ զարկեցին։ Յեվ մեծ ուրախությամբ նահատակվեցին։ Սրանց [ես] կոտորեցին և սրանց միսը շներին շպրտեցին։ Յեվ շները վոտնոց սկսեցին ու չմոտեցան, և փախան ու այն քաղաքից հեռացան։ Նահատակուհիներն իրենց զգեստով յերեսները հողին ընկած եյին։ Մյուս որը դայակ սուրբ Գայանեյին իր յերկու ընկերներով դուրս հանեցին ձախ կողմն [և] ընկերների հետ միասին բաղում տանջանքով սրանց ես նահատակեցին։ Սրանցից յերեք քահանա [և] մեկ կին՝ սուրբ Նունեն (Նինոն) փախուստի դիմեցին։ Նունեն (Նինոն) գնաց Քարթլի, [ուր] և տարածեց քրիստոնեյությունն և Միհրան (Միրիան) Թա-

գավորի յերեք որվա ննջեցյալ վորդուն կենդանացրեց։ Նմանապես Նունեյից (Նինոյից) Գորգասալությամբ մկրտվեց Վախտանգը (sic)։... [Յեվ] այս[պիսի] հրաշագործությամբ քրիստոնեյական Գիլանի ծովից սկսած մինչ Ափխազք (Ափխազեթ). չհավատացին [միմիայն] դիդոմները, [վորոնք] տեղահան յեղան Արմազից (sic) և դեպի Յալբուզի բարձր սարը գնացին և ամուր տեղում բնակվեցին։ Յեվ յերբ Տրդատ (Տրդադ) Թագավորը խոզ դարձավ՝ սուրբ Հռիփսիմեյին (Հռոմ-սիմեյին) նահատակելու պատճառով. Գրիգոր Աստվածաբանն (sic)* Արաքսի (Արազի) ափին [Խոր]-Վիրապի վանքումն եր։ Իբրև գերի՝ նրան այնտեղից Տրդատի (Տրդադի) ոգնության Վաղարշապատ (Վաղարշաբաթ) քաղաքը բերին։ [Գրիգորը] ձայն տվեց Թագավորին, [վորը] խոզ եր դարձած ու տասն և հինգ որ մնում եր իբրև խոզ։ Ջղջաց իր գործերը։ [Իսկ] Գրիգորը նրան որհնեց, [և] նա (Տրդատը) մարդ դարձավ՝ առաջվանից ավելի լավ, և քրիստոնեյացավ՝ [ինչպես] ինքն, [նույնպես] և նրա [ամբողջ] յերկիրն ու զորքը։ [Գրիգորը] վեր յելավ և զեկուցեց Թագավորին. «Բանի վոր այսպիսի աներդարացի կերպով կոտորեցիր [այն]՝ աստծուն ծառայելու համար իշխանությունն ու յերկրի բարիքները զիջող՝ անբիծ սրբերին ու նրանց ուղեկիցներին, պարտ ե քեզ, վոր դու նահատակության ծիսակատարությամբ նրանց հանձնես գերեզմանին և վկայից տաճար կառուցես»։ Թագավորին [այս] դուր յեկավ և Հռիփսիմեյին (Հռոմ-սիմեյին) իր դայակով և ուղեկիցներով հանդերձ իրենց հին սքեմով [հրապարակ հանեցին] ու նրանց Թաղման կարգն կատարեցին և նույն հնձանում Թաղեցին ու վրայից մենաստան շինեցին, [վորն] այժմ ել կա. [և] յեպիսկոպոսներ և այլ աստիճանավորներ ու ծառաներ նշանակեցին այնտեղ, և շատ գյուղեր շնորհեցին։ Յեվ պարտ ե քրիստոնյաներին, ով վոր կարողություն ունենա, նրա (Հռիփսիմեյի) նահատակության որը նրանց (Հռիփսիմյանց) գերեզմանի մոտ գնա աղոթելու, համբուրե այն և զոհաբերություն անի և վողորմություն տա։ Սակայն [այն որվանից], ինչ մահմեդականները (մուսուլմանները) քրիստոնյաներից իշխանությունը խլեցին, պարգևած գյուղերը խլեցին։ Բայց և այնպես, սրանց գերեզմանի վրա քրիստոնյաները գալիս են աղոթելու, և զոհաբերություն են անում, և մոմի ու խնկի գին մուծում, այնտեղ ապրող վանականներին ու աշխարհականներին, սքեմավորներին և ծառաներին ապրուստ տալիս՝ ով ինչի տեր ել ե....

---

* Ուզում ե ասել՝ Լուսավորիչը։ Հմմ. վերև՝ եջ 92, ծան.**։

[9.] ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՅԱՑ (ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՆԵՐԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ*, ՎՈՐ ՀԱՅՈՑ (ՍՈՄԵԽՆԵՐԻ) ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ Է ԳՐՎԱԾ. ՆՐԱՆՑ ԳԱԼԸ ՎՐԱՍՏԱՆ

...Յոթն յեղբայրներ Հրեյից սերնդից, վոր յեկան Փիլիստիմացվոց (Փիլիստան) յերկրից Ռաքեկի (Արաքեկի) հետ միասին, փոխեցին իրենց անունները. մեկն անվանեցավ Մուշեղ (Մուշիեղ), յերկրորդը՝ Բագրատ, վորը Բագրատունյաց (Բագրատոնաց) [նախա]հայրն է, յերրորդը կոչվեց Աբգար (Ափքար)։ [Այս Ռաքեկը] մեկին տարավ տան փեսա իրեն մոտ. [իսկ] սրանցից յերկուսին փեսայացրեց հայոց (սոմեխների) թագավորին։ Յեվ չորս յեղբայրները գնացին Քարթլի... Գուրամին նշանակեցին իշխան (երիսթավ) և կուրապալատ. սա Մցխեթում [սուրբ] խաչ յեկեղեցու հիմքը դրեց։ [Իսկ] մնացած յերեք յեղբայրները գնացին փեսայացան Ներսեսի վորդի Բակուրին[12]...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 *Փարսադան Գորգիջանիձեյի նկարագրած Հայոց դարձի պատմությունը տարբերվում է վրացերեն լեզվով վաղուց գոյություն ունեցող համապատասխան աղբյուրներից, վորոնք են՝ «Գրիգոր Պարթևի վկայաբանությունն» ու «Հռիփսիմյանց վկայաբանությունը» (սրանց մասին տես այս մեր աշխատության Ա. հատորի Գ. գլխի 3-րդ ծանոթությունը, էջ 20—23)։ Սա փայլուն ապացույց է նրան, վոր հեղինակը բավականին անտեղյակ է յեղել վրաց հին գրականությանն ու նրա առանձին նշմարներին, իրեն հետաքրքրող մասնավոր հարցերումն անգամ։*

2 *Վորքան էլ առասպելական լինի այն վոճը, վորով Փարսադան Գորգիջանիձեն նկարագրում է Հայոց դարձի պատմությունը, մի բան վոր սկզբից և յեթ աչքի յե ընկնում ընթերցողին, այդ՝ այն է, վոր նա անմիջապես թե միջնորդաբար (հավանական է յերկրորդը) գտնվում է, բացի Ագաթանգեղոսից և Խորենացուց, այսպես կոչված «Դաշանց Թղթի» ազդեցության ներքո։ Հմմ.* Կարապետ վ. Շահնազարեան, *Դաշանց թուղթ. Քննութիւն և հերքումը, Պարիս 1862։*

3 *Տես նախորդ ծանոթ.։*

4 *Խոսրով և Շիրինի զրույցը տես այս աշխատության* IV *հատորում։*

5 *Այսինքն 336 + 551 = 887 թ. (?)։*

6 *Այսինքն 464 + 551 = 1015 թ. (?)։*

---

* *Բնագրում՝ ամբավի։ Հմմ. էջ 89, ծան.*։*

7 *Այսինքն 744 + 551 = 1295 թ. (?)։*

8 *Այսինքն 742 + 551 = 1293 թ. (?)։*

9 *Այս գլուխն ևս, առավել քան նախորդ և հետագա գլուխներն, առասպելի բնույթ է կրում։*

10 *Այս գլխում նկատվում է Դիոկղետիանոսի կնոջ Պրիսկայի և դստեր Վաղերիայի անցքի նկարագրության ազդեցությունը* (Dictionnaire universel et complet des conciles, par l'abbé Ad. Ch. Peltier, Paris 1847, t. II, p. 514), *«որոնք հալածուեցան քրիստոնէութիւնը չուրանալու համար, սակայն անոնք ըստ ոմանց տկարացան և կուռքերու զոհեցին»* (Մաղաքիա *ա. ե.* Օրմանեան, *Ազգապատում,* I, *81)։*

11 *Այս գլխում նկատվում է «Յայսմաւուրք» գրքում «մեհեկի Ի և փետրվարի ԻԶ» ներքո մուծած հատվածի՝ «Տօն երևման Վարագայ սուրբ նշանին և սքանչելեաց նորին»՝ ազդեցությունը։ Տես՝ Յայսմաւուրք, Կ. Պոլիս 1834.* J. Bayan, Le Synaxaire Arménienne, Paris 1930, pp. 94—95 (1138—1139)։

12 *Այս տեղեկությունները կրկնություն են Սմբատ՝ վորդու Դավթի «Բագրատունյաց պատմության» համապատասխան տվյալների, վորոնք կրկնվում են և Քարթլիս-ցխովրեբայում (տես այս աշխատության Ա. հատորի յերկրորդ պրակի Ա. գլուխը, եջ 135)։*

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Գ. ՄԱՍԻՑ

[ԼԱՆԳ-ԹԵՄՈՒՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ]

...Թավրիզում նստած Թեմուրին լուր հասավ. «Վրացիք մոտեցան Նախիջևանին (Նախչավանին). սուլթան Մահմադի որդի սուլթան Թահրից Ալինջի բերդը խլեցին և Արաքսի (Արազի) հայնկույս [գտնվող չերկրները] գրավեցին»...

...[Ապա] Թեմուրը գնաց Ղարաբաղ ու ձմեռն այնտեղ անցկացրեց. և գարնանը նրան լուր հասավ, որ Բագրատ [Վրաց] Թագավորը[1] Տփղիսումն է գտնվում առանց զորքի. աննկատելի կերպով Թեմուր արքան Ղարաբաղից գնաց... [Գրավելով Տփղիսը՝ Թեմուրը] հանվեց քաղաքից, և Բագրատ Թագավորին հետն վերցնելով՝ գնաց Ղարաբաղ... [իսկ] Բագրատ Թագավորը Թեմուրի (Թեյմուրի) դրդմամբ (հրավերով) մահմեդականացավ (Թաթարացավ) Ղարաբաղում...

...Թեմուր արքան իր որդի Մի[հ]րան-շա[հ]ի հետ խռովեց այն պատճառով, որ վրացիք սուլթան Թահրից Ալինջի բերդը խլեցին...

...Թեմուր արքան գրավեց Թուրքստանը, Հնդկաստանը, Ռուսաստանը, Ղփչախի դաշտը (դաշտի Ղփչախի), Խորասանը, Զաբուլստանը, Խորասանը, Գիլ[ա]ն-Մազանդարանը, Իրան (Երան)-Արաղը, Փարսն ու Արաբստանը, Լորստան-Քյուրդստանը, Շիրազն ու Քիրմանն, Ադրբեջանն ու Հայաստանը (Սոմխիթը), Դաղստանն ու Գուրջստանը, Մալաթիայից հայսկույս [գտնվող] Անատոլիայի չերկիրը... [և] չերր Մալաթիայից հայսկույս [գտնվող չերկիրը] գրավեց՝ Դիարբեքիրով իջավ...

...[Ցերբ Թեմուրը գտնվում էր] Բաղդադ քաղաքում, ...Ադրբեջանից լուր ստացավ. «Տասը տարի չե կռվում ենք և Ալինջի բերդը չենք կարողացել գրավել. դարձյալ վրացոց ձեռին է այն»։ Զայրացավ Թեմուր արքան և Բաղդադից Թավրիզ չեկավ և չորս

ամսվա հանգիստ տվեց զորքերին Վրաստանի վրա յենելու համար...

...[Երբ Թեմուրն] լսեց Թավրիզ, նրան զեկուցին. «Արդեն տասը տարի յե, վոր [թաթարաց] զորքն Ալինջի բերդի համար պատերազմ է մղում և չի կարողանում այն վերցնել. դարձյալ վրացիք ունեին այն գրաված»։ Այս լուրն արքային վիշտ պատճառեց, և Վրաստանի վրա արշավեց։ Երբ [Թեմուր] արքայի արշավանքի մասին Ալինջայում գտնվող վրացիք իմացան, հոժարակամ դատարկեցին բերդը, նաև դատարկեցին Գեղարքունյաց (Գելաքունի) ծովի շրջակայքն ու Անի քաղաքն շրջակա բերդերով, հանվեցին տեղից և գնացին Վրաստան...

Այստեղից մեծ զորք կանչեցին Երզնկայի (Երզնգի) յերկրի վրա։ Այս կողմերում, ուր քրիստոնյաներ եյին բնակվում, վոմանց կոտորեցին, վոմանց գերի տարան և ավերեցին, և յեկեղեցիներն ու վանքերը քանդեցին, տներն այրեցին, ծառերն ու այգիները կտրատեցին, քաղաքներն ու բերդերն և գյուղերը քանդեցին ու ավերեցին, և ուր ել տղամարդ ընկավ նրանց ձեռը, կոտորեցին և կանանց ու յերեխաներին գերի տարան։ Այս այն պատճառով յեղավ, վոր Ալինջի բերդում գտնվող վրացիք նրանց յերկիրն եյին յեկել, արքան խնդրեց [հանձնել այն իրեն] և նրանք մերժեցին ասելով, թե նրանք մեր յերկրումն չեն գտնվում...

Թեմուր արքան Հովհան (Իվանե) աթաբակին և [Վրաց] թագավորի յեղբայր Կոնստանդնին զորագլուխ նշանակեց և Սամցխեյից (sic) *Ախալք (Արխաղեթ) կանչեց... Լաշա-Գեորգի (Գիորգիի) վորդի Դավիթը... լեռն[աստան]ից հայկական [գտնվող] յերկրին մինչ Արաքս (Արազ) գետն ինքը տիրեց...*

...[Թեմուրը] Քարթլիով անցավ, Տփղիս քաղաքում հյուրասիրվեց Բագրատ թագավորի կողմից և ձիաներին ու զորքին հանգստացրեց, Ղարայազում վորսի յելավ... և այստեղից հանվեց ու վորսով Ղարաբաղ գնաց...

...Արաքս (Արազ) գետից մեծ առու անցկացրին, յերկայնությամբ վեց աղաջ, լայնությամբ տասն հինգ ագլի[2]*, խորությամբ տեղ-տեղ յերեք ագլի, տեղտեղ հինգ ագլի և տեղտեղ վեց և ութ ագլի փորեցին, ակոսքը գլինդ կապեցին, այնպես վոր ծանծաղուտի ժամանակ Արազի ջրի յերրորդ մասին կհավասարվեր։ Քառասուն որվա ընթացքում փորեցին...*

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 *Այսինքն Բագրատ V, 1360—1395։*

2 *Ցերկարության չափ էր հին Վրաստանում, հավասար 10,160 մետրին* (Իվ. Ջավախիշվիլի, *Վրացական նումիզմատիկա-մետրոլոգիան, վրացերեն, Տփխիս 1925, էջ 134—135)։*

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

Գ. և Դ. ՄԱՍԻՑ

[XVI—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

...Գասկըի տեր և Աստարայի տեր Մուրադ սուլթանը Թալիշի զորքով... Աստարայից Շիրվա[ն]ի վրա գնացին և հեշտությամբ վերցրին Բագվի բերդը, նաև գրավեցին Շ[ի]րվան-Շամախին. այստեղից անցան Ղարաբաղ, ուր նրանց առանց պատերազմի ներկայացան այնտեղի իշխաններն ու զորապետները. այստեղից [էլ] Նախիջևան (Նախչվան) հասան և՝ այնտեղի զորքն էլ հետը վերցնելով՝ գնաց[ին] Թավրիզ...

Շահ-Իսմայելի որդի Շահ-Թամազն իր հորից հետո թագավոր նստեց քրոնիկոնի 190-ին[1]։ [Այս] Շահ-Թամազ ղ՚անը գնաց Ղարաբաղ, ուր տերերից ոմանց փոխեց և ոմանց էլ բեգար և խարաջա դրեց, իր անվամբ փող կտրել տվեց վրացիներին, մեսխերին, կախերին և շամախեցոց...

...Լուարսաբ (Լվարսաբ) Քարթլիի թագավորը[2] չհանդստացավ, և ոչ էլ ընծաներ մատուցեց [Շահ-Թամազին], և ավերում էր Գանձակը (Գանջան), Յերեվանն (Երևա[ն]ն) ու Շիրվանը...

Շահ-Թամազ ղ՚անն արշավեց Քարթլիի Լուարսաբ (Լվարսաբ) թագավորի վրա քրոնիկոնի հարյուր ութսուն ութին[3]. Շահ-Թամազ ղ՚անը գնաց Ղարաբաղ... տասն և յերկու հազար ընտիր ձիով... և ... առանց զգուշացնելու Լուարսաբին (Լվարսաբին) մութ գիշերը կանչեց... Մտնելով Տփղիս քաղաքն և՝ [այնտեղ] բերդապան ու բերդապահներ նշանակելով՝ Ղարաբաղ վերադարձավ...

[Շահ-Թամազն] Անիի ճանապարհով գնաց Շորագյալ (Շորեկալ), որտեղից անցավ Սամցխե...

...Արզրումի բեգլարբեգ Սկանդար-փաշան [քրոնիկոնի 235-ին][4] յեկել էր... ու Արտանուջի բերդը պատել...

...Շերմազանը, որ Լուարսաբ (Լվարսաբ) թագավորից էր

[կարգված] Լոռի-Փամբակի (Լոռի-Փամբակի) տեր, Շահ-Թամազը սպանել տվեց, [և] նրա տեղը՝ Լոռի-Փամբակն (Լոռի-Փամբակն) ու Աղջա-ղալան՝ դ՚անեը տվեց Դ՚վարդ՚վարեյի (Դ՚որդ՚որեյի) վորդի աթաբակ Բայխոսրովին... ապա [գլխաշները] Ղարաբաղ վերադարձան, ուր Թագավորը ձմեռը [ք]իշլաղ (եշլաղ) եր սարքել...

...Յերբ Լուարսաբ (Լվարսաբ) Թագավորն Աչարեթի ամրոցում եր կանգնած, դ՚անեը Գորուց հանվեց և գնաց դեպի Ղարաբաղ...

...Շա[հ]վերդ սուլթանը՝ Գանձակի (Գանջայի) տերը՝ վորը դ՚անեից կուսակալ եր նշանակված... [քրոնիկոնի 240-ին][5]... Արաքսի (Արազի) հայսկույս [գտնվող] զորքերը ժողովեց և յեկավ [Լուարսաբ] Թագավորի դեմ...

[Յերբ Լուարսաբի (Լվարսաբի) վորդի Սիմեոն (Սվիմոն) Թագավորը[6] մտադրվեց Տփղիսը գրավել], այս լուրը Ղարաբաղի ախոռջը հասավ. [և] նա եւ Արաքսի (Արազի) հայսկույս [գտնվող] զորքերը ժողովեց և օգնության յեկավ քաղաքին...

...Քրոնիկոնի յերկու հարյուր քառասունին[7]... [Տփղիս] քաղաքի ու Սոմխիթ-Սաբարաթիանոյի Թագավորությունը [դ՚անեը Սիմեոնի յեղբայր Դավթին] շնորհեց... իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) Թագավորը հանգիստ չեր Թողնում նրան և... Սոմխիթ-Սաբարաթիանոն ավերում եր և ջանում եր քաղաքը գրավել, սակայն չվերցրեց։ Քրոնիկոնի 250-ին[8] Սիմեոն (Սվիմոն) Թագավորը զորք ժողովեց՝ Վրաստանի հեծելազորն և հետևակ զորքը, և քաղաքի վրա յեկավ. և այս լուրը Դավիթ Թագավորին ղեկուցին, և նա եւ զորք ժողովեց՝ Սոմխիթ-Բարաթյաններին, քաղաքացիներին և Թաթարներին, և իր յեղբոր դեմ գնաց պատերազմելու...

... Մեծ զորքով յեկավ Լալա-փաշան և գրավեց Ադրբեջանը, Քյուրդստանն և Յերեվանը (Երվանը), և Նախիջեվանը (Նախչևանը), և Ղարաբաղը, և Շիրվանը (Շրվանը), [Տփղիս] քաղաքն ու Գորին, Լոռին (Լորեն) և Աղջա-ղալան, և Ախալցիխեն, և մեսխերի յերկիրը, և բոլոր բերդերում պահապան[ներ] նշանակեց...

...[Ապա] յետ կանչվեց Լալա-փաշան, վորը գրաված ուներ Կախքը (Կախեթը), Շիրվանը (Շրվանը), Դաղստանը, Գանձակը (Գանջան) և Ադրբեջանը, Քյուրդստանը, Վանն ու Նախիջևանը (Նախչվանը), Սամցխեն ու Յերևանը...

... Շահ-Աբաս արքան այն ձմեռը Թավրիզում մնաց, գարնանը Յերեվանի (Երեվանի) բերդը պատեց, Գեորգ (Գիորգի) Թա-

գավորը[9] Քարթլիի զորքով և Կախքի (Կախեթի) տեր Աղեքսանդրը (Ալեքսանդրեն) զորքով նրան օգնության հասան։

Գեորգ (Գիորգի) թագավորի և Աղեքսանդր (Ալեքսանդրե) տիրոջ Յերևանին (Երևանին) օգնության հասնելը զորքով։ Գեորգ (Գիորգի) թագավորը Քարթլիի զորքով և Կախքի (Կախեթի) տեր Աղեքսանդրը (Ալեքսանդրեն) զորքով օգնության գնացին Յերևանին (Երևանին) և բերդը գրավեցին. և ղ`անէնը վրացիներին և կախերին շատ բաներ ընծայեց։...

... Մեծ զայրույթով և բազում զորքով [Շահ-Աբաս] ղ`անէնը յեկավ Ղարաբաղ...

... Ութսուն հազար ծուխ վրացիներից, հայերից և հրեաներից, նաև իշխաններին և ազնվականներին տեղահան արին և Մազանդարանում տեղավորեցին և վոմանց այլ յերկրները ցրեցին...

... Յերևանի խանի մի յերամակ (թաբուն) սուլթանը խընդրել եր ղ`անէնից...

... Ղարաբաղի բեգլարբեգն անմիտ և հպարտ մարդ եր...

... Վրացիք, իմերներն (իմերելներն) և կախերը Գանձակը (Գանջան), Պարտավը (Բարդան) ու Ղարաբաղն ավերեցին...

Թեյմուրազ տերը Գանձակ (Գանջա)-Ղարաբաղն ավերեց. Թեյմուրազ տերը ցանկացավ Ղարաբաղն ավերել. Լեոն (Լեվան) Դադյանը (Դադիանը) Ոդիշի զորքով, Աղեքսանդր (Ալեքսանդրե) թագավորն Իմերքի (Իմերեթի) զորքով, մեսխերի իշխաններն ու ազնվականները, վրացիք և կախերը՝ բոլորը ժողովեցան և ավերեցին Գանձակ (Գանջա)-Ղարաբաղը մինչ Արաքս (Արազ)։ Թեյմուրազ-տերը Պարտավում (Բարդայում) եր նստած և Գանձասարի հայոց կաթողիկոսը[10] մեծ զորքով և պարգևով Թեյմուրազ տիրոջ մոտ յեկավ և այսպես զեկուցեց. «Խոնթքարն ու ղ`անէնը վոտքի յեն յելել. սրանից լավ ժամանակ այլևս չի կարող լինել. յոթնեքյան Վրաստանի զորքերը հետդ ունիս, քառասուն հազար թվանքչի յես կտամ քեզ, սույն զորքով Թավրիզ գնա և յոթն օրում Թավրիզն ավերիր... և մինչ վորտեղ էլ ղ`անէնը զորք ժողովի, Ադրբեջանի տերերին փոխեցեք, ամեն տեղ ձեզ հլուներին նստացրեք և ինձ էլ խոնթքարի մոտ ուղարկեցեք, վորպեսզի նրանից զորք հասցնեմ ձեզ օգնության։ Յեթե ղ`անէնը վոտքի յելնի, կռիվ սկսենք և նրանք վրացիների հետ չեն կարողանա պատերազմել, այն պատճառով, վոր վրացիք փախչելու ճանապարհը հեռու ունեն. իսկ յեթե փախչեն, գիտեն, վոր չեն փրկվի-

նրանց ճանապարհին կկոտորեն. ուրեմն փախչելու միտք վոչոք չի ունենա. նրանք հարկադրված կլինեն պատերազմ սկսել և պայքարել, և հաղթանակը ձեզ կմնա, և իշխանավոր արքաներին էլ կորհնենք և քրիստոնեյական աշխարհն էլ քեզնով կազատվի ու կուժեղանա»:

[Թեյմուրազ]-տերն այս՝ հեռու [տանող խոսքերն] ըմբռնեց և այսպես պատասխանեց. «Դեռ Ղարաբաղն ունեմ գրաված և Շիրվանում իմ հպատակի վորդին է տիրում. այս ձմեռը կգնամ Քարթլի, խոնթքարին ընծա կուղարկեմ, զորքս կհանգստացնեմ և գարնանն ավելի մեծ զորքով կգամ»: Կաթողիկոսն հասկացավ այս և իր լեզվով ասաց. «Կոկլի գուղեռ» (sic): Տերը նկատեց, թե ինչ ասաց, ժպտաց և այսպես պատասխանեց. «Քեզ էլ և Դաուդխանին էլ հետս կտանեմ, Գորի կհասնեմ: Զորքն ընչավետ կհասնի տուն»: Վանականը նորից բացահայտ զեկուցեց. «Տավար-վոչխարի համար Դադյանին (Դադիանին) և իմերցոց թագավորին վոր հետդ չբերեյիր, Քարթլիում և Կախքումն (Կախեթումն) էլ կգտնեյիր այդ. և Իրանի (Երանի) արքան մի՞թե այդքան քեզ թույլ կտա, վոր դու այսպիսի զորք կրկին ժողովես: Այսօր-վաղը զորքիդ կփասեն և տավար-վոչխարի փոխարեն քեզ գերի կտանեն»: Զեռավ, [Թեյմուրազը] վանականին չլսեց, Գանձակից (Գանջայից) տեղահան յեղավ, և Դաուդխանին ընտանիքով և նրա ամբողջ իրերով ու կայքով, նաև հայոց կաթողիկոսին էլ իր աթոռի զարդով Գորի տարավ[11]... Դաուդխանի յերկմտությունը, Ղաջարների բնաջինջ անելը, Թեյմուրազ-տիրոջ կողմից Գանձակ (Գանջա)-Ղարաբաղի ավերումը, Դաուդխանին Քարթլի տանելը՝ այս բոլորը Շահ-Սեփի-ղ՝անին զեկուցին:

... Դաուդխանն Իման-ղ՝ուլի-խանի յեղբայրն եր, ղ՝անին դավաճանեց, Ղարաբաղն ավերել տվեց և ինքն Ուրում գնաց...

... Ղ՝անի մոտ եյին... մելիք Սաղաթը, Սոմխիթի մելիք Աթաբեգն իր յեղբայրներով.... Սոմխիթի մելիքին նամակ գրել տվեցին Վրաստանի իշխանների հասցեյին...

... Հրաման ստացվեց ղ՝անից, վոր սարդարն իր զորքով գնա Վանի բերդի վրա և Շիրվանի բեգլարբեգը Ղարաբաղի զորքով Ռոստոմ թագավորի[12] պահապան կանգնի...

... Զխարում բնակվում եյին հայ վաճառականները...

[Ռոստոմ] թագավորը ժողովեց Սոմխիթի ու Սաբարաթիանոյի զորքերն, և գնաց Գորի...

Սուլթան Մուրադ խոնթքարի գալը և Յերե-

վանի (Երևանի) բերդի գրավումը քրոնիկոնի 325-ին[13]։ Խոնթք[ա]րը գրավեց Յերևանը (Երևանը), հասավ Թավրիզ, ավերեց Ադրբեջանն, և Քյուրդստանի ճանապարհով վերադարձավ. ութերորդ ամսին Շահ-Սեֆի-ղ՚անն յեկավ և բազում զորքով ու պայքարով Յերևանը (Երևանը) կրկին գրավեց, և շատ մարդ կոտորվեց...

... [Ռոստոմ] Թագավորը հրամայեց [Տփղիս] քաղաքի մուրավին. «Զորքի մեջ կանչիր, ով որ պատրաստ լինի՝ թաթարներին, վրացոց և հայերին (սոմխիներին)...»։...

... Դիասամիձե կաթողիկոսն և Ռևազ Բարաթաշվիլին ու Սոմխիթի մելիք Ղորխմազ-բեգը բազում սպառնալիքների տակ խաբվեցին...

... Սոմխիթի մելիքը ղ՚անից վախեցավ և նրա ցանկացածն ու գրած նամակները [Ռոստոմ] Թագավորին մատուցեց...

...[Մարիամ] Թագուհին... Սոմխիթի Դարբազ գյուղը [Մցխեթի] Սվետի-ցխովելի [տաճարին] նվիրեց...

Այս պահին Բարաթաշվիլի Սիաոշն ու Թումանիշվիլի Բայանդուրը (Բաինդուրը) իրավացի իրար կպան։ Բոլոր օրենսդրության մեջ ճշմարտապես ընդունված է, որ Թագավորներին չպետք է վիրավորել և պետք է խուսափել նրանց դատելուց, նամանավանդ չպետք է համարձակվել նրանց անվայել բան ասել և նրանց արյան մեջ խառնվել։ Քարթլիում վրացիք բազմաթիվ են և հզոր, [իսկ] հայերը (սոմխիները) փոքրաթիվ և անզոր. և նրանցից (հայերից) այսպիսի բան դժվար է սպասել (ասել). ապա թե ոչ վրացիք ուզում էյին այս (արքայազնի) արյան [մեղքը] հայու վզին փաթաթել։ Այս պատճառով ի վիճակի չէյին հայերը (սոմխիները), որ այլապես՝ յերդումով և հավաստիացումով կլուծվեր [հարցը], և Սիաոշ Բարաթաշվիլին հայտնեց, որ Թումանիշվիլի Բայանդուրը (Բաինդուրը) հրացանով զարկեց արքայազնին[14]։ Նա ասաց՝ հեռացիր։ Այս պատճառով դատի կանչեցին Բայանդուրին, և սաստ հրամանով յեղավ դատաստան։ Յերկու կողմերն յելան ըստ իրենց կրոնի ծիսակատարություն արին։ Թագավորն ու թաթարները հայերի (սոմխիների) կողմը կանգնեցին և Թագուհին ու վրացիները Սիաոշի կողմը կանգնեցին... [Յերբ] Բայանդուրը (Բաինդուրը) սուրը վերցրեց և... Սիաոշի քթին զարկեց..., թաթարներն ու հայերը բարձրաձայն սկսեցին աղաղակել՝ ալահ, ալահ[15]...

Քրոնիկոնի 344-ին[16]... Ռոստոմ Թագավորը Սպահանի (Իսպահանի) մուրավությունն ինձ՝ Փարսադանիս՝ տվեց...

[Ապա] Ադրբեջանի վեզիրից չափար յեկավ [հաղորդելու, որ] Ռոստոմ թագավորը վախճանվել է Գորում և Ադրբեջանի վաչկատուն[ները] գլուխ են բարձրացրել ու Արաքսի (Արազի) ջուրն անցել...

... Սամխիթի մելիքի յեղբայր Մահմադ-սուլթանին հյուրընկալ (մեհմանդար) կարգեցին և ուղարկեցին իբրև չափար, որ Թեյմուրազ-տիրոջն առաջնորդե և մեծ պատիվներով դ'անենի մոտ գա...

...[Ալեքսանդր (Ալեքսանդրե) արքայազնի] քույրը Լոռիի տեր՝ Շա[հ]վե[ր]դ-խանի հետ ամուսնացավ...

... Գուրիելը հասցրեց Բագրատին Արզրում... Արզրումի փաշան Շիխալի-խանն [եր]...

... Իրանի (Երանի) սարդարը Ղարաբաղումն եր կանգնած [իր] զորքով...

... Մինչ դեսպանը Յերևան (Երևան) կհասներ, սուլթան Սուլեյման խոնթքարը վախճանվեց...

... Գանձակի (Գանջայի) խան Արաս-Ղուլի-խանը յերբ իշխում եր Կախքում (Կախեթում), նրան հրամայեցին. «Նազարալի-խանի մոտ գնա Տփղիս»: Յերեկոյան Տփղիսում հավաքվեցին. և Գուրգի-խանն յերբեմն Քարթլիումն եր լինում և յերբեմն Սամխիթ-Սաբարաթիանո յեր գնում...

... Դ'անենի մայրը... Հեղինե (Ելենե) թագուհուն այսպես եր հրամայել... «Այժմ արքան վողորմած է [դեպի քո վորդին], վորին Քարթլիի թագավորությունը շնորհեց, և Կախքը (Կախեթը), և Թուշերին. և Գանձակի (Գանջայի) խանն ու Արաքսի (Արազի) հայնկույս [գտնվող] զորքը ոգնության հասավ»...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 *Այսինքն 190 + 1312 = 1502 թ.:*
2 *Այսինքն Լուարսաբ* I, *1534—1558:*
3 *Այսինքն 188 + 1312 = 1500 թ.* (sic):
4 *Այսինքն 235 + 1312 = 1547 թ.:*
5 *Այսինքն 240 + 1312 = 1552 թ.:*
6 *Այսինքն Սիմեոն* I, *1558—1600:*
7 *Այսինքն 240 + 1312 = 1552 թ.:*
8 *Այսինքն 250 + 1312 = 1562 թ.:*
9 *Այսինքն Գեորգ* X, *1600—1605:*
10 *Նույնը:*
11 *Հիշատակելով այս դեպքը համաձայն Քարթլիս-ցխովրեբայի ֆրանսերեն*

թարգմանության, Լեոն *իր վերջին աշխատություններից մեկում (տես յետմահու հրատարակությունը.* Լեո. *«Խոջայական կապիտալը և նրա քաղաքական-հասարակական դերը հայերի մեջ», Երևան 1934, եջ 150) կցում է հետևյալ մեկնաբանությունը. «Հետաքրքրականն, իհարկե, այդ մերժումը չէ, այլ այն, վոր Գանձասարի կաթողիկոսն իր հոգևոր պաշտոնին միացրել եր աշխարհական իշխանության գահերեցությունը։ Ուրեմն, պահպանվել եր այդ հին հիմնարկությունը (Գանձասարի կաթողիկոսությունը.* Լ. Մ.-Բ.), *թեև այլափոխված, կարկատնած ձևի տակ։ Ցեվ յեթե սկսենք վորոնել այդ վեղարակիր գահերեց իշխանի ստորադրված «վասալներին», այստեղ կգտնենք ավելի բազմակողմանի ձևափոխումներ, կարկատաններ։ Այս բոլորը թելադրում եր միջավայրի այն կերպարանավորումը, վոր ստեղծվել եր անկման և ավերման խուլ շրջանում»։*

12 *1634—1658 թ. թ.։*

13 *Այսինքն 325 + 1312 = 1637 թ.։*

14 *Այսինքն Քարթլիի Լուարսաբ արքայազնին՝ 1656 թվին։*

15 *Այս դեպքի մասին համառոտ տես.* С. Какабадзе, Крестьянский вопрос и крестьянские движения в восточной Грузии в XVIII веке, («История классовой борьбы в Закавказьи». Сборник статей. Книга первая, Изд. ЗКУ, 1930, стр. 157)։

16 *Այսինքն 344 + 1312 = 1656 թ.։*

ՕՍՄԱՆՑՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Տասնույերկուերորդ թագավոր նստեց [օսմանցոց յերկրում] յերրորդ սուլթան Մուրադը[1]*: Սրա զորքը գրավեց Նախջևանը (Նախչվանը), Ադրբեջանը, Շիրվանը, Ղարաբաղն և Տփղիսի ու Գորու բերդերը...*

Տասնեյոթերորդ թագավոր նստեց նրա (սուլթան-Ահմադի) յեղբայր սուլթան Մուրադը[2]*: Սա գրավեց Յերեվանն ու Բաղդադը...*

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 *1574—1595 թ. թ.*

2 *1623—1635 թ. թ.*

ԺԵ.

ՍՈՒԼԽԱՆ-ՍԱԲԱ ՈՐԲԵԼՅԱՆ (XVII—XVIII Դ.)

„ԲԱՌԱՐԱՆ", „ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԴԵՊԻ ՅԵՎՐՈՊԱ", „ԳԻՐՔ ԻՄԱՍՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾԻՔԻ"

Սուլխան Որբելյանը, վորը՝ կուսակրոնություն ընդունելով Սաբա կոչվեցավ և, այդ պատճառով, Սուլխան-Սաբա Որբելյան (Սուլխան-Սաբա Որբելիանի) անունով է հայտնի, վերածնության շրջանի վրաց հին գրականության ամենանշանավոր դեմքերից մեկն է։ Հայտնի յե բազմակողմանի բեղմնավոր գործունեությամբ գրականության զանազան բնագավառներում։

Ծագումով վրաց իշխանական Որբելյան տոհմից լինելով (նրա ծննդաբանությունը տես. Գ. Ջ ի տ ա ի ա. Պիտարեթի և Գուդարեխի տապանաքարերը, վրացերեն,—Bulletin du Musée de Géorgie, III, 1927, *եջ* 126. *Գ. Լ ե ո ն ի ձ ե, Սուլխան-Սաբա Որբելյան, Գիրք իմաստության կեղծիքի, վրացերեն, Տփղիս 1928, հավելված), Սուլխան Որբելյանը ծնվել է 1658 թ. և վախճանվել 1725-ին, ուրեմն 67 տարեկան հասակում։ Ահավասիկ և նրա ինքնակենսագրությունն յերրորդ դեմքով գրված, վորը կցված է նրա «Բառարան»-ին, համաձայն Վրաց Պատմա-Ազգագրական Ն. ընկերության հավաքածուի № 1658 և Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող Ն. ընկերության № 1510 ձեռագրերի (տես Սուլխան-Սաբա Որբելյան. Վրացերեն բառարան, պրոֆ. Հ ո վ ս ե փ Ղ ի փ շ ի ձ ե յ ի և պրոֆ. Ա կ ա կ Շ ա ն ի ձ ե յ ի խմբագրությամբ, Տփղիս 1928, եջ 477—478,* curriculum vitae*).*

«Գրքիս աշխատասիրողին Սուլխան-Սաբա Որբելյանուն հիշեցեք աղոթքով՝ Արչիլ թագավորի և Գեորգ (Գիորգի) թագավորի ու արքայազն Լեոնի (Լեոնի) մորեղբոր վորդուն, Վրաստանի դատավոր, պատրոն Որբելու վորդուն։ Այս թագավորների հրամանով գրվեց այս գիրքը բազում աշխատանքով և հոգսերով, քանի վոր Վրաց (Քարթլիի) յերկրում բառարան այլևս չէր

գտնվում և յերեսուն տարում հաղիվ կաղմեց՝ մեկնաբանութեյամբ, քանի վոր աշխարհական եր և աղնվատոհմ և աշխարհիկ գործերից ազատ։ Այն պահին քրոնիկոնի 1658 եր։ Սրանից հետո կուսակրոն (մոնազոն) դարձավ և Գարեսջի բազմալերանց սուրբ [Հովհաննու] Մկրտչի վանքը մտավ, քրոնիկոնի 1698 մարտի 18-ին յեղավ կուսակրոն (մոնազոն)։ Քրոնիկոնի 1710 դեկտեմբերի 1-ին գնաց Խորասան (Խվարասան) Քայխոսրո թեագավորի հրավերով, և փետրվարի 20-ին յետ ճանապարհ գցեցին բազում ընծաներով, մայիսի 11-ին յեկավ Քարթլի։ Քրոնիկոնի 1712 ապրիլի 23-ին Վախտանգ թեագավորի հետ միասին Սպահան գնաց, նոյեմբերի 2-ին յետ ուղարկեց, դեկտեմբերի 20-ին յեկավ Քարթլի։ Քրոնիկոնի 1713 օգոստոսի 17-ին փախավ Փրանգստան, տեսավ Ֆրանսիա, Ջենովա, Սիկիլիա. Ֆրանսիական թեագավորը, Հռոմի պապն և մեծ դուքսը (գրանդուկան) շատ լավ ընդունեցին. բոլոր մարդիկ զարմացան։ Ինչ վոր նրանց յերկրներում հաղվագյուտ և թեանկագին բան կար տեսնելու, բոլորը ցույց տվին։ Սրբազան (սուրբ) պապը սուրբ խաչի մասը, սուրբ նահատակ Կղեմեսի (Կլեմենտոսի) գլուխն և շատ ուրիշ մասունքներ ընծայեց, օգոստոսի 18-ին ճանապարհ գցեց։ Ճանապարհին սուրբ տանն ու շատ սուրբ տեղերին ուխտ յեղավ։ Հոկտեմբերի 20-ին հասավ Մալթա։ Դեկտեմբերի 8-ին ֆրանսիական թեագավորի նավը յեկավ, ճանապարհ ընկավ։ Քրոնիկոնի 1715 հունվարի 19-ին յեկավ Կոստանդնուպոլիս։ Մի տարով այնտեղ ուշացավ. ֆրանսիական դեսպանատանն եր իջել ամենայն աջակցութեյամբ։*

«Այնտեղ սկսեց [արտա]գրել բառարանն օգոստոսի տասին և քրոնիկոնի 1716 հունվարի քսանին ավարտեց»։

*Այլ ձեռագրերում կան, ի միջի այլոց, և հետևյալ լրացուցիչ տվյալներ (*ibid., 478*).*

«Ծնվել է Սուլխան-Սաբա Որբելյանը վրաց 348 քրոնիկոնին [=1658] հոկտեմբերի 24-ին, յերբ լուսինացվոց չորս նոյեմբերն է[ր], կիրակի օրը, կես գիշերվա պահին»։

«Սաբան վախճանվեց Քրիստոսի 1725 [թվի] հունվարի 26-ին մեծն Մոսկվայում, Սեսենցկայում, Արչիլ թեագավորի պալատում և նույն [պալատի] յեկեղեցում թաղվեց Դարեջան արքայադստեր հրամանով և շատ ծախքերով և հուղարկավորութեյամբ և մեծ պատվով»։

---

* *Այստեղ և ստորև քրոնիկոնը պետք է հասկանալ իբրև թվական Ք. Ծ.-ից հաշված։*

Օրբելյանի կենսագրությունից առանձնապես հետաքրքիր են նաև տեղեկություններ, վորոնք սփռած են ուրիշ հիշատակարաններում. 1. վոր նա կուսակրոնություն է ընդունել կրկնակի ամուսնությունից հետո. 2. վոր նա կաթոլիկություն է ընդունել Եվրոպա յեղած ժամանակ, իսկ ըստ Մ. Թամարաշվիլու (Histoire du catholicisme en Géorgie etc., վրացերեն, Տփղիս 1902, էջ 311—347), նույնիսկ մինչ Եվրոպա գնալը. 3. վոր նրա ճանապարհորդությունը դեպի Եվրոպա վոչ թե փախուստ է յեղել, այլ դեսպանություն քաղաքական նպատակով պապական միսիոներների ուղեկցությամբ, յերբ նա քանիցս ներկայացել է Հռոմի պապին, Լյուդովիկոս XIV-ին՝ Վերսալում (1714 թ. մայիսին), յերբ առիթ ունեցավ ծանոթանալու հռչակավոր առակախոս Լաֆոնտենի հետ, ևն։

Օրբելյանի գրեթե բոլոր յերկերում մենք այսպես թե այնպես տվյալներ ենք գտնում Հայաստանի և հայերի մասին։

Այս յերկերն են.

1. «Վրացերեն բառարան». ա. հրատ. Ռ. Երիսթավի խմբ., Տփղիս 1884. բ. հրատ. Հ. Ղիփշիձեյի և Ա. Շանիձեյի խմբ., Տփղ. 1928։

2. «Ճանապարհորդություն դեպի Եվրոպա», հրատ. «Ցիսկարի» հանդեսի 1852 թ., հունվար (№ 1), էջ 1—16, փետրվար (№ 2), էջ 17—31, մարտ (№ 3), էջ 32—65, ապրիլ (№ 4), էջ 45—81 (թերի)։ Բացի դրանից, մեր տրամադրության տակ եր Տփղիսի պետ. համալսարանի գտած նորագյուտ ձեռագիրն, ուր, ի միջի այլոց, զետեղված է այս «Ճանապարհորդության» տեքստն ավելի ընդարձակ, քան 1852 թվին հրատարակածը, հետևյալ վերնագրով. «Հանուն հոր և վորդվո և հոգույն սրբո. Սաբա-Օրբելյանի վերադարձը Ֆրանսիայից և մուտքն Իտալիա 1711 (sic.) թվի հունիսի տասնևհինգին»։

3. «Գիրք իմաստության կեղծիքի»*, ա. հրատ. ՍՊԲ 1857. բ. հրատ. Պ. Ումիկաշվիլու խմբ., Տփղ. 1871. գ. հրատ. (ընտիր առակներ), Ստ. Ջարափովի, Տփղ. 1874. դ. հրատ. Գ. Ջարկվիանի և ընկ., Տփղ. 1881. ե. հրատ. Ն. Մթվարելիշվիլու խմբ., Տփղ. 1892. զ. հրատ. Գ. Լեոնիձեյի խմբ., Տփղ. 1928։ Բացի դրանից, կան թարգմանություններ. ռուսերեն՝ Книга мудрости и лжи (Грузинские басни и сказки

* Յեվ վոչ թե «Իմաստության և կեղծիքի», ռուս. мудрости и лжи։

XVII—XVIII стол.) Саввы-Сулхана Орбелиани. Перевод и об'яснения Ал. Цагарели. Спб. 1878. *անգլիերեն*՝ The Book of Wisdom and Lies, a Georgian Handbook of the Eighteenth Century, by Sulkhan-Saba Orbeliani, translated with notes by Oliver Wardrop. Printed by Wil. Morris at the Kelmscott Press, 14, 1895. *գերմաներեն*՝ Die Weisheit der Lüge. Gesprochen von Sulchan-Saba Orbeliani. Übersetzt aus dem Georgischen von Prof. Dr. M. von Tseretheli. Einleitung von Dr. Surab Awalischwili.

*Առաջինում մեզ համար հատկապես հետաքրքիր ե «կտակագրությունը» (անդերձ-նամակի), այսինքն առաջաբանը, ուր հեղինակը խոսում ե օգտագործած աղբյուրների մասին, ապա՝ բուն բառարանում մի շարք բառեր, վորոնք Հայաստանին և հայերին են վերաբերում։ Իսկ յերկրորդում ուշադրավ ե հեղինակի տպավորությունները Յեվրոպայում (Հալիկոռնիայում, Հռոմում, Կ. Պոլսում) գտնվող հայերի մասին։ «Բառարան»-ից քաղած տեղեկությունները առաջ ենք բերում համաձայն 1928 թ. հրատարակության, իսկ «Ճանապարհորդության»-ից քաղածը՝ համաձայն 1852 թ. հրատարակության և վերոհիշյալ նորագյուտ ձեռագրի։ Ինչ վերաբերում ե «Իմաստություն կեղծիքի» գրքից հանած առակին (№ 99. Գլխատապակներ), այդպիսին մենք տանում ենք այս աշխատության IV հատորը, գեղարվեստական գրականության բաժինը**։*

Ա. ԲԱՌԱՐԱՆԻՑ

[ԲԱՌԱՐԱՆԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ]

Յես, Սուլխան-Սաբա Որբելյանս, պատանեկության և ջահելության պահին, շատ աշխատանք թափեցի այս գրքի վրա, քանի վոր վրացերեն լեզվով բառարան այլևս չկար [և] քանի վոր

* *Որբելյանի բազմաթիվ յերկերից հիշատակելի յե նաև Քիլիլա և Դամանայի չափածո թարգմանությունը, վորը մինչ այդ սկսել եր Կախեթի թագավոր Դավիթը (վախճ. 1604 թ.) և ապա շարունակել, Վախտանգ VI թագավորի հրամանով, վոճն պարզել և ավարտել վ ո մ ն հ ա յ՝ Սպահանում։ Որբելյանի թարգմանությունը 1839 թ. կրճատել և վոճն Մելիքզադե Աշխարհբեգի Բեբութովը* (**Е. Такайшвили,** Описание рукописей «Общества распространения грамотности среди грузинского населения», т. I, стр. 347).

այն, որին Վախտանգ հինգերորդ Թագավորը վրացերեն բառա-փունջ (սիտղ'վիս-կոնա) կոչեց, ժամանակի ընթացքում անհետացել էր։ Քանի որ այս պատվական գիրքը կորել էր, վրացերեն լեզուն [էլ] ըստ իրենց քմահաճույքի այլանդակել էյին. [ապա] Վախտանգ Թագավորի քեռին՝ Գեորգ (Գիորգի) Թագավորը հրամայեց ինձ ձեռնարկել սրան. և յես մի փոքրիկ բառարան տեսա, որը նրանց (հայերեն) լեզվով բ ա ռ գ ի ր ք է կոչվում[1], և յես էլ նրանց օրինակով ձեռնարկեցի [սրան] և կազմեցի, որքան էլ ուժս ներում էր...

...Աշխատեցի, որքան էլ ուժս ներում էր, [օգտվել] հելլեն, լաթին, հայերեն (սոմխուրի), ռուսերեն և արաբերեն գրքերից և քաղվածքներ անել այնտեղից...

[ՋԱՆԱԶԱՆ ԲԱՌԵՐԻ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ]

Ա ղ ր ո ւ մ—Կարնո-քաղաք (Կարնու-քալաքի)։
Ա ր ա ղ գ ե տ ի ա կ ո ւ ն ք ը—(°)։*
Ա ր մ ե ն ի ա (ոտար)—յերրայերեն Արարատ։
*Բ ա ր Թ ո ւ ղ ի մ ե ո ս (Բարթլոմե)—առաքյալ Գալիլեվեցի. Հնդկաստանում էր, Քրիստոս քարոզեց. յեկավ Հայք (Սոմխիթ), և այնտեղ հայերը (սոմեխները) նրանից՝ կենդանուց՝ կաշին պլոկեցին[2]. Նրա մարմինը Ջերլիփա կղզում էր և ապա Բենեվենթոս քաղաքում, իսկ հետո յերրորդ անգամ Ոտոն (*sic*) կայսրը Հռոմ տարավ։*

Բ ի Թ լ ի ս—(°)։
Յ ե փ ր ա տ (Եվփրատ) գ ե տ ը—(°)։
Յ ե ր զ ն կ ա (Երզինգանի)—(°)։
Թ ո[ն]դ ր ա կ ե ց ի (Թոդրակելի)—առանց քաշվելու չարություն անող. «սիրում են Թո[ն]դրակեցությունը (Թոդրակելոբա) առավել քան լավությունը». «Թո[ն]դրակեցի (Թոդրակելի) լինի Թե՞ աղանդավոր»—Կանոնագիրք։

Կ ա ր ն ո - ք ա ղ ա ք (Կարնու-քալաքի)—Աղրում։

Ն վ ի ր ա կ (Նիվլիրակի ‖ Նիորակի) յերկուսն էլ հայերեն (սոմ-

** Հարցական նշան ենք դնում այստեղ և ստորև, յերբ բառին կից չկա նրա մեկնությունը։*

խուրի) են, Ն վ ի ր ա կ կոչվում է գործակալը (+ ֆրանկերեն նու[ն]ցա)*։

Ն վ ի ր ա կ**-վ ա ր դ ա պ ե տ (նիրակթմոձղուարի)—(°)[3]։

Ս ո մ ե խ (սոմեխի)—հայկազն (հասոխանի) (3,38 Յեսայա)։

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ի նկատի ունի XVII դարու վերջերում գոյություն ունեցող մի ինչ որ «բառգիրք» հայերեն լեզվով՝ համանական և ձեռագիր օրինակներից մեկը, կամ Երեմիա վարդապետի «Բառգիրք Հայոց»-ը (տպ. Լիվոռնայ 1698)։ Համաձայն դոց. Իլիա Աբուլաձեյի անտիպ հետազոտության, Ս. Օրբելյանն, ի միջի այլոց, օգտագործել է նաև 1666 թ. Ամստերդամում հրատարակած Աստվածաշնչին կցված «Ցանկ մատենական»-ը (էջ 774—829)։

2 Իպպողիտ Հռոմի պապը (II—III դ.) իր հատուկ գրվածքում Περὶ τῶν ιβ' ἀποστόλων (Migne, Patrologiae cursus completus, series graeca, t. X, col. 952), գրում է. «Բարթուղիմեոս առաքյալը՝ քարոզելով հնդկաց մեջ և տալով նրանց Մատթեոսի ավետարանը՝ գլխիվայր խաչեցավ և թաղվեց Ալանում, որը մեծ Հայքումն է»։ Նույնը կրկնվում է Իպպողիտի գրության վրացական վերախույսում (տես Տփղիսի Ն. Եկեղեցական Թանգարանի հավաքածուի № 445 ձեռագիրը, էջ 316 V—317 r). «Բարթուղիմեոսը (Բարթլոմեն) հնդկաց քարոզեց, որոնց տվեց Մատթեոսի ավետարանը, և գնաց Հայքի (Սոմխիթի) և Ալանաց (Ալանեթի) կողմերն ու խաչեցավ գլխիվայր և թաղվեց Հայքի (Սոմխիթի) Ալվանումն»։ Հետագա հեղինակները, որ. Դորոթեոս Տյուրացին (VI դ.), Սոփրոնիոս Երուսաղեմացին (VII դ.) և Նիկիտա Պափլագոնեցին (IX դ.) համապատասխան գրվածքներում նույն հարցի շուրջը կրկնում են Իպպողիտոսի խոսքերը միմիայն այն տարբերությամբ, որ Բարթուղիմեոսի թաղման տեղն անվանում են «Կորբոնոպոլիս» (Κορβονόπολις), «Ալբանոպոլիս» ('Αλβανόπολις), «Ուրբանոպոլիս» (Οὐρβανόπολις), կամ Մանանաղոպոլիս, Դորոթեոսի գրության վրացական վերախույսում (տես Տփղիսի Ն. Եկեղեցական Թանգարանի հավաքածուի № 95 ձեռագիրը, էջ 162) կարդում ենք. «Բարթուղիմեոս (Բարթլոմե) առաքյալը Հնդկաստանում ընտրյալներին առանց քարոզեց Քրիստոս և տվեց նրանց Մատթեոսի ավետարանը և ննջեց մեծ Հայքի (Սոմխիթի) Ուրբանոս քաղաքում»։ Հայ մատենագրության մեջ տես. Մ. Խորենացվո Պատմությունն (Տփղ. 1913, էջ 31) և պատասխանը Սահակ Արծրունու թղթին (Մովսիսի Խորենացւոյ Մատենագրութիւնք, Վեն. 1865, էջ 295), Հայսմավուրքը (Մ. Վ. Ավգերեան, Լիակատար վարք և վկայաբանութիւնք սրբոց, հատ. Թ. Վեն. 1813, էջ 441. Ղ. Ալիշան, Սրբերք Հայկականք, հ. ԺԹ, Վեն. 1854, էջ 26). նաև՝ Միքայել Ասորի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ 1871, էջ 101=Մանրամասնությունները. Մ. Չամչեան, Պատմութիւն Հայոց, I, Վեն. 1785, էջ 298, 586. Ղ. Ինճիճեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց,

* Բնագրում՝ նուչա (sic.).

** Բնագրում՝ նվիրակաց։

Վեն. 1822, էջ 509—510. Գ. Սրուանձտեանց, *Համով-հոտով*, 1904, էջ 95—96. Մ. Օրմանեան, *Ազգապատում*, I, Կ. Պոլիս 1912, էջ 29, § 10։

3 Խոսքը Եջմիածնական նվիրակությանն է վերաբերում, որի մասին հետագայում գրում է և Անտոն Ա. Կաթողիկոսն իր «Հակաճառության» մեջ (տես «Մցամեբել՝վելեբա, վրացերեն, Պ. Կարբելովի խմբ., Տփղ. 1892, էջ 596)։

Բ. ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

[ՀԱՅԵՐԸ ԵՎՐՈՊԱՅՈՒՄ]

[1.] ՀԱԼԻԿՈՌՆԻԱ

…[Այստեղ] տեսա՝ կապանքներում ձգած չորսի չափ վրացի (քարթվելի) քաղաքացիներ էին, մեկ տերտեր (տերտերա), [և] յերեք ուրիշներ. ինձ գովեցին մի հայոց (սոմեխի) յեկեղեցի, որը սակայն] չտեսա…

[2.] ՀՌՈՄ

[1714 թ.] հուլիս ամսվա 30-ին նրանց (լաթինացվոց) տոմարով օգոստոսի տասն էր, սուրբ Լավրենտիոս (Լավրենտի) սարկավագի տոնը. նախ ինձ տարան ցույց տալու [նրա վանքը], և նրա տներն ու յեկեղեցին տեսանք, պատարագն այնտեղ լսեցինք. այնտեղ դաստիարակվում են հույների (բերձեններին) և հայերի (սոմեխների) որդիք՝ պապի հաշվին, որոնք փախչելով էին յեկել կամ նեղն ընկած լինելով. յերիտասարդ տղաները մեր այցելության պահին քառասունի [չափ] էին։…

Օգոստոս ամսվա 4-ին… գնացինք Մարիամ Յեգիպտացվո յեկեղեցին. ասում էին փոքր է, սակայն հին էր և լավ կառուցված. հայերից (սոմեխներից) ովքեր որ գալիս են [Հռոմ], այնտեղ են իջնում, այնտեղ են սնունդ ստանում (խմում և ուտում), ովքեր մեռնում են, այնտեղ են թաղվում։ [Այնտեղ] նկարած է Գրիգոր Պարթևն ու նրա տանջանքները։…

Օգոստոս ամսվա 8-ին …Ճաշից հետո գնացինք այնտեղ, ուր պապի հաշվին դաստիարակվում են հույն (բերձեն), հայ (սոմեխ) և արաբ տղաները, նաև ուրիշները՝ [եթիովպացի], լաթին (?), ռուս, յեգիպտացի, գերմանացի (նեմսա), բոռնացի (բոշնաղ), պարսիկ, յերրայեցի, թուրք, ասորի են…

Օգոստոս ամսվա 9-ին գնացինք մի տեղ, ուր կարդինալներից մեկը վանք էր կառուցել. յեկեղեցին փոքր էր, ուր յերկու

քահանա կար․ քանի աղքատ և վռնդված լութերան կար, կամ հայ (սոմեխ), թե ասորի, վորքան ել աղանդավոր կգար, [բոլորին] այստեղ եյին պահում, ուտեցնում-խմեցնում (խմեցնում-ուտեցնում), հագցնում, կրոն սովորեցնում ու արձակում[3]։ Քառասուն մեկ տարի յե, ինչ շինել եյին, յերեք հազար չորս հարյուր ինըսուն և ութ հոգի յեն [կաթոլիկ] դարձրել և Քրիստոսին նվիրել․ իմ այցելության պահին վաթսունի չափ եյին, բայց բոլորին չտեսա, վոմանք դրսումն եյին…

[3.] Կ. ՊՈԼԻՍ

Հարկատու յեն տասնեհինգ տարեկանից մինչ վաթսուն տարեկանը․—

Հույն (բերձեն)՝ քառասուն յերեք հազար․

Հայ (սոմեխ)՝ տասն և յոթ հազար․

Հրեայ՝ տասն և յերկու հազար․

Ֆրանկ ամբողջն՝ յերկու հազար․

Քրիստոնյա յեկվորները՝ չորս հազար․

Գերի տաժանակիր և այլ՝ յերկու հազար․*

Թուրք (թաթար) [ամբողջը]՝ չորս հարյուր յոթանասուն և հինգ հազար․

Ֆրանկերն և թուրքերը (թաթարները) հարկ չեն վճարում…

* *Բնագրում՝ «կատարղի»-ի, այսինքն* каторга.

ԺԶ.

ՎԱԽՏԱՆԳ VI (XVII—XVIII Դ. Դ.)

ՕՐԵՆՍԳԻՐՔԸ

Լևոն (Լևան) Վրաց (Քարթլիի) թագավորի որդի՝ Վախտանգ արքայազնը պատվավոր տեղ ունի գլաված վրաց գրականության մեջ իբրև բանաստեղծ. բայց համեմատաբար ավելի մեծ է նրա հռչակն իբրև «մեկենասի», որի ձեռն բերությամբ 1709 թ. կազմակերպվեց առաջին տպարանը Վրաստանում և ամբողջ Անդրկովկասում (ուրեմն 67 տարով առաջ քան Սիմեոն կաթողիկոսի հիմնածն Էջմիածնում)՝ Տփղիսում, ուր, ի թիվս բազմաթիվ գրքերի (մեծ մասամբ յեկեղեցական), 1712 թվին արտագրվեց Շոթա Ռուսթավեցու (Ռուսթավելու) «Ընձենավոր»-ի կամ, ուղիղ, «Վագրենավոր»-ի անդրանիկ հրատարակությունն իր իսկ խմբագրությամբ, որը մինչ որս չի կորցրել գիտական նշանակությունը։ Նրա պատվերով թարգմանվեց պարսկերենից «Քիլիլա և Դամանա»-ն (որն ի վերջո գլուխ բերեց Սուլխան-Սաբա Որբելյանն), և մի շարք այլ յերկեր ու բառարաններ. խմբագրվեց հնկայական՝ «Քարթլիս-ցխովրեբա» կոչված Վրաց տարեգրությունն և, վերջապես, կազմվեց 7 զանազան օրենսգրքերից ժողոված «Վրաց Օրենսգիրք»-ը։

Ծնված լինելով 1675 թվին, Վախտանգ արքայազնն իր հոր՝ Լևոն (Լևան) Թագավորի Պարսկաստան լինելու պատճառով 1703—1712 կառավարում եր Վրաստանը. և հենց այս ժամանակաշրջանին է պատկանում ամբողջ այն շինարարական գործունեությունը, որը՝ նրա անվան հետ կապելով՝ ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրած ունեն հետագա վրաց պատմիչները՝ Վախուշտն (Քարթլիս-Ցխովրեբա, II, *70—73 =* M. Brosset, Histoire de la Gèorgie, II, p. p. 99—104*) ու Սեխնիա Չխեիձեն (Բ. Ց.,* II, *323), որոնք, ի միջի այլոց, շեշտում են և նրա «հոգսերը» Քարթլիում ջրաբաշխությունը զարգացնելու նկատմամբ*

(Առըխլոյի և Ղարայազի շրջաններում շինած առուները նրա անունով կոչվում էյին «Վախտանգի առուներ»)*։ 1712—1719 թ. թ. միջոցին նա ապրում էր Պարսկաստանում (Սպահան, Քիրման)՝ ստանձնելով 1716 թվից Իրանի սպասալարի պաշտոնը, վորին միաժամանակ շնորհված էր Թավրիզն ու Պարտավը։ 1719—1724 թ. թ. նա կրկին կառավարում էր Քարթլին իբրև Վախտանգ VI թագավոր, 1724-ին ամբողջ ընտանիքով և բազմաթիվ շքախմբով ու ուղեկիցներով քաշվեց Ռուսաստան, ուր բնակվում էր յերբեմն Մոսկվայում և յերբեմն Պետերբուրգում, իսկ վերջերն Աստրախանում, ուր և վախճանվեց 1737 թվին. թաղված է նույն քաղաքում՝ ռուսաց մայր յեկեղեցում։

Վախտանգ VI-ի գրական ժառանգությունից առայժմ հրատարակված են, բացի «Վագրենավոր»-ի խմբագրությունից, «Քարթլիս-Ցխովրեբա»-ն (հրատ. Մ. Բրոսե, ՍՊԲ. 1849=ֆրանսերեն թարգմ. M. Brosset, Histoire de la Géorgie, t. I, SPB, 1849—1850), «Վախտանգ արքայազնի օրենսդրություն» կոչվածը (Դ. Զուբինովի «Վրացերեն Քրեստոմատիա», ա. հրատ. ՍՊԲ 1846, էջ 394—455)** և Պարսկերեն-վրացերեն բառարանային նյութերը (տես Յուրի Մառի և Կ. Դոնդուայի հոդվածները ժողովածուում. Etudes persanes-géorgiennes. I. Publication du Comissariat de l'Instruction Publique de la République Céorgienne de l'Union Soviétique. Leningrad 1926)։

Վախտանգ VI-ի ձեռներեցությամբ թարգմանած գործերից մեզ համար հատկապես հետաքրքիր է այսպես կոչված «Հայոց օրենսդրությունը», վորն իսկապես 2 մասից է բաղկացած, ընդամենը 451 հոդվածով, վորոնցից առաջինը՝ 1—150 հոդվածները՝ «Ասորա-Հռոմեյական Դատաստանագրքի» թարգմանությունն է հայերենից (Ներսես-Լամբրոնյան խմբագրությամբ), իսկ յերկրորդը՝ 151—451 հոդվածները՝ Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք Հայոց»-ի։

Այս գործն է, վոր մենք հրատարակեցինք 1927 թվին հետևյալ ընդարձակ վերնագրով. Corpus juris armeniaci. Versio Georgica jussu regis Wachtangi VI facta. Edidit Leo Melikset-

---

* Հմմ. մեր այս աշխատության I հատորի ա. գլխի 6-րդ ծանոթությունը (էջ 14)։

** Տես այս «Օրենսդրության» նոր լույս տեսած ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ Joseph Karst, Code Géorgien du roi Vakhtang VI [«Corpus juris Ibero-Caucasici I, 1, 2], Strasbourg 1934, 1935։

B e k [«Monumenta georgica». Leges. № 2], sumptibus universitatis Tphilisiensis, Tphilisis 1927=I. *Օրէնք [յաղթող] թագաւորաց քրիստոնէից Կոստանդիանոսի, Թէոդոսի եւ Լեւոնի՝ թագաւորաց Հոռոմայեցւոց [էջք 3—41].* II. *Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց [էջք 42—156]. Ի հայերէն բնագրաց համահաւաքեալ և ի բարբառ վրաց հանդերձ այլայլութեամբք վերածեալ յաւուրս արքայորդւոյն Վրաց Վախթանգայ և հրամանաւ նորին ի միջոցի 1703 և 1711 ամաց տն. ի լոյս էած Լևոն Մելիքսեթ-Բէկ։ Արդեամբք Համալսարանին Հանրապետականի Վրաց որ ի Տփղիս ի թուին Հայոց ՌՅՀԶ և ի Ծ. Ք. 1927 (տես էջ* XIV*)։*

Համաձայն Ե. Թ ա ղ՝ ա յ շ վ ի լ ո ւ (Описание рукописей, т. II, стр. 615*) և մեր հետազոտության, «Հայոց Օրենսդրությունը» թարգմանված պիտի լինի հայերենից վրացերեն 1703—1711 թ. թ.։ Այս դրույթի հետ համաձայն է և Ի վ. Ջ ա վ ա խ ի շ վ ի լ ի ն (Վրաց իրավունքի պատմությունը, վրացերեն, գ.* I, *Տփղ. 1928, էջ 121). մինչդեռ Ս. Կ ա կ ա բ ա ձ ե ն մեր վերոհիշյալ աշխատության մասին գրած գրախոսականում (տես նրա ժողովածուն.* Recuel historique, *վրացերեն,* II, *Տփղ. 1928 էջ 131—132, հատկապես 132, ծան. 1) ջանում է ճշտել հիշյալ թվերը, վերագրելով այդ աշխատանքը 1706-ի մոտերքին։*

Վախտանգյան «Օրենսգրք»-ից և մասնավորապես «Հայոց օրենսդրության»-ից քաղած տեղեկությունները մենք ստորև առաջ ենք բերում համաձայն Վրաց մեջ գրագիտություն տարածող ն. ընկերության հավաքածուի № 3683 ձեռագրի, վորը հիմք է ծառայել 1927 թվի մեր հրատարակության, մասամբ նաև № 107 բ. ձեռագրի (տես մեր հրատարակության IX—X *և 3, 100 էջերը)։*

---

* *Այս աշխատության առաջաբանում տրված է, ի միջի այլոց, մանրամասն բիբլիոգրաֆիա Վախտանգ* VI*-ի «Վրաց Օրենսգրքի» առանձին հատվածների հրատարակության, վոր կատարվել է զանազան ժամանակ զանազան անձանց ձեռքով, այն է՝ այսպես կոչված «Գեորգ Պայծառի», «Բեքա և Աղբուղայի», «Կաթողիկոսական» և «Վախտանգ* VI*-ի», ներառյալ և մեր հրատարակած «Հայոց»-ը (ուրեմն ընդամենը 5), մինչդեռ մնացած յերկուսն, այն է՝ այսպես կոչված «Մովսիսական» և «Հունական»-ը, դեռ հրատարակված չեն։ Ամբողջական «Օրենսգրքի» ռուսական թարգմանությունը հրատարակվել է յերկու անգամ.* Сборник законов грузинского царя Вахтанга VI, *ա. հրատ. Կառավարիչ Սենատի, ՍՊԲ 1828 թ., բ. հրատ.* Ա. Փრենկելի *և* Դ. Բաքრაძეյի *խմբագրությամբ, Տփղիս 1870 թ.։*

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

«[Վախտանգին] միտք հղացավ և նա ջանաց ի մի ժողովել որենաց բոլոր գրքերը, վորոնք ժամանակի ընթացքում ցրված եյին այլ թագավորություններում կամ Քարթլիում։ Յեվ այսպես նա փնտռեց, գտավ և ձեռք բերեց՝ շատերին հարկադրելով այն և բազում աշխատանքով ստացավ [պատվիրածը] ... Յերրորդ [ներթին] [1] Մեծ Հայքի (Սոմխիթի) հովվ[ապետ]՝ Գրիգոր Լուսավորչի դամբան Եջմիածնից բերել տվեց[2] հայոց (սոմխիների) թագավորների դատաստանագրքերն, և այնտեղից թարգմանել տվեց լրիվ և առանց հապավման» (որենսգրքի ներածությունը)։

«Հայոց (սոմխիների) որենսդրությունը փոխադրված է հենց այն լեզվից Վախտանգ վեցերորդ վրաց (քարթվելների) թագավորի որոք և տրված է նրանից վրաց (քարթվել) ժողովրդին նրա՝ արքայազն և Քարթլիի կառավարիչ յեղած ժամանակ, 1703 և 1711 թվականների միջոցին» (հայոց որենսդրության վերնագիրն, ըստ № 107 բ. ձեռագրի)։

«Ցանկացանք դատաստանաց գիրք գրել. նախ աստվածաշնչից Մովսեսի սահմանած որենքներն, ապա հունաց (բերձենների) և հայոց (սոմխիների) գրքերից թարգմանածը, նույնպես և կաթողիկոսի և Գեորգ (Գիորգի) թագավորի ու Բեքայի սահմանած որենսդրությունները ժողովեցինք...» (Վախտանգ արքայազնի որենսդրության ներածականը)։

ՀԱՅՈՑ ՈՐԵՆՍԴՐՈՒԹՅԱՆ 291 ՀՈԴՎԱԾԸ

Յեթե տիրոջն ուխտ անե վանականը կամ քահանան կամ սարկավագը, պետք է վոր այն պահե և հեռու մնա մասկերությունից։ Յեթե առանց ուխտի էլ պահե, լավ է։ Իսկ յեթե իրենց կամքով չկարողանան պահել, պետք է բացահայտ կերպով ուտեն, և յեթե ուզում են, պահեն։ Ով փարիսեցիությամբ պիղծ ընդունի թե հացին կամ պասվան կերակուրին միս է դիպել, այսպիսիներին որենքը չի ցանկանա։ Յեկեղեցուն ուխտ տվողը հայտնի է։ Յեվ յեթե մեկը՝ կնոջից բաժանված կամ ամուսնացած՝ միանգամ յեկեղեցու անունը մեծարե, առավել յեկեղեցական կդառնա, վանականները՝ սուրբ և անարատ։ Սակայն հույները (բերձենները) և ա ն ո ր ե ն ու վ ա տ ա զ գ ի հ ա յ ե ր ը

(ս ո մ ե խ ն ե ր ը)* իրար վրա բամբասում են, յերկուսն էլ հավատալի յեն: Ըստ կանոնաց միս չուտելն ուտելուց լավ է, բայց չբամբասեն: Հ ա յ ի (ս ո մ ե խ ի) մեջ** էլ շատ կգտնվի որինապահ, դրսում յեթե վոք իրար ասեն՝ դու ուտում ես և յես վոչ[4]:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Առաջինը՝ Մովսիսական, յերկրորդը՝ Հունաց. ապա չորրորդը՝ Կաթողիկոսի որենսգիրքը, հինգերորդը՝ Գեորգ (Գիորգի) թագավորի որենսգիրքը, վեցերորդը՝ Աղբուղայի որենսգիրքն և, վերջապես, յոթերորդը՝ Վախտանգ արքայազնի որենսգիրքը (տես. Е. Такайшвили, Описание рукописей, II, 614—616):

2 Հավանական է հայրապետանոցից, քանի վոր ձեռագրատուն այն ժամանակ չկար:

3 Թե վորքան «լրիվ և առանց հապավման» է կատարած հայոց թագավորների, ասել է՝ «Ասորա-Հռոմեական Դատաստանագրքի» և Մխիթար Գոշի «Դատաստանագիրք Հայոց»-ի թարգմանությունը հայերենից վրացերեն, ցույց է տալիս մեր կազմած համեմատական աղյուսակը (տես մեր վերոհիշյալ աշխատության 238—245 էջերը):

4 Այս հոդվածը համապատասխանում է Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքի ա. մասի 52 հոդվածին, վորը կարդացվում է այսպես. «Յաղագս դատաստանաց մսակերութեան ուխտականաց. Որք յուխտի անդ լինին երիցունք կամ սարկաւագունք և կամ այլոք ի պաշտօնէից եւ հեռի լինին ի մսոյ և միաք իւր յօժարեսցին ի ճաշակել, համարձակ կերիցէ եւ մի գաղտաբար. ապա թէ կամեսցին՝ պահեսցեն. ընդունին կանոնք զերկոսին: Ապա թէ ոք պինդ համարեսցի կամ զբանջար և զհաց որ մսոյ լիցէ, ոչ ընդունի զնա կարգ եկեղեցւոյ: Ուխտական՝ յայտ է, զի զամուսնացեալս և զկուսանս եւ որք միանգամ յեկեղեցի են՝ անուանէ. ապա ուրեմն վայրապար է ազգացն Յունաց եւ մեր զմիմեանս բամբասել, զի զերկոսին ասէ ընդունիլ կանոնաց: Արդ՝ բարիոք է չուտելն, քան ուտելն, թէպէտեւ ոչ բամբասի, որպէս ի մեզ գտանին բազում պահողք. այլ արտաքոյ դատաստանի է զմիմեանս դատելն» (հրատ. Վահան վ. Բաստամեանցի, էջ 151—152):

---

* Ընդգծած բառերը համապատասխանում են Մխիթար Գոշի «մեր» բառին:

** Ընդգծած բառերը համապատասխանում են Մ. Գոշի «ի մեզ» բառերին:

ԺԷ.

ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (XVII—XVIII Դ. Դ.)

„ՔԱՐԹԼԻՍ-ՑԽՈՐԵԲԱ"-ՅԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

XIV *դարու անանուն հեղինակի «Ժամանակագրության» մասին խոսելիս (Է. գլուխ) մենք նշել էյինք, որ այն՝ սկսելով Գեորգ (Գիորգի) Լաշայի թագավորությունից՝ հասնում է մինչ Գեորգ (Գիորգի) Պայծառի թագավորությունը։ Գեորգ (Գիորգի) Պայծառի ժամանակվա անցքերի նկարագրությամբ վերջանում է ոչ միայն հիշյալ «Ժամանակագրությունն», այլև այսպես կոչված «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի հին խմբագրությունն, ինչպես այն հասել է մեզ, օրինակ, Մարիամ Թագուհու վարիանտում (հրատ. Ե. Թաղայշվիլու, Տփղիս 1906, էջ 1—785)։* XIV—XVII *դարերի Վրաստանի պատմությունը գրի առնելու համար* XVIII *դարու սկզբներին Վախտանգ* VI *թագավորի ձեռներեցությամբ «գիտուն մարդկանցից» գումարված հանձնաժողովը սկսել էր ի մի հավաքել բոլոր այն տեղեկությունները, որոնք հիմք պետք է ծառայեյին նույն «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի լրիվ խմբագրությանը։ Այդ նպատակով կազմվեցին «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի շարունակությունները, որոնցից առ այժմ, ինչպես Իվ. Ջավախիշվիլին (Հին վրացական պատմական գրականությունը, ա. տպ., էջ 273) իրավացիորեն նկատում է, հայտնի յե չորսը.—*

1. Առաջին շարունակությունն առանց վերնագրի, որը սկսվում է 1220 թվից և հասնում է մինչ 1453 թ., հրատարակել է Ե. Թաղայշվիլին «Քարթլիս-ցխորեբա»-յի Մարիամ Թագուհու վարիանտի հավելվածների բաժնում՝ հավելված II, *էջ 850—891։*

2. Երկրորդ շարունակությունը, որն «Բագրատունյաց թագավորության պատմությունը» վերնագիրն է կրում, սկսվում է 1452 թվից և հասնում մինչ 1605 թ., հրատարակել է նույն Ե. Թաղայշվիլին նույն հավելվածների բաժնում՝ ibid., *892—*

973. տես նաև Ք. Ց. I, Բրոսեյի հրատ., 476—477 և (շարունակությունը) Ք. Ց., II, Չուբինովի հրատ., 259—306. ֆրանսերեն թարգմանությունը՝ M. Brosset, Hist. de la Géorgie, II, 1856, p. p. 322—376 (Suite des Annales).

3. Երրորդ շարունակությունը՝ «Վրաստանի պատմությունը» վերնագրով՝ սկսվում է 1373 թվից և հասնում մինչ 1703 թ.: Առաջին անգամ հրատարակեց Մ. Բրոսեն միաժամանակ վրացերեն (վիմատիպ) և ֆրանսերեն թարգմանությամբ՝ Chronique Géorgienne, par M. Brosset, Paris 1829, 1830, p. p. 1—150 (վրացերենը), LV + 106 (ֆրանսերենը): Նույնի վրացերեն տեկստն յերկրորդ անգամ հրատարակեց (իբրև արտատպություն առաջինից) Զ. Ճիճինաձեն հետևյալ վերնագրով՝ «Վրաստանի պատմությունը Մեծն Մոուրավի տվյալներով», Տփղիս 1910, եջ 1—77: Այս «Պատմությունը» հայտնի է գրականության մեջ առանձնապես «Պարիզի Քրոնիկա» (Պարիզիս Խրոնիկա) անվամբ:

4. Չորրորդ շարունակությունն այն է, որ՝ պարունակելով իր մեջ այսպես կոչված «Բագրատի թագավորության պատմությունն» և սկսելով XIV դարուց՝ հասնում է մինչև Գեորգ (Գիորգի) XI թագավորի Սպահան գնալը 1696 թվին. հրատարակել է Մ. Ջանաշվիլին, «Նոր Քարթլիս Ցխովրեբա» վերնագրով, գրքույկում՝ «Նաշրոմի», I, Տփղիս 1907, եջ 1—54 («Բագրատի թագավորության պատմությունը», 36—54):

I

[XIII—XIV ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

...Լանգ-Թեմուրի ընդարձակ պատմությունը գրի է առնված մեկնաբանություններով հանդերձ պարսից մատյաններում[1], և հայերն էլ այլ կերպ ունեն նկարագրած այն[2]...

...Լանգ-Թեմուրը նվաճեց արևելյան բոլոր յերկրները... և յեկավ Հայք (Սոմխիթ), ու գրավեց ամբողջ Հայքը (Սոմխիթը)՝ հրի ու սրի յենթարկելով, նաև գերելով ու իսպառ ավերելով Հայքը (Սոմխիթը), ինչպես մանրամասն (մեկնաբանություններով) գըրված է Հայոց պատմության մեջ[3]: Նվաճելով բովանդակ Հայքն (Սոմխիթն)՝ նա (Լանգ-Թեմուրը) շատերին գերեց, շատերին հրի ու սրի յենթարկեց, և շատերին էլ տիրեց՝ դարձնելով իր իշխանության ներքո. ապա՝ այնտեղից գնալով՝ նվաճեց Կարսը (Կարի) և գրավեց նրանց բոլոր բերդերն ու ամրոցները. իսկ հակա-

ռակորդներին և անհնազանդներին ամբողջապես յինթարկեց հրի ու սրի. և մնաց այնտեղ մի ձմեռ, քանի որ վերջինս սաստիկ էր և դաժան: Յեվ աթաբակն էլ գնաց նրա մոտ և հնազանդվեց նրան, քանի որ ի վիճակի չէր հակառակվել նրան. և նա շատ պատվեց աթաբակին:...

...Իսկ ձմեռն անցնելուց հետո [Լանգ-Թեմուրը] շարժվեց Թարթլիի վրա,... անցավ Աշոցքը (Արոցը)՝ գերելով և խլպառավերելով բոլոր շրջակայքն, [ապա]՝ կանգ չառնելով այնտեղ՝ յեկավ և անցավ Թռեղքն (Թրիալեթն) ու Սարարաթիանո... Քրիստոսից 1393 թվին:...

... [Ղարայա[ղ]ում (Ղարախայում) վորսորդություն անելուց հետո Լանգ-Թեմուրը] մտադրվեց գնալ Ղարաբաղ, յելավ ու գնաց և հետն տարավ ձերբակալված Բագրատ [Վրաց] թագավորին, և՝ հասնելով Ղարաբաղ՝ մի առ ժամանակ բնակվեց այնտեղ...

...[Յերկրորդ անգամ արշավելով Վրաստանի վրա՝] Լանգ-Թեմուրը գնաց Ղարաբաղ, ուր և մնաց մի առ ժամանակ... [Լանգ-Թեմուրն] յեկավ Ղարաբաղ ահ ու յերկյուղ գցելով և բազմաթիվ զորքով, և նրա զինվորները չեյին տեղավորվում վոչ քաղաքներում և վոչ գյուղերում. և զինվորներն [այնքան] շատ եյին, վոր անհնարին էր համրել:...

...Յերբ Լանգ-Թեմուրն յեկավ Ղարաբաղ, նրան շատ ընդդիմադրեց Թիր-սուլթանը և շատ չարիքներ արավ անձամբ Լանգ-Թեմուրին ու նրա զորքին...

Ապա Վրաստանը գրավեց Գեորգ (Գիորգի) թագավորը: Լանգ-Թեմուրը՝ լսելով այս՝... անհամար զորք պատրաստեց և իր վորդվոց հետ միասին ...ուղարկեց այն այստեղ:... Նրանք յեկան Յերնջակ (Երինջագ) և շրջապատեցին Յերնջակի (Երինջագի) բերդը, վորն այն պահին Վրաց (Թարթլիի) թագավորի ձեռին էր, և սաստիկ պատերազմ սկսեցին բերդապահների դեմ: Սկզբում նրանք չկարողացան գրավել բերդը, և մի առ ժամանակ մնացին այնտեղ, բայց հետո գրավեցին, քանի վոր բերդապաններին վոչոք օգնություն չհասավ և նրանք շատ նեղն ընկան, ապա հենց իրենք թողին բերդն ու դուրս յելան, և հետևեցին Լանգ-Թեմուրին: Իսկ Լանգ-Թեմուրի վորդիք ուղղվեցին Վրաստանի կողմը, հասան Մանգլիս, ուր և կանգ առան:...

...Յերբ Լանգ-Թեմուրը գտնվում էր Թավրիզում, յեկավ, վորպեսզի տեսնի այն բերդը, վորն առաջներում նրա վորդիքն եյին գրավել և վորն Ալինջա էր կոչվում: Անհամար զորքով և բազում

իրերով ու պեսպես վրաններով դուրս գալով այնտեղից՝ հասավ և տեսավ այն Ալինջա բերդը, վորն առավել ամրացրեց, ապա գնաց և կանգ առավ Գեղարքունյաց (Գելաքունիի) լճի շրջանում։ Լսելով այս՝ Գեորգ (Գիորգի) թագավորն ուղարկեց իր յեղբորը բազում ընծաներով...

...Այդ պահին Հայքի (Սոմխիթի) շրջակայքի մի տեղում, վոր կոչվում եր Մերդին (Մարտին), կար մի իշխան, վորի անունն եր Յեսայա (Եսախա)։...

...Ապա Աղբուղայի վորդի Հովհան (Իվանե) աթաբակը բազում ընծաներով գնաց Լանգ-Թեմուրի մոտ, վորը վողորմած յեղավ նրա հանդեպ, պատվեց և [իր հերթին] շատ պարգևներ շնորհեց։

Յեվ գնացին [նույն Լանգ-Թեմուրի] մոտ Հայքի (Սոմխիթի), Սամցխեյի և Կարսի բոլոր իշխանները...

...Ապա Գեորգ (Գիորգի) թագավորը Լանգ-Թեմուրի մոտ ուղարկեց Յեսայա Հայոց (Սոմխիթի) իշխանին, վորպեսզի նա (Լանգ-Թեմուրը) չարշավի Քարթլիի վրա, քանի վոր հնձի և բերքահավաքի ժամանակն եր...

...Բայազիթն Ոսմանի սերիցն եր։ Իսկ Լանգ-Թեմուրը պատերազմ սկսեց նրա հետ և հաղթեց՝ ձերբակալելով Բայազիթ-խոնթքարին։...

Իսկ բռնակալ Լանգ-Թեմուրի մահից հետո [թաթարները] նորից նվաճեցին Արաբստանը [և] Անատոլիան, [վորոնք Բայազիթ-խոնթքարի վորդոց ձեռքին եյին]...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Ի նկատի ունի Շերեֆադդինի պատմությունը։

2 Հեղինակն ուզում է ասել, վոր Լանգ-Թեմուրի պատմությունը գրելիս օգտագործած ունի պարսկական և հայկական աղբյուրները. իսկ հայկական աղբյուրներից, Ս. Կակաբաձեյի կարծիքով, օգտագործած պիտի ունենա Թովմա Մեծոփեցու «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իւրոց»-ը (տես. Կարապետ վ. Շահնազարեանի հրատ., Պարիզ 1860) վորը, սակայն, վիճելի յե։

3 Նույնը։

II

[XV–XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

...Բագրատ թագավորը հզոր էր և հռչակավոր։ Սա տիրում էր Քարթլիին և Սոմխիթին. և [սրան] հնազանդ էյին Լոռիի բդեշխներն (պատիախշները), Կախքի (Կախեթի), Շիրվանի (Շարվանի) և Սամցխեյի [տերերը]...

Քրոնիկոնի 164-ին[1] *ղ՚անն Ուզուն-Հասանը զորք ժողովեց և յեկավ Սոմխիթ՝ մոտենալով Բարաթյանների և Որբեթի ստորոտին...*

...[Ապա] թաթարները թողին Տփղիսն ու Սոմխիթը, որը գրավեց Բագրատ թագավորը...

Քրոնիկոնի 173-ին[2]*... [թաթարներն] յեկան և մոտեցան Տաշիրին...*

...Քրոնիկոնի 174-ին[3] *յեկավ ղ՚անն Յաղուբը,... [որը] հրամայեց, որ Սոմխիթն ավերեն...*

...[Ապա] Խալիլեդ [կոչվածը՝ ղ՚անի իշխաններից մեկն]... յեկավ Սոմխիթի և Որբեթի ստորոտը...

Լուարսաբ թագավորը գրավեց Տփղիսն և՝ իր ձեռքն գցելով Տփղիսի բերդն՝ ամրացրեց այն։ Այս պահին Շահ-Թամազը գտնվում էր Ղարաբաղում, և՝ լսելով Տփղիսի առման մասին՝ ընտիր զորք հավաքեց և գաղտագողի շարժվեց Տփղիսի վրա... Գրավելով և ամրացնելով այն բերդը՝ Շահ-Թամազը վերադարձավ Ղարաբաղ։ Ապա սրա (Շահ-Թամազի) հետ հաշտվեց Կախքի (Կախեթի) տեր Լևոն (Լևան) բատոնը, և Շահ-Թամազը գնաց Հայոց (Սոմխիթի) յերկրի Նախիջևանը (Նախչևանը), և հնազանդեցրեց բոլոր անհնազանդներին, որոնց իր իշխանությանն յենթարկեց...

Քրոնիկոնի 223-ին[4]*... Բագրատ Իմերքի (Իմերեթի) տերը Սամցխեյումն էր և՝ լսելով Սոմխիթի գրավումը՝ նա յեվս յեկավ Շահ-Թամազի մոտ...*

Քրոնիկոնի 231-ին[5] *խոնթքարի փաշաներն յեկան...*

Սրանից հետո [խոնթքարը] նորից ուղարկեց Արզրումի փաշային, և Դիարբեքիրի և ուրիշ շատերին...

Իսկ բազմաթիվ ոսմաններ յեկան քրոնիկոնի 233-ին[6] *Բասեն (Բասիան) և հասան այնտեղ, ուր կանգ էյին առել ոսմանները...*

Քրոնիկոնի 241-ին[7]*... Ղ՚անը (Շահ-Թամազը) գնաց և իջավ Սոմխիթ...։*

...Խոնթքարը տվեց [Ստամբոլ փախած Դադյանին] բազմաթիվ զորքեր Արզրումեցվոց և Տրապիզոնեցվոց, վորոնք յեկան Սատղ՝եպելա...

...Ապա Շահ-Թամազը ժողովեց բազմաթիվ զորք և յեկավ Ղարաբաղ,... [վորտեղից] անցավ Շիրվան...

Ապա Շահ-Թամազը գնաց Ղարաբաղ և մի քիչ ժամանակից հետո նորից շարժվեց Տփղիսի վրա...

...Այդ պահին [Բայխոսրո] աթաբակի դեմ թշնամաբար յեկել եր Արզրումի փաշա Իսկանդարը... քրոնիկոնի 244-ին[8]։

Սրանից հետո խոնթքար Սուլթան Սուլեյմանը դուրս յելավ և [սկսեց] ղ՝անի վոխը հանել, շինեց Կարսը (Կարի) ու վերադարձավ, և յեկավ* Բասեն (Բասիան)։ Ապա Շահ-Թամազ-ղ՝անը բազմաթիվ զորք ժողովեց և յեկավ Արտահան (Արտան)։ Ապա Շահ-Թամազն իր վորդի Միրզա-Իսմայելին (Իսմեյիլին) ուղարկեց Կարս (Կարի), և նա նվաճեց Կարսը (Կարի), գրավեց բերդեր ու ամրոցներ, և [բոլոր] նրանց, վորոնք խոնթքարի հպատակներն (ճորտերն) եյին, հրի ու սրի յենթարկեց և ցիր ու ցան արավ, իսկ ինքը նվաճեց Կարսը (Կարի)**։...

Քրոնիկոնի 244-ին[9]... ղ՝անը հանվեց տեղից և գնաց Ղարաբաղ՝ տանելով հետը [Վրաստանից վերցրած] բազմաթիվ գերիներ։ ...Յեվ չգնաց Շահ-Թամազն Յերեվան։...

...Յեվ նշանակեց [Շահ-Թամազը] խաներ Ղազախում, Շամշադինում (Շամշադիլում), և սուլթան նշանակեց Գանձակում (Գանջայում)։...

Շահվերդ սուլթանը՝ Գանձակի (Գանջայի) խանը՝ ղ՝անից այս վայրերի պահապան եր նշանակվել. ևս լսելով, վոր Լուարսաբ թագավորը զորք ե ժողովել, նա ևս Արաքսի (Արազի) հայակույս [գտնվող կողմերից] զորք ժողովեց և յեկավ թագավորի դեմ...

Քրոնիկոնի 248-ին[10] թաթարները կալանավորեցին Մուխրանի տեր Բագրատի վորդի Արչիլին. Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորն յելավ ղզլբաշներին վրեժն հանելու, և սկսեց իր զորքերը ժողովել, վորպեսզի Տփղիսի բերդը վերցնի։ Լսելով այս՝ Ղարաբաղի տեր կուսակալը ժողովեց Արաքսի (Արեզի) գետի հայակույս [գտնվող յերկրների] զորքերն և [Տփղիս] քաղաքին ոգնության յեկավ։

---

* Var. հասավ։

** Var. և խոնթքարը գնաց։

...[Սիմեոն (Սվլիմոն) թագավորի յեղբայր Դավթին թաթարները] քաղաքի (Տփղիսի) և Սոմխիթ-Սաբարաթիանոյի թագավորությունը շնորհեցին...

Իսկ Սիմեոն (Սվլիմոն) թագավորը չէր հանգստանում, և ավերում էր Սոմխիթ-Սաբարաթիանոն և աշխատում էր գրավել [Տըփղիս] քաղաքը... 1568 թվին Քրիստոսի... Տեղեկանալով Սիմեոնի (Սվլիմոնի) գալու մասին [Տփղիս] քաղաքի վրա՝ Դաութխանն ևս ժողովեց սոմխիթ-բարաթյաններին, թաթարներին և քաղաքացիներին...

Իսկ Դաուդխանը հաղորդեց սրա (Սիմեոնից՝ Տփղիսի գրավման) մասին Շահ-Թամազին,... իսկ Շահ-Թամազը հաղորդեց Շամխալին, որին կոչում էին Չերքեզ, և Շաքիի սուլթանին ու ղարաբաղցվոց...

Այս խոնթքարին բաժին հնաց Իմերքն (Իմերեթն), Ոդիշը, Գուրիան և Սաաթաբագոն մինչ Քարթլիի սահմանները, հնաց Կարսը (Կարի) մինչ Աշոցքի (Արոցի) և Ցերևանի սահմաններն և Հայքը (Սոմխիթը) մինչ այն սահմանը, որին այժմ Թուրքըստան են կոչում, մինչ Բաղդադ։

Իսկ Շահ-Թամազը նվաճեց Քարթլին, Կախքն (Կախեթն), Ցերևանը, Քյուրդստանի (Քուրթիստանի) հայկույս մասը. և այսուհետև միմյանց (խոնթքարի և շահի) միջև միություն էր և խաղաղություն...

Քրոնիկոնի 266-ին[11]... խոնթքարի զորքն յեկավ և նվաճեց Թավրիզն, Ցերևանը, Գանձակը (Գանջան), Ղարաբաղը մինչ Սուլթանիա և Ատրպատականի բոլոր տեղերը։...

Նույն քրոնիկոնին (266-ին)[12]... Արզրումի և Վանի փաշաներն [եկան] և սուլթանն ու Ղարախան Բազուքլուն...

...Դաուդխանն անցավ Լոռի և Տփղիս մտավ, ուր փաշա նստացրին, իսկ Գորում սանջաղ...

Յերբ Տփղիսում փաշա նստացրին և Գորում սանջաղ,... Լալա-փաշան... սոմխիթցիներին շատ նեղացրեց...

...Սիմեոն (Սվլիմոն) թագավորը վերադարձավ..., [յերբ] Լալա-փաշան Քարթլիում էր գտնվում. և յեկան Սոմխիթ՝ բանակցելու...

...Պատրոն Ղ՝վարղ՝վարեյի մոտ մարդ յեկավ, Ուղթիքում (Ոլթիսում) չպահեցին, տարան Արզրում՝ ծննդյան տոնի նախօրյակին...

Քրոնիկոնի 267-ին[13] պատրոն Ղ՝վարղ՝վարեն և պատրոն Մա-

նուչարն Արզրումից Կոստանդնուպոլիս գնացին... Յերկրորդ անգամ յեկավ Լալա-փաշան և նորոգեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 268-ին[14]... իրենք՝ յերկուքյան տերերը՝ գնացին Լոռի, որն ավերեցին և հաղթող վերադարձան...

Քրոնիկոնի 272-ին[15]... սարդար Վարազ-փաշան յեկավ Ախալցիխեն շինելու, բայց չդիմացավ, գնաց և Թեմը մեզ (վրացոց) մնաց...

Մի փոքր ժամանակից հետո [սարդարն] իր զորքերը ժողովեց և գնաց Լոռի, քանի որ այն օսմանցոց ձեռին եր:... Յեվ աստված նորից հաջողություն շնորհեց Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորին և կոտորեց շատ օսմանցիներին՝ թվով չորս հարյուր յոթանասուն յերեք, Քրիստոսի 1586-ին, քրոնիկոնի 274-ին. և վերցրեց Լոռու ամրոցներն ու այրերը թվով ինն, որոնք օսմանցոց ձեռին եյին: [Ամեն ինչ] գրավել եր ինքը՝ բացի միմիայն այն բերդից (Լոռուց), որն օսմանցոց ձեռին եր: Ապա [Լուարսաբը] մոտեցավ Լոռու բերդին՝ ապրիլի 1-ին, և գրավեց [այն]՝ հունիսի 10-ին:

...Լսելով այս բանը՝ խոնթքարը շատ տխրեց և ուղարկեց մեծ զորք, որին ամիրսպասալար նշանակեց յերեկլիներից մեկին, որն և յեկավ Լոռի. սա գրավեց Լոռու բերդն և նվաճեց Լոռին: Ապա կանգ առավ Խատխ-սոփելի ծայրին:...

...Շահ-Աբաս յեկավ և գրավեց Թավրիզն ու ամբողջ Ատրպատականը (Ադրբադագանը), բացի Յերևանից և Բաղդադից...

Իսկ Լոռու բերդում յեղողները լսեցին Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորի պարտությունը: Ապա դուրս յեկան և ավերեցին Վրաստանի մի քանի մասերն և տիրեցին Տաշիրին: Յեվ մեծ ուրախություն եր օսմանցոց մեջ: Իսկ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորը նորից ժողովեց Քարթլիի սակավաթիվ զորքը, որքան ել մնացել եր, և օսմանցոց համար աննկատելի գնաց Լոռի: Յեվ [օսմանցիք ու վրացիք] իրար կպան, և տեղի ունեցավ մեծ պատերազմ. և թագավորը հաղթող հանդիսացավ, և [վրացիք] վերցրին Լոռու բերդը, և հրի ու սրի յենթարկեցին նրանց (օսմանցոց): Յեվ [թագավորը] գրավեց Լոռին և հաղթող տուն վերադարձավ:

...Քրիստոսի 1600-ին... [վրացիք՝] իմանալով [Սիմեոն] թագավոր[ի հաջող]ության մասին՝ հույժ ուրախացան... և գնացին Լոռի: Ապա վրացիք՝ լսելով նրա մասին, որ Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորի որդի Գեորգը (Գիորգին) այնտեղ եր վրացոց մեջ, օսմանցոց յետևից ընկան և հետամուտ յեղան նրանց, սակայն

չհասան։ Ապա օսմանցիք գրավեցին Լոռու բերդն, ուր և մտցրին իրենց պահապաններին, և գնացին՝ տանելով հետն Սիմեոն (Սիլիմոն) Թագավորին, վորին և հասցրին Ստամբոլ։...

Իսկ Գեորգը (Գիորգին) նվաճեց Քարթլին և Թագավորում էր բարվոք, վորն ապա ժողովեց վրացիններին և գնաց Լոռու վրա, և Գեորգ (Գիորգի) Թագավորը վերցրեց բերդն ու գրավեց Լոռին...

Այս ժամանակներին ղ՚աեն Շահ-Աբասն յեկավ Յերեվանը գրավելու համար։ Ապա ղ՚աենը կանչեց [այնտեղ] Գեորգ (Գիորգի) Թագավորին և Կախեց տեր Ալեքսանդրին իրենց զորքով, վորոնք և գնացին։ Յերբ նրանք հասան այնտեղ, Շահ-Աբասը շատ հավանեց վրաց և կախեց զորքերն, և ամբողջ իր զորքին հրամայեց գրոհ տալ Յերեվանի բերդին։ Այդ ժամանակ վրացիք ղզլբաշներից առավել քաջություն ցույց տվին և գնացին իբրև առաջընթաց [գունդ] և վերցրին Յերեվանի բերդը։ Յեվ գրավեց Շահ-Աբասն Յերեվանն և իր զորքը մտցրեց բերդը։ Սակայն Շահ-Աբասը Գեորգ (Գիորգի) Թագավորից խնդրեց Լոռին և Լոռու բերդը։ Յեվ [Գեորգը] զիջեց այն, քանի վոր չէր կարող մերժել Շահ-Աբասին։ Յեվ [Գեորգը] Թողեց Լոռին, և Լոռու բերդը գրավեց Շահ-Աբասը, վորն և մտցրեց այնտեղ իր զորքը. ապա տուն վերադարձավ...

...Շահ-Աբասը [Վրաստան] ուղարկեց [Կախեց տեր Ալեքսանդրի վորդի] Կոնստանդինին, և հետն առաքեց Շիրվանի և Ղարաբաղի զորքերը...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Այսինքն 164 + 1312 = 1476 թ.։
2 Այսինքն 173 + 1312 = 1485 թ.։
3 Այսինքն 174 + 1312 = 1486 թ.։
4 Այսինքն 223 + 1312 = 1535 թ.։
5 Այսինքն 231 + 1312 = 1543 թ.։
6 Այսինքն 233 + 1312 = 1545 թ.։
7 Այսինքն 241 + 1312 = 1553 թ.։
8 Այսինքն 244 + 1312 = 1556 թ.։
9 Նույնը։
10 Այսինքն 248 + 1312 = 1560 թ.։
11 Այսինքն 266 + 1312 = 1578 թ.։
12 Նույնը։
13 Այսինքն 267 + 1312 = 1579 թ.։
14 Այսինքն 268 + 1312 = 1580 թ.։
15 Այսինքն 272 + 1312 = 1584 թ.։

III

[XIV—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

... Քրոնիկոնի 82-ին[1] Սամարղան[դ]ցի Թեմուրը գերեց Սոմխիթն ու Քարթլին և ավերեց բոլոր բերդերը...

Քրոնիկոնի 119-ին[2] Աղեքսանդր թագավորը գրավեց Լոռին...

Քրոնիկոնի 233-ին[3] Բասենի (Բասիանի) Սախոյի վրա իրար հետ կռվեցին իմերցի Բագրատ թագավորն և Քարթլիի Լուարսաբ թագավորն, և աթաբակ տեր Քայխոսրոն...

Քրոնիկոնի 243-ին[4] խոնթքար սուլթան Սուլեյմանը դուրս յեկավ ղ՝աենի դեմ, կառուցեց Կարսը (Կարի), և վերադարձին հենց վոր հասավ Բասեն (Բասիան)՝ հանդես յեկավ Շահ-Թամազ ղ՝աենը, վորն յեկավ Արտահան (Արտան), իսկ ղ՝աենի վորդի Իսմայել-միրզան Կարսը (Կարի) քանդեց, խոնթքարը գնաց...

[Քրոնիկոնի 266-ըն][5]... փետրվարի 26-ին, չորեքշաբթի օրը,... ուրումները Գորին այրեցին, և կանգ առան Ջարիշառում...

[Նույն քրոնիկոնի][6]... օգոստոսի 17-ին Դաուդխանն այրեց [Տփղիս-քաղաքն] և հեռացավ՝ անցնելով Լոռի... սոմխիթցիներին շատ նեղեցին...

[Նույն քրոնիկոնի][7]... հունիսի 15-ին Լալա-փաշան յեկավ Քարթլի և Սոմխիթ, ուր, ինչպես ասում են, [արդեն[հիվանդ եր... [և] հոկտեմբերի 1-ին հեռացավ իր զորքով...

[Նույն քրոնիկոնին][8]... մարդ յեկավ պատրոն Դ՝վարդ՝վարեյի մոտ, [վորին] Ուղթիքում (Ոլթիում) այլևս չթողին, [այլ] տարան Ա[ր]գրում, ծննդյան [տոնի] նախորյակին...

Քրոնիկոնի 267-ին[9], մարտի 23-ին, պատրոն Դ՝վարդ՝վարեն և պատրոն Մանուչարն Ա[ր]գրումից գնաց[ին] Կոստանդնուպոլիս,... [իսկ] հունիսին... նորից յեկավ Լալա-փաշան և վերանորոգեց Կարսը (Կարի)...

Քրոնիկոնի 265-ին[10]... հունիսի 15-ին Բեքային վերադարձրին և իրենք՝ յերկուքյան տերերը (Դ՝վարդ՝վարեն և Բեքան)՝ գնացին Լոռի...

Քրոնիկլնի 273-ին[11] Սիմեոն [Քարթլիի] թագավորն և [սարդար Վարադ]-փաշան կռվեցին Լոռում, և թագավորը հաղթեց, վորը կոտորեց [հակառակորդի զորքը]՝ անթիվ՝ իբր չորս հարյուր յոթանասուն և յերեք [հոգի]. նույն քրոնիկոնին[12] թագավորը գրավեց Լոռու քարայրը 9 [հարյուր հոգով]...

Քրոնիկոնի 287-ին[13]... պարսիկները (թաթարները) գրավեցին Սոմխիթն ու Լոռին...

Քրոնիկոնի 291-ին[14] ղ՚աեն Շահ-Աբասն յեկավ կռվելու նրանց (օսմանների) հետ, վերցրեց Թավրիզն ու Նախիջևանն (Նախչվանըն) և մոտեցավ Յերևանին. օսմանները սաստիկ կռվում եյին բերդից դուրս, և [պարսիկները] չկարողացան վերցնել բերդը: Ղ՚աենը՝ մեկը մյուսի յետևից դեսպաններ և գրություններ ուղարկելով՝ [վրացիներին] դիմեց [խնդրելով օգնություն] Յերևանին. և Գեորգ Քարթլի թագավորը զորքով, հետն ունենալով իր խոստովանահայր՝ Ջերեդե արքեպիսկոպոսին, և Ալեքսանդր Կախից թագավորը Կախեթի զորքով, գնացին դաժան և սառնամանիք ձմրան պահին, և հասան օգնության Պարսից թագավոր ղ՚աենին և վերցրին ուռումներից Յերևանի բերդը...

...Քրոնիկոնի 297-ին[15]... Մահմուդ-խանն յեկավ յոթը հազար զինված մարդով. [վրացիք] սրտալի տեղահան յեղան գնալու Ղ՚արաղաջից, և մուրավը զեկուցեց [Լուարսաբ] թագավորին. «... մի տերտեր (տերտերա) Գորուց գալիս եր, վոչինչ չգիտեր, զորքը նրա առաջն յերևաց, նա վերադարձավ դեպի Դուխի դաշտը. իսկույն և յեթ Գորու կամուրջը քանդեց և անցավ Գորին, հաղորդեց վերին Քարթլի յերկրին, զորք հարեց, բոլորը տեղահան յեղան և գնացին թագնվելու. յեթե տերտերն առաջ չընկներ, անմտաբար կանցնեյին գետը, և յերկիրը կփչանար...»:

... Քրոնիկոնի 303-ին[16]... Փեյքնի-խանն իր գերդաստանով Ծոյեթի բերդից Ղարաբաղ անցավ...

Քրոնիկոնի 323-ին[17]... [ղ՚աենը շնորհեց Ռոստոմ Քարթլի թագավորին հետևյալ թավադներին և ազնաուրներին, վորոնք են՝]... Սաասնբեգ, և Մելիքսեթ (Մելքիսադեգ) Սոմխիթի մելիքն, Աթաբեգն ու նրա յեղբայրները... Պարսից (թաթարաց) զորքը հասել եր Աղջաղ՚ալա, և բարաթյաններ-սոմխիթցիք գնացել եյին նրանց մոտ...

...[Ռոստոմ թագավորը] ղ՚աենից հրաման ստացավ, վոր սարդարը Վան գնա...

Քրոնիկոնի 324-ին[18] խոնթքար սուլթան Մուրադն յեկավ, Յերևանը գրավեց և վերադարձավ, իսկ ութ ամսից հետո ղ՚աեն Շահ-Սեփին յերևաց, վորն Յերևանը [նրանից] խլեց...

Քրոնիկոնի 346-ին[19]... ղ՚աենը հրամայեց... Ալահվերդի-խանը գնա Ղարաբաղ...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 *Այսինքն 82 + 1312 = 1394 թ.։*
2 *Այսինքն 119 + 1312 = 1431 թ.։*
3 *Այսինքն 233 + 1312 = 1545 թ.։*
4 *Այսինքն 243 + 1312 = 1555 թ.։*
5 *Այսինքն 266 + 1312 = 1578 թ.։*
6 *Նույնը։*
7 *Նույնը։*
8 *Նույնը։*
9 *Այսինքն 267 + 1312 = 1579 թ.։*
10 *Այսինքն 265 + 1312 = 1577 թ.։*
11 *Այսինքն 273 + 1312 = 1585 թ.։*
12 *Նույնը։*
13 *Այսինքն 287 + 1312 = 1599 թ.։*
14 *Այսինքն 291 + 1312 = 1603 թ.։*
15 *Այսինքն 297 + 1312 = 1609 թ.։*
16 *Այսինքն 303 + 1312 = 1615 թ.։*
17 *Այսինքն 323 + 1312 = 1635 թ.։*
18 *Այսինքն 324 + 1312 = 1636 թ.։*
19 *Այսինքն 346 + 1312 = 1658 թ.։*

IV

[XIV—XVII ԴԱՐԵՐԻ ԱՆՑՔԵՐԸ]

... [Լանգ-Թեմուրը] մոտեցավ Հայքին (Սոմխիթին) և ավերեց ու գերեց Հայքն (Սոմխիթն) և մեծ դժբաղդություն առաջ բերեց նրանց (հայերի) վրա, ինչպես և նրանց (հայերի) անցուդարձը (կյանքը) գրված է նրանց պատմության մեջ[1]. և՝ տիրապետելով նրանց՝ իրեն իշխանության ներքո դարձրեց։ Յեվ գնալով այնտեղից՝ [Լանգ-Թեմուրն ու իր զորքը] հասան Կարս (Կարի), վորն և նվաճեց ու սրի յենթարկեց ամենքին, քանի վոր վոչվոք ուժ չուներ նրան դիմադրելու վերջինիս զորքի բազմության պատճառով. և բնակություն հաստատեց և ձմեռեց այնտեղ, և ձմեռը դաժան եր... և ձմեռն անցնելուց հետո դիմեց Քարթլիի վրա, քանի վոր այս եր նրա տենչանքը, անցավ Սրոցն և ավերեց ամեն ինչ Քրիստոսի 1393 [թվ]ին...*

... [Տփղիսից Լանգ-Թեմուրն] անցավ Ղարաբաղ՝ հետը տանելով բանտարկյալ Բագրատ թագավորին...

... [Յերկրորդ անգամ ավերելով Վրաստանը]՝ Լանգ-Թեմուրը... կրկին անցավ Ղարաբաղ, ուր մնաց մի առ ժամանակ...

... [Ապա Լանգ-Թեմուրը նորից] յեկավ ու կանգ առավ Ղա-

---

* *Այսինքն՝ «Աշոցն»։*

բարաղում, և լցվեց Ղարաբաղը զորքով. ապա մոտեցավ Վրաստանի սահմանին, ուղարկելով Գեորգ (Գեորգի) Թագավորին գրություն, ուր հաղորդում եր հետևյալը... և՝ [ավերելով յերկիրն]՝ յեկավ Ղարաբաղ...

... Լանգ-Թեմուրը՝ լսելով, վոր Գեորգ (Գեորգի) Թագավորը նորից ավերել ե Քարթլին՝ վորոշեց իր զորքն ուղարկել [վրաց դեմ]. ուղարկեց իր վորդի Սուլթան [Հ]ուսեյնին, Փիր Մահմադ Ամիր շահին [և] Աբուբեքրին... դուրս յելան, յեկան և հասան Յերնջակ (Երինջագ), վոր ե բերդ, քանի վոր վերջինս այն ժամանակ Քարթլիի Թագավորի ձեռին եր. և յերկար ժամանակ կանգնած եյին այնտեղ: Բերդի մեջ յեղողները բավական ժամանակ նեղվեցին, դուրս յելան այնտեղից և թողին բերդը. այդ բերդի պահապաններն յեկան և աղաչեցին բերդապետին և ավագ բերդապաններին յելնել [բերդից] և հանձնել այն Լանգ-Թեմուրին...

... Ապա Լանգ-Թեմուրի վորդիք գնացին Բաղդադի վրա... և ցանկացավ Լանգ-Թեմուրն առնել Թավրիզն և յեկավ տեսնելու այն բերդը, վորը նախ գրավեցին, Ալինջա [կոչվածն]. և անթիվ զորքով ու պեսպես վրաններով դուրս յելավ [Լանգ-Թեմուրն], յեկավ և տեսավ Ալինջա բերդը. ապա գնաց և հասավ Գեղարքունյաց (Գելաքունիի) լճին...

... Յեվ յեկան [Լանգ-Թեմուրի մոտ] շրջակա իշխանները Հայքի (Սոմխիթի), Սամցխեյի և Կարսի (Կարի)... ապա [Լանգ-Թեմուրը] գնաց Քյուրդստանի կողմն, և գրավեց Քյուրդստանը (Քուրթիստանի)...

... [Ապա Լանգ-Թեմուրն] յեկավ Կարս (Կարի). իսկ Գեորգ (Գիորգի) Թագավորը՝ լսելով այս՝ մարդ ուղարկեց նրա մոտ, վորի անունն եր Յեսայի [Եսայա] և վորը Հայոց (Սոմխիթի) իշխանն եր[2]:...

... Յեվ այս Լանգ-Թեմուրը գրավեց Քյուրդստանը (Քուրթիստանի,) Հնդկաստանը, Պարսկաստանը, Շիրազն, Ատրպատականն, և բանտարկեց Բրուսայում (Բուրսայում) նստող խոնթքարին, վորի անունն եր Բայազիթ...

... Յեվ մեռավ Գեորգ (Գիորգի) Թագավորը, և նրա տեղ նստեց նրա վորդի Բագրատը. և այս՝ Բագրատ Թագավորի որոք ղ՝ամն Ուզուն-[Հ]ասանն իր զորքն ուղարկեց. և այս ղ՝ամն Ուզուն-[Հ]ասանը Թուրքմենների սերմից եր: Լանգ-Թեմուրի վորդոց մահից հետո սա գրավեց Թավրիզը և այլ բազում գավառներ (Թեմեր). և բազում ավերածություն և վնաս հասավ Հայոց (Սոմ-

խիթի) գավառներին (Թեմերին), և Քարթլիի վրա էլ յեկան սրա զորքերը...

... Բագրատ թագավորը հզոր էր [և] հռչակավոր. նա տիրում էր Քարթլիին, Սոմխիթին. և նրան ստրուկ էյին Լոռիի բդեշխները (պիտիախ[շ]ները), Կախքի (Կախեթի), Շիրվանի և Սամցխեյի [տերերը]...

[Բագրատի օրոք] արշավանքի յեկավ ղ՝անն Ուզուն-Հասանը, [վորն] յեկավ Սոմխիթ... [ապա] յեկավ Տփղիս, [վորն] և գրավեցին թաթարները... [իսկ յերբ] ղ՝անը մեռավ, թաթարները թողին Տփղիսն ու Սոմխիթը, վորը գրավեց Բագրատ թագավորը...

[Բագրատի վորդի Կոնստանդին թագավորի օրոք] թուրքմենների անթիվ բազմություն յեկավ Սամցխե և մոտեցավ Տաշիրին... և հրամայեց ղ՝անն ավերել Սոմխիթը... [ապա թաթարները] դիմեցին Սոմխիթ...

... Իսկ Կոնստանդինի վորդի Դավիթ թագավորը տիրում էր... Կարսի (Կարի) յերկրի հայսկույս [գտնվող մասին] մինչ Յերևանի (Երևանի) սահմանը, վոր տարածվում է մինչ Բամբակ և Լոռի [և] մինչ Ղազախի սահմանը. [և այս]՝ Քարթլիի թագավորի ձեռքին էր... իսկ [Սամցխեյի] աթաբեկը տիրում էր... մինչ Կարսի (Կարի) սահմանն [և] Ա[ր]զրումի կողմի Գուրջիբողազի հայսկույս [գտնվող մասին]...

[Դավթի յեղբայր Գեորգ թագավորի օրոք]... Յերևանի (Երևանի) խանն և Բալըալիխանը նախանձախնդիր էյին իրար, և այս պատճառավ Յերևանի (Երևանի) խանը. միտք հղացավ նամակ գրել Գեորգ (Գեորգի) թագավորին... իսկ [Գեորգ] թագավորը՝ չհավանելով [Բալըալիխանի վարմունքն]՝ Յերևանի (Երևանի) խանի կողմն անցավ ու նրա մտերիմը դարձավ: Իսկ Յերևանի (Երևանի) խանն այս բոլորը զեկուցեց ղ՝անին. և մեծ ուրախությամբ լցվեց Շահասուլթան [Հ]ուսեյն-ղ՝անն և [սկսեց] գովել Գեորգ (Գիորգի) թագավորին, և շնորհեց Յերևանի (Երևանի) խանին թոփանքչի-աղայություն... և [նույն] ղ՝անի հրամանով [Վրաստան] ուղարկվեցին Յերևանի (Երևանի) նաիբն և այլ մեծամեծներ, վորպեսզի բազում մեծարանքով ծառայեն թագավորին...

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Հմմ. այս գլխի I հատվածի 2 ծանոթությունը (եջ 134)։

2 Հմմ. այս գլխի I հատվածը (եջ 134)։

ՑԱՆԿ ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

— Աբաղա- ‖ Աբաղե ղան 59, 60
Աբազ ‖ Աբաս 97
Աբաս-Ղուլի-խան 115
Աբաս [Շահ- 83, 111, 112, 138, 139, 141
Աբաս [Ջամի-. տես՝ Ջամի-Աբաս
Աբգար 99—100, 105
Աբխազեթ 48, 78, 108
Աբրոց 133, 137, 142
Աբուբաքր 15
Աբուբեքր 143
Աբուլաձե Իլիա 123
Աբուլաձե Յուստին պրոֆ. 64
Աբուլփարաջ 29
Աբուսեր 40
Աբուսերիձե Տբեթցի 3, 40
Ագաթանգեղոս 86, 105
Ագարա ‖ Ագարակ 10, 13, 15, 16, 44
Ադարբադագան 15, 52, 58
Ադարբադագանցիք 52
Ադարբեգաջան 7
Ադրաբադագան 63
Ադրբադագան 138
Ադրբեջան 7, 107, 111, 112, 114, 115, 117
Ագատ-Մովսես 62
Ագրում 122
Աթաբեգ 113, 141
Ալաք 43
Ալահվերդի-խան 141
Ալան 123
Ալանք ‖ Ալանեթ 123
Ալաշա 46
Ալաշկերտ 54, 56
Ալաշկերտցի 74
Ալբանոպոլիս 123
Ալեքսանդրե արքայազն. տես՝ Ալեքսանդր արքայազն
Ալեքսանդրե Թագավոր. տես՝ Աղեքսանդր Թագավոր
Ալինջ 107, 108, 143
Ալինջա 76, 108, 133, 134
Ալիշան Ղևոնդ 27, 45, 46, 65, 66, 68—70, 123
Ալիջան 76
Ալմութ 56
Ալվան 123
Ախալցիխե 111, 138
Ախալցիխեցի 60
Ախալցիխեցի Հովհան (Իվանե). տես՝ Հովհան (Իվանե) Ախալցիխեցի
Ախալցիխեցի Շալվա. տես՝ Շալվա Ախալցիխեցի
Ախալքալաք 13
Ախտալա 65, 69
Ակինյան Ներսես 30
Ահմատ-սուլթան 117
Աղբուղա 128, 130, 134
Աղեքսանդր արքայազն 115
Աղեքսանդր Г Թագավոր Քարթլիի 140
Աղեքսանդր՝ Թագավոր Կախեց 112, 139, 141
Աղթամար 30, 31
Աղինջ 61
Աղջա-ղալա 111, 141
Աղսարթան 15
Աղստև 64, 65
Աղվաններ 71
Աղվանք 69, 71
Աճարա 40, 54, 60, 61
Աճարական յերկիր 54

Վրաց աղբյուրներ—10

Ամբերդ 43, 45, 52
Ամբերդցիք 14
Ամիր [Փիր-Մահմադ. տես՝ Մահմադ-ամիր
Ամստերդամ 123
Այոր 68
Այսրկովկաս 126
Այրարատ 45, 46, 66, 68, 70
Անանիա Դվինեցի 10
Անատոլիա 107, 134
Անբերդ 46
Անգուրդ 57
Անի 4, 8—10, 22, 23, 25, 26, 30—32, 34, 36—38, 43, 46, 52—57, 67, 108, 110
Անեցի 74
Անիսի 22, 36
Անկյուրիա 20, 35
Աննա Թագուհու ձեռագիր 42
Անտոն կաթողիկոս Վրաց 124
Աշարունիք 25
Աշխարհբեգ Մելիքզադ Բերութով. տես՝ Բերութով Աշխարհբեգ
Աշոռնի 25
Աշոռնիք 7, 10, 25
Աշոտ 64
Աշոտ Բագրատունի 96, 97
Աշոթան 96, 97
Աշորնիք 25
Աշոցք 133, 137, 142
Աչարեթ 111
Աջամեթ 21, 35, 51
Առան 14, 15, 28, 46
Առաքելոց վանք 31
Առաքիել 104
Առըխլո 127
Ասիա 20, 58
Ասիա Առաջավոր 29
Ասիական Թանգարան 84, 87
Ասլան՝ Մահմուդի որդի 26
Ասորա - Հռոմեյական Դատաստանագիրք 127, 130
Ասորի 124, 125
Ասորի Միքայել. տես՝ Միքայել Ասորի
Ասորիստան 99, 100
Ասորիք 8, 9, 12, 56, 99, 100
Աստարա 110
Աստուածաբան Գրիգոր 92, 104
Աստուածաշունչ 123
Աստրախան 127
Ավագ ‖ Ավաք 52—56, 58—60, 63—65, 68, 69
Ավան 70
Ավետ 90
Ատրպատական 15, 52, 57—58, 63, 137, 138, 142
Ատրպատականցիք 52
Արաբ 124
Արաբական 6, 64
Արաբացիք 9
Արաբերեն 82, 84, 122
Արաբստան 107, 134
Արագած 55
Արաղ 91, 104, 107, 108, 111, 112, 114, 122
Արաղ 107, 136
Արարատ 7, 122
Արարատյան լեռներ 54, 55, 60, 61
Արաքս 12, 14, 21—24, 36, 43, 54, 56, 59, 60, 91, 104, 107, 108, 111, 112, 114, 136
Արդաբիլ 44
Արդաշեր 93
Արդավել 22, 23
Արդոխ 8
Արեղ 136
Արզրում 9, 14, 72, 80, 110, 115, 135—138, 140, 144
Արզրումեցիք 136
Արծրունի Սահակ 123
Արղուն-խան 59, 61, 70
Արմաղ 104
Արմենիա 122
Արմութ 56
Արշակ Թագավոր 96
Արշակունիք 95, 96
Արշակունյաց յերկիր 54
Արշավիեր ‖ Արշավիր 95
Արուճ 70
Արչիլ Թագավոր 118, 119
Արչիլ՝ Մուխրանի տեր, Բագրատի որդի 136

Արսլան[-Ղութլու. տես՝ Ղութլու-Արսլան
Արտահան 21, 34, 35, 53, 54, 61, 63, 74, 136, 140
Արտահան ներքին 43
Արտահան վերին 43
Արտահանեցի 74
Արտահաններ 61
Արտահանցիք 54, 57, 62
Արտան 21, 34, 35, 53, 54, 61, 63, 136, 140
Արտանուջ 61, 74, 110
Արտանցիք 54
Արտաշէլ, Արտաշեր, Արտաշիր 93
Արտավիլ 21, 23, 24, 32, 44
Արտուիլ 32
Արտաքսես Երկայնաբազուկ 24
Արցախ 67, 69
Արփասլան 37
Աւագ 64, 68
Աւգերեան Մ. 123
Ափխազեթ 25, 51, 58, 104
Ափխազք 25, 48, 51, 58, 78, 104, 108
Ափքար 105
Աքբար 100

— Բաբելոն 9, 94
Բաբերդ 62
Բագավան 44, 46, 51
Բագարատ 69
Բագրևան 32, 46
Բագրատ՝ Մուխրանի տէր 136
Բագրատ Գ՝ Թագավոր Վրաց 105
Բագրատ Ե՝ » » 3, 107—109, 132, 133, 135, 143, 144
Բագրատ Թագավոր (XVII դ.) 115
Բագրատ Կյուրապաղատ 78
Բագրատ՝ տէր Իմերքի 78, 135, 140
Բագրատոններ 105
Բագրատունիներ 96—98, 131
Բագրատունիք 5, 30, 64, 72, 87, 105
Բագու 110
Բագին 59
Բազուքլու [Ղարախան. տես՝ Ղարախան-Բազուքլու
Բախնդուր 114
Բալթադուր 57
Բալդուն 14
Բակուր 105
Բաղաթուր 57
Բաղդադ 94, 107, 117, 137, 138, 143
Բամբակ 144
Բայազիթ 134, 143
Բայանդուր 114
Բայդու-ղաեն 61
Բայլական 14
Բանա 10, 57
Բանասկերտ 34
Բաչի-Նոյին 55
Բասեն 10, 11, 16, 21, 28, 43, 44, 46, 54, 62, 76, 135, 136, 140
Բասեն ներքին 46,
Բասիան 10, 11, 16, 21, 43, 44, 54, 62, 135, 136, 140
Բասիլ քարակոփ 41
Բաստամյան Վահան 130
Բարաթաշվիլի Ռեվազ 114
Բարաթաշվիլի Սիաուշ 114
Բարաթաշվիլիներ 83
Բարաթյաններ 135, 137, 141
Բարդա 112
Բարդավ 14, 54, 55, 58
Բարդոս 14
Բարթլոմե 122, 123
Բարթուղիմեոս 122, 123
Բարխուդարյան Մակար 67
Բարկուշատ 28, 43, 46
Բարհեբրեյ Գրիգոր 29
Բարսեղ քարակոփ 41
Բաքրաձե Դ. 65, 73, 128
Բեբութով Մելիքդադ-Աշխարհբեգ 121
Բեդյաններ 50
Բելաքան 60
Բենեվենթոս 122
Բերդուջ 51, 63
Բերձենիշվիլի Ն. 47
Բերձեններ 8, 37, 38, 57, 123, 129
Բերձենստան (Սաբերձնեթի) 20, 51, 54, 57, 58
Բեքա 80, 140

Բեքա Որբենադիր 128, 129
Բեքա՝ Սարգիս Ջաղելու որդի 60—61
Բիթինիա 20, 35
Բիթլիս 122
Բիչո 54, 55
Բիչու 57
Բիջնիսի 43, 58, 59
Բլաղուն 14
Բղեն 46
Բյուզանդական 6
Բյուրիտյան 43
Բոլնիսի ձոր 54
Բոլոսխոեկ || Բոլոստիկե || Բոլոտկե 21
Բողնոփոր 54
Բոշնաղ || Բոսնացի 124
Բորոտան 46
Բորչալու 27, 65, 66
Բուբակ 67
Բուբաքար 15
Բուդ 70
Բուղա [Խութլու-. տես՝ Խութլու-Բուղա
Բաղաթադուր 57
Բուդ 70
Բուրսա 143
Բջնեցիք 14
Բջնի 30, 31, 43, 46, 52, 53, 58, 59, 64, 66—69
Բրոսե Մ. ակադ. 5, 26, 28, 30, 31, 38, 39, 49, 63, 64, 127, 132
Բրուսա 143

— Գագ 9, 13, 22, 26, 34, 36, 51, 52, 55
Գագեցի 67
Գագեցի Վահրամ (Վարամ). տես՝ Վահրամ (Վարամ) Գագեցի
Գագեցի Զաքարիա. տես՝ Զաքարիա Գագեցի
Գագիկ թագավոր 97
Գալիլեվեցի 122
Գաղատիա 20, 35
Գամրեկել Թորելի 11, 13, 28, 56, 57
Գամրեկել՝ Կախայի որդի 12
Գայանե 98—100, 102, 103
Գանգրա 20, 35
Գանձա || Գանձակ 10, 13, 15, 16, 22, 36, 43, 46, 52, 54, 59, 110—113, 115, 136, 137
Գանձակեցի Կիրակոս. տես՝ Կիրակոս Գանձակեցի
Գանձակեցիներ || Գանձակեցիք 21, 35, 50, 51
Գանջա 110—113, 115, 136, 137
Գանձասար 116
Գառնի 46, 52
Գասկր 110
Գարգարացվոց յերկիր 28
Գարդման 28, 46
Գարդմանք 15
Գարեգին Հովսեփյան. տես՝ Հովսեփյան Գարեգին
Գարեգին Սրվանձտյան. տես՝ Սրվանձտյան Գարեգին
Գարեսջա 119
Գարեսջիք 67
Գարմիան 8
Գարմնացիք 12
Գարշտեք 67
Գդչեվանք 75
Գեդութ 21, 22, 25, 35
Գեթսեման 99
Գելաթ 44, 97
Գելաթի քրոնիկոն 3
Գեորգ III՝ թագավոր Վրաց 5, 7—11, 25—27, 29, 42, 43, 58
Գեորգ IV Լաշա 3, 15, 22, 36, 42, 44—46, 49, 50—52, 58, 97, 108, 131
Գեորգ կրտսեր՝ թագավոր Վրաց 50, 61, 62
Գեորգ մեծավկա 40
Գեորգ V Պայծառ 49, 50, 63, 71, 97, 128, 129, 131
Գեորգ VII 76, 77, 134, 143
Գեորգ X 111, 112, 115, 138, 139, 141, 144
Գեորգ XI 118, 122, 132
Գեորգ Ռուս 12, 13
Գեսամանիա 99
Գետիկ 30, 64, 65
Գերմանացի 124

Գէորգ || Գէորգի. տես՝ Գեորգ
Գիլան 104, 107
Գիորգի. տես՝ Գեորգ
Գոգի 97
Գոշ Մխիթար. տես՝ Մխիթար Գոշ
Գորալաուք 15
Գորգասալություն 104
Գորգի թագավոր 25, 26.
Գորգի Ջանիձե 82
Գորգիջանիձե Փարսադան 3, 82—88, 105, 114
Գորգէ. տես՝ Գեորգ
Գորեցի 82
Գորի 79, 111, 113, 115, 117, 137, 140, 141
Գորլաքուն 15
Գուգարեխ 118
Գուրամ 105
Գուրգի-խան 115
Գուրիա 137
Գուրիացիք 15
Գուրիել 78, 115
Գուրջի-բողազ 74, 144
Գուրջիստան 107
Գվանցա 58, 59
Գրիգոր Բարհեբրեայ 29
Գրիգոր Դզնացի 31
Գրիգոր Մոնոնիկ 31
Գրիգոր Նյուսացի 67
Գրիգոր Պարթև 8, 26, 37, 88—93, 96, 104, 105, 124, 129
Գրիգոր Տղայ 64
Գրիգոր Տուտայ որդի 31
Գրիգորէս Հաղբատայ 30, 31

— Դադիան. տես՝ Դադյան
Դադյան 113, 136
Դադյաններ 50
Դադյան Լեոն || Լեվան 112
Դադյան Շանշե 8
Դադյան Վարդան 12, 13
Դադյան Ցոտնա || Ցոտնէ 54, 57, 78
Դաղստան 107, 111
Դամանա 121, 126
«Դաշանց թուղթ» 87, 105
Դաուդ-խան 113, 137, 140
Դավիթ Աղթամարցի 30, 31
Դավիթ-բեկ 88
Դավիթ՝ թագավոր Կախքի 121
Դավիթ՝ հայր Սմբատի 5, 106
Դավիթ մարգարե 31
Դավիթ II Շինող 5, 25, 37, 38, 42, 43, 97
Դավիթ Սոսլան 14, 15, 17, 20, 21, 29, 35, 36, 46
Դավիթ՝ որդի Լաշայի (Ուլո Դավիթ) 50, 58, 63, 108
Դավիթ՝ որդի Ռուսուդանի (Դավիթ-Նարին) 50, 53, 55, 58, 59
Դավիթ Քոբայրեցի 31
Դավիթ VI թագավոր 50, 61, 70
Դավիթ VII թագավոր 109
Դավիթ IX թագավոր 144
Դավիթ X 111, 137
Դարադուզ 24
Դարաչիչակ 68
Դարբազ գյուղ 114
Դարեջան արքայադուստր 119
Դարուբանդ 54
Դարուբանդցիք 25
Դեբեդ || Դեբեդա-չայ 63
Դեմետր 10, 11
Դեմետր I 25, 38, 42
Դեմետր II 50, 58—59, 60—62, 70, 97
Դեմետրե. տես՝ Դեմետր
Դեմնէ 27
Դեվա-Բոին 74
Դեվա-Կլիտիանե 98, 100
Դեր 25, 51
Դերբենտցիք 25
Դիադոխոս Պրոկղ 67
Դիասամիձե կաթողիկոս 114
Դիարբագ 8
Դիարբեքիր 8, 107, 135
Դիդոներ 104
Դիմիտրի. տես՝ Դեմետր
Դիմուշկ 43
Դիոկղետիանոս 98, 100, 106
Դմանիս 10, 38, 62
Դոնդուա Կ. պրոֆ. 127
Դորոթեոս Տյուրացի 123

Դուես 141
Դուին 26, 28
Դուր 21, 31
Դվին 7, 12, 16, 17, 22, 25, 26, 28, 30, 31, 34—36, 43, 46, 51, 52, 54, 66, 67
Դվինացի Գրիգոր 31
Դվինեցի Անանիա. տես՝ Անանիա Դվինեցի
Դվինեցիք 12, 14

— **Ե**գարսլան 56, 57
Եզինկայեցիք 20, 35
Եզինկա 21, 35, 55
Եզինկի 57
Եթիովպացի 124
Ելդագուզ 11
Ելդիգուզ 10
Ելեկեցի 15
Ելենե 115
Ելիա կացի 9
Ելիկում Որբել 58
Ելիկում Որբել կրտսեր 58
Ելկեցի 15
Ելտկուզ 26
Եղիայ 31
Եջմիածին 29, 67, 89, 90, 100, 126, 129
Եջմիածնական 124
Եչմիաձինի 89, 90
Եսախա 134, 143
Եվփրատ 122
Երան 107, 113, 115
Երեուն 144
Երեվան 110—112, 114, 115, 144
Երզինգանի 122
Երզնգի 108
Երիթ-Գուզ 16
Երինջագ 133, 143
Երիսթավի Ռ. 120
Երծո 61
Երկայնաբազուկ 27
Երուշնելի 74
Երվան 111

— **Զ**արաֆով Ստ. 120
Զարիշատ 74
Զարիշատ Բարթլիի 79, 140
Զարիշատյանի 74
Զաքարէ. տես՝ Զաքարիա
Զաքարիա Գագեցի 12, 13, 24, 34, 55
Զաքարիա՝ վորդի Խվաշագի 63
Զաքարիա Մխարգրձել (Բ.) 11, 12, 14, 16—24, 28, 30—32, 36, 43—46, 51, 59, 64—66, 68
Զաքարիա նկարիչ 88
Զերեդե արքեպիսկոպոս 141
Զորակերտ 22, 36
Զուրաբ 38, 39

— Էջմիածին. տես՝ Եջմիածին

— **Թ**ադեոս առաքյալ 100
Թաթար || Թաթարներ 37, 51, 52, 54—57, 59—62, 64, 65, 108, 111, 114, 125, 134, 135, 137, 141, 144
Թաթարանալ 107
Թաթեոս 100
Թալիշ 110
Թաղայշվիլի Ե. պրոֆ. 5, 37—39, 49, 65, 71, 73, 79, 81, 128, 131
Թահր սուլթան 107
Թամազ [Ճահ- 110, 111, 135—137,140
Թամար թագուհի 3, 5—7, 11—15, 21, 22, 24, 25, 28, 29, 33—36, 42—46, 50, 64, 84, 85
Թամարաշվիլի Մ. 120
Թայչարուխ 65, 68, 69
Թանքուշ 59
Թավրիզ 107, 108, 110—112, 114, 127, 133, 137, 138, 141, 143
Թարգմանության տուն 18, 19
Թեգուդար 60
Թելավ 60
Թեղինիք 31
Թեմուր-շահ 76, 107, 140
Թեյմուր 107, 108
Թեյմուրազ թագավոր 112, 113, 115
Թեոդոս 95, 96
Թեոդորյան կյուրակի 81
Թեվաթորոս 95, 96
Թէոդոս 30, 128

Թէոդուպուղիս 31
Թիանեթ 61
Թիր-սուլթան 133
Թիֆլիզ 27
Թմոգվի 13
Թմոգվեցի || Թմոգվեցիներ 21, 23, 61, 62
Թմոգվեցի Սարգիս 34, 35, 37
Թոնդրակելի 122
Թոնդրակելոքա 122
Թոնդրակեցի 122
Թոնդրակեցություն 122
Թովմա Մեծոփեցի 63, 69, 70, 134
Թորգոմյան տուն 18, 19
Թորեցի Գամրեկել 11, 56, 57
Թորեցի զորավար 9
Թորեցի Հովհան (Իվանե). տես՝ Հովհան Թորեցի
Թորեցի Շալվա. տես՝ Շալվա Թորեցի
Թորեցի Շոթա Կուպր. տես՝ Շոթա Կուպր
Թորեցիներ || Թորեցիք 10, 14, 15, 21, 23, 50, 52—54, 61, 62
Թորթում 74
Թումանիշվիլի 83
Թումանիշվիլի Բայանդուր (Բաինդուր) 114
Թուշեր 115
Թուրք || Թուրքեր 11—12, 20, 34, 35, 43, 56, 62, 124, 125
Թուրք-Դարճնացիք 12
Թուրքերեն 65
Թուրքմեններ 12, 13, 57, 143, 144
Թուրքմենություն 12
Թուրքստան 107, 137
Թուքալ-դաեն 61
Թռեղք 13, 53, 54, 59, 64, 133
Թրդատ 4, 37, 90
Թրելեթ 53
Թրիալեթ 13, 53, 54, 59, 64, 133

— **Ժ**որդանիա Թ. 40, 45, 73, 76

— **Ի**բն-Ալ-Աթիր 26
Իբն-Ալասիր 31
Իբն-Խալիկանի 32
Իգնատիոս վրդ. 30
Իեջմիաձին 100
Իման-ղուլի-խան 113
Իմերեթ 112, 135, 137
Իմերեթներ || Իմերներ 112
Իմերցի 140
Իմերցիք 76, 113
Իմերք 112, 135, 137
Ինգորոդվա Պ. 64
Ինէ՝ որդի Լիպարիտի 27
Ինճիճեան Ղ. 123
Իշխան 48
Իշխանցի 48, 74
Իոանե կաթողիկոս 16—20
Իոանե Մխարգրձել 50
Իոսուր 54, 55
Իովանե դպրապետ. տես՝ Հովհան դպրապետ
Իոր 53, 55
Իպպոլիտ 123
Իսավրիա 20, 35
Իսլամ 83
Իսկանդեր-Մունշի 83, 86
Իսկանդեր փաշա 136
Իսմայելացիք 8
Իսմայել-Միրզա 136, 140
Իսմայել [Շահ- 110
Իսպահան 114
Իսպիան 23
Իսպիր 74
Իվան Տբելի 67
Իվանե Ախալցիխեցի. տես՝ Հովհան Ախալցիխեցի
Իվանե վորդի Աղբուղայի. տես՝ Հովհան վորդի Աղբուղայի
Իվանե դպրապետ. տես՝ Հովհան դպրապետ
Իվանե Ծիխթա-Աճարայի իշխան. տես՝ Հովհան Ծիխթա-Աճարայի իշխան
Իվանե Կայենի տեր. տես՝ Հովհան Կայենի տեր
Իվանե Մխարգրձել. տես՝ Հովհան Մխարգրձել
Իվանե Որբել. տես՝ Հովհան Որբել

Իվանե Վարդանի վորդի. տես՝ Հովհան Վարդանի վորդի
Իրաղ 9, 57
Իրան 9, 34, 95, 96, 107, 113, 115, 127
Իրանական 64

— Լաթին 122
Լաթինացի 124
Լալա-փաշա 80, 111, 137, 138, 140
Լալայան Յե. 27, 65, 68, 69
Լալվար 65
Լամբրոնյան Ներսես. տես՝ Ներսես Լամբրոնյան խմբ.
Լանգ-Թամուր 85, 107, 132—134, 142, 143
Լանկ-Թամուր 63, 69, 85
Լաշա 46, 51
Լաշա-Գեորգ. տես՝ Գեորգ Լաշա
Լավրենտի || Լավրենտիոս 124
Լաուէ 67
Լափոնտեն 120
Լենինգրադ 84, 87
Լեո 65, 88, 116
Լեոն (Լևոն) արքայազն 118
Լեոն (Լեվոն) բարոն 135
Լեոն (Լեվոն) Դադյան. տես՝ Դադյան Լեոն
Լեոն (Լևան) Թագավոր 126
Լեոն (Լևոն) կայսր 30, 128
Լեոն պատրիարք 91
Լեոնտիոս Ռուխեցի 63
Լիխ 21, 35, 70
Լիպարիտ Որբելյան 27, 58
Լիպարիտ Սմբատի վորդի 10
Լիսիցյան Ս. 27
Լյուդովիկոս 120
Լոռի 10, 11, 14, 30, 37, 38, 65, 80, 111, 115, 135, 137, 141, 144
Լոռէ 27, 30, 65
Լորե || Լորի 111
Լուարսաբ արքայազն 83, 116
Լուարսաբ I 110, 111, 115, 135, 136, 138, 140, 141
Լութերան 125
Լուսավորիչ 92, 104, 129
Լորստան 107
Լվարսաբ. տես՝ Լուարսաբ

— Խալիբեգ 135
Խալփերդցիք 20, 35
Խախուլ 97
Խաղբակյանք 27, 31, 32, 45
Խաչեն 14
Խաչենեցի 16
Խաչենեցի Վախտանգ 15
Խաչիան 14
Խաչինեցի 16
Խատիս-սոփելի 138
Խարբերդցիք 20, 35
Խարկրծեալ 70
Խիխթա 40
Խլաթ 25, 28, 44, 46, 51, 54—56, 58
Խլաթեցի 44
Խնուս 74
Խոջա-Շամշադին 59
Խոսրով I 85, 87, 95, 105
Խոսրով II 95
Խոսրով III 96
Խոսրով դուխտ || Խոսրովիդուխտ 11, 90
Խորասան 9, 23, 32, 57, 107, 119
Խորենացի 86, 105, 123
Խոր-Վիրապ 16, 104
Խուդափրինի կամուրջ 43
Խութլու-բուղա 70
Խունձախներ 25
Խուտլու-շահ 61
Խվաշադ || Խվաշաք 58—60, 63
Խվարազմացիներ || Խվարազմացիք 52—54
Խվարասան 9, 23, 119

— Ծանարք 71
Ծինծալ 79
Ծոբոփոր 65, 66

— Կաթիրեվան 7
Կաթուղիկէ Անվոյ 38, 39
Կաթուղիկէ Էջմիածնի 66, 70
Կալոներո 20

Կախա Գամրեկել. տես՝ Գամրեկել Կախայի որդի
Կախաբեր 58
Կախեթցիք || Կախեր || Կախք 15, 23, 50, 53, 54, 60, 63, 71, 78, 110, 112
Կախեթ 13, 43, 54, 55, 60, 111—113, 115, 121, 135, 137, 141, 144
Կախք 13, 43, 54, 55, 60, 111—115, 121, 135, 137, 139, 141, 144
Կակաբաձե Ս. պրոֆ. 27, 45, 47, 64, 78, 84, 85, 87, 128, 134
Կաղեզուան 25
Կաղզվան 7, 46, 74, 75
Կամբեչիան 53
Կայեն 13, 15, 54
Կայծոն 13
Կապադովկիա 20, 35
Կապաղակ 54
Կասպներ 25
Կասպից ծով 29
Կատրամիդե 38
Կատրոնիտե 38
Կարապետ յեկեղեցի 68
Կարապետ Շահնազարյան. տես՝ Շահնազարյան Կարապետ
Կարբելով Գ. 124
Կարելի 74
Կարի 10, 20—22, 34—36, 43, 44, 61, 80, 132, 136—138, 140, 142—144
Կարին 44
Կարկար 14
Կարնիփոլ 11, 43, 61
Կարնիփոր 11, 43, 53, 61
Կարնիփորեցիք 57, 62
Կարնո-քաղաք 12—14, 20, 21, 35, 44, 55, 56, 59—62, 122
Կարնո-քաղաքացի 44
Կարնո-քաղաքացիք 20, 25, 35, 50
Կարնու-քաղաք 122
Կարուց 74
Կարս 6, 10, 20, 21, 22, 30, 31, 34—36, 38, 43, 44, 46, 60, 61, 74, 80, 132, 134, 136—138, 140, 142—144
Կարցխալ 60
Կեկելիձե Կ. պրոֆ. 6, 40, 47, 64
Կեչառուք 31, 66
Կիրակոս Գանձակեցի 28, 30—32, 64, 65
Կիւրիկե 68
Կիւրճի-Գիլլիսե 68
Կլարջեթ 54, 61
Կլեմենտոզ 119
Կղարջեցիք 15, 53, 57, 62, 63
Կղարջք 10, 54, 61
Կղեմես 119
Կոլա 21, 23, 25, 35, 51, 54, 61, 63, 74
Կոխտա 57
Կողա 21, 23, 25, 35, 51, 54, 61, 63, 74
Կողայեցիք 54, 57, 62
Կոմնենոս Միքայել 61
Կոնստանդին արքայազն 108
Կոնստանդին II՝ Թագավոր Վրաց 144
Կոնստանդին՝ Կախքի Աղեքսանդրի որդի 139
Կոնստանդին || Կոստանդին կայսր 37, 92, 94
Կոստանդիանոս 30, 128
Կոստանդնուպոլիս 13, 80, 93, 119, 121, 125, 138, 140
Կոստանտիլ 94
Կոստանտիլե 92
Կոստանտիլե-պալլե 93
Կոստանյանց Կ. պրոֆ. 27, 28, 32, 45, 67—68, 70
Կովկասացիներ 54
Կովկասյան լեռներ 29
Կորիկյանք 72
Կուպար Շոթա Թորեցի 56, 64
Կուպր Շոթա 55, 57, 64
Կուպրի 56, 64
Կուր 10, 51, 55, 59

— Լազարացիներ 8
Հալիկոռնիա 121
Հախբատ 67
Հակոբ առաքյալ 98
Հաղարծին 64, 65
Հաղբատ 30, 31, 45
Համազասպ 68
Համդալահ-Ղազվինի 50
Հայ || Հայեր || Հայերեն և այլ՝ գրեթե ամբողջ գրքում

Հայաստան 3, 45, 69, 73, 84, 107, 120, 121, 123
Հայոց երկիր 67
Հայկ 14
Հայկազն 123
Հայք (→ Հայոց)՝ գրեթե ամբողջ գըրքում
Հայք Մեծ 20, 35, 74, 123, 129
Հառու 14
Հառախանի 123
Հասան [Ուզուն- 135, 143, 144
Հաւուց Թառ 31
Հելլեն 122
Հելլենական 6, 7
Հեղինե Թագուհի 78, 115
Հեր-Հերացիք 15, 23, 50, 53, 54, 60, 63
Հերեթ 13, 43, 44, 54, 55, 60
Հերթ 46
Հերք 13, 43, 54, 55, 60
Հիսուս 91, 99, 100, 102
Հնդիկք 123
Հնդկաստան 94, 105, 122, 123, 143
Հողհատ 68
Հոռոմայր 28, 45
Հոռոմ-սիմե 89, 98—104
Հովհաննես Մկրտիչ 119
Հովհան (Իվանե) Ախալցիխեցի 20, 21, 35, 52
Հովհան (Իվանե)՝ Աղբուղայի որդի 108, 134
Հովհան (Իվանե) դպրապետ 8
Հովհան (Իվանե)՝ Ծիխեթա-Աճարայի իշխան 40
Հովհան (Իոանե) կաթողիկոս Վրաց 7, 16—20
Հովհան (Իվանե)՝ Կայենի տեր 15, 16
Հովհան (Իվանե) Մխարգրձել՝ աթաբակ 11—16, 24, 28, 29, 31, 32, 34, 36, 43—46, 50—52, 54, 58, 64—67, 69, 70, 97
Հովհան (Իվանե) Որբել 8, 10, 27
Հովհան (Իվան)՝ Վարդանի որդի 13
Հովսեփյան Գարեգին 27, 31, 32, 45
Հույն ‖ Հույներ ‖ Հունական 6—8, 37, 38, 57, 124, 125, 128—130
Հունաստան 20, 51, 54, 57, 58
Հուռապար 99
Հուսեյն-ղաեն 144
Հուսեյն-Միրոն 86
Հուսեյն-Սուլթան 143
Հռիփսիմե 88, 89, 98—104
Հռիփսիմյանք 105
Հռոմ 91, 92, 95, 96, 98, 120—124
Հռոմայեցիք 29
Հռոմեական 127, 130
Հռովմայեցիք 128
Հրազդան 66
Հրեայք 105, 112, 125

—Ձ*եգամ* 63
Ձորագետ 27, 66, 68, 69
Ձորակերտ 34
Ձուրձան 79

—Ղ*աբալ* 54
Ղադո 57, 60
Ղազախ 136, 144
Ղազան-ղաեն 61, 62
Ղազվինի [Համդալահ- 50
Ղաջարներ 113
Ղազվ 10, 26
Ղարաբաղ 49, 59, 69, 107, 108, 110—113, 115, 117, 133, 135—137, 139, 141—143
Ղարաբաղցիք 137
Ղարախան 56
Ղարախան Բուղուքլու 137
Ղարախա 133
Ղարադաջ 141
Ղարայազ 108, 127, 133
Ղարդարի 14
Ղզլբաշներ 136
Ղիփշիձե Հովսեփ պրոֆ. 118, 120
Ղորխմազ-բեգ 114
Ղորղորե 111
Ղուարդուար 14
Ղուբասար 11
Ղուզանենց Փարսադան-բեգ 88
Ղութլու-Արսլան 11
Ղուլի-խան [Աբաս- 115

Ղուկաս վ. Ինճիճեան 123. տես՝ Ինճիճյան Ղուկաս
Ղունձեր 25
Ղուրումիշ 61
Ղվարղվարե 111
Ղվարղվարե պատրոն 80, 137, 140
Ղվարղվարե Ցիխիսձվարեցի 57
Ղփչախ 15
Ղփչախի բերդ 107
Ղփչախներ 15

— Ճարմանք 15
Ճենովա 119
Ճիարբեքի 10, 21
Ճիճինաձե Զ. 132
Ճղաւնդիղել || Ճղաւնդիտել 67
Ճոյեթ 141

— Մաաղ 13
Մազանդարան 107, 112
Մալաթիա 107
Մածնաբերդեցի 67
Մակար Բարխուդարեան 67. տես՝ Բարխուդարյան Մ.
Մաղասբերդ || Մաղասբերեթ 74
Մահ-բանու || Մահբանու 95
Մահմադ-Ամիր [Փիր- 143
Մահմադ սուլթան 107, 115
Մահմեդական || Մահմեդականներ 6, 37, 64, 82, 104
Մահմեդականանալ 107
Մա՛հմադ 26
Մահմադ-խան 141
Մաղա 13
Մաղաքիա աբեղա 63
Մաղաքիա Օրմանյան. տես՝ Օրմանյան Մաղաքիա
Մանգլիս 133
Մանի աղանդ 55
Մանիքեյացի 64
Մանկաբերդցի Սաղուն 58, 60.
Մանուչար 80, 137—138, 140
Մանուչէ 38
Մառ Ն. ակադ. 4, 27
Մառ Յ. պրոֆ. 127
Մասիս 10, 12
Մատթեոս ավետարանիչ 123
Մատթէոս Ուռհայեցի 25, 26, 38, 39
Մարանդ 32
Մարանդա 24
Մարզպան 67
Մարիամ ա̅ ծածին 17, 98, 99, 102, 103
Մարիամ Թագուհի 114
Մարիամ Թագուհու վարիանտ 5, 39, 49, 131
Մարիամ Կորիկյանց 68
Մարիամ Եգիպտացի 124
Մարմետ 45
Մարտին 134
Մաքսուդյան Մեսրոպ 30
Մեգրելներ 15
Մելիք սուլթան 44, 51
Մելիքզադ Աշխարհբեգ Բեբութով 121
Մելիքսեթ || Մելքիսադեգ 141
Մելիքսեթ-Բեկ Լ. պրոֆ. 27, 29—31, 63—65, 68, 88, 128, 134
Մեծոփեցի Թովմա 63, 69, 70, 134
Մեմնա Ջաղել 67
Մեսխական սաղմոս 3, 79
Մեսխեր 10, 14, 23, 34, 53, 54, 62, 63, 76, 110—112
Մեսրոպ Մաքսուդեան. տես՝ Մաքսուդյան Մեսրոպ
Մեսրոպ Տէր-Մովսիսեան. տես՝ Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ
Մետեխի տաճար 97
Մերդին 134
Մթվարեկլիշվիլի Ն. 120
Մժնկերտ 28, 46
Միհրան 103
Միհրան-ամիր 15, 16
Միհրան-շահ 107
Միրա 26
Միրան 16
Միրիան 103
Մծնկերտ 28, 46
Միշան 66
Միջագետք 8, 9, 20, 35, 99
Միրզա-Իմամյել 136

Միրոն-Հուսեյն 86
Միխախանա 65, 66
Միխախանե 66
Միքայել Ասորի 123
Միքայել Կոմնենոս 61
Միքայէլ Զամչեան. տես՝ Զամչյան Միքայել
Մխարգրձել Զաքարիա 11, 14, 21, 29, 34, 43, 44
Մխարգրձել Հովհան (Իվանե) 11—14, 16, 21, 29, 34, 43, 44, 50
Մխարգրձել Շահնշահ 61
Մխարգրձել Սաղիր 12
Մխարգրձել Սարգիս 8, 10—14, 27, 34
Մխարգրձելներ 12, 17—19, 21—23, 27—29, 43, 44, 50, 52, 69
Մխիթար Գոշ 29, 31, 127, 128, 130
Մկրտիչ Հովհաննես 119
Մոնոնիկ Գրիգոր. տես՝ Գրիգոր Մոնոնիկ
Մոուրավ Մեծ 132
Մոսկվա 119, 127
Մովական 58, 63
Մովսես [Աղատ- 62
Մովսես Խորենացի 123
Մովսես Նահապետ 129
Մովսիսական որենք 128, 130
Մուխրան 136
Մուղան 54, 59
Մունչի Իսկանդեր 83, 86
Մուշ 31
Մուշեղ ‖ Մուշլեղ 97, 105
Մուսուլման 82
Մուսուրման 104
Մուրադ-սուլթան 110, 113
Մուրադ-սուլթան III 117, 141
Մուրշի 32
Մաքեվարի 40
Մրեն 26
Մցխեթ 59, 105, 114

— Յալրուզ 104
Յալիկոնայ 123
Յայսմաւուրք 87, 106
Յաղուբ 135
Յեբրայեցի 124
Յեգիպտացի 124
Յեգիպտացի Մարիամ 124
Յեգիպտոս 44, 51
Յելտկուզ 9—11, 16
Յեկեղյաց գետն 9, 15
Յեսայա հայ 134, 143
Յեսայա մարգարե 123
Յեվրոպա 118, 120, 121, 124
Յերասխաձոր 25
Յերեմիա 123
Յերևան 81, 92, 110—115, 117, 136—139, 141, 144
Յերևանյան յերկիր 100
Յերզնկա 13, 21, 35, 43, 55, 57, 108, 122
Յերզնկայեցիք 20, 35
Յերիցյան Ալ. 65
Յերկայնաբազուկ Արտաքսես 24
Յերկայնաբազուկ Մխարգրձել 27
Յերնջակ 77, 133, 143
Յերուսաղեմ 37, 94, 98
Յերուսաղեմացի Սոփրոնիոս 123
Յեփրատ 122
Յույնք 29. տես՝ Հույնք
Յովհաննէս Սանահնի 31. տես՝ Հովաննես
Յովհաննէս Կարուց 31
Յորդանան 68
Յուլիան 31

— Նաբուքոդոնոսոր 94
Նաղարալի-խան 115
Նախիջևան 10, 15, 23, 24, 44, 52, 58, 60—62, 107, 110, 111, 117, 135, 141
Նախիջևանցիք 21, 35, 50, 52
Նախճևան 10, 15, 16, 23, 24, 44, 52, 58, 60—62, 111
Նախճևանցիք 21, 35, 50, 52
Նախչավան 107
Նախչվան 110, 117, 135, 140
Նախջավան 32
Նախջուան 32
Նաճարմագե 8, 72
Նասրադին 14

Նավրոզ 61
Նարին 58
Նեմաս 134
Նետողք 63
Ներսէս Ակլինեան. տես՝ Ակլինյան Ներսես
Ներսես Թագավոր 105
Ներսես հայրապետ 95
Ներսես Լամբրոնյան խմբ. 127
Նիգալլի-ձոր 61
Նիկիտա Պափլագոնացի 123
Նիկոմիդիա 78
Նինո 37, 98, 103, 104
Նյուսացի Գրիգոր 67
Նոյին [Բաչի- 58
Նոյին Բիչու 57
Նոյին Ջաղատա 56
Նոյիններ 54, 57, 63
Նոր-Բայազետ 68
Նոր-քաղաք 62
Նունե 37, 98, 103, 104
Նուքարդին 20
Նուքրադին 35
Նոփոքալինե 94

— Շաբդիզ 95
Շադին 59
Շադադյանք 8
Շալվա 24
Շալվա Ախալցիխեցի 21, 52
Շալվա Թորեցի 34, 35
Շահ-Աբաս 83, 111, 112, 138, 139, 141
Շահթամազ 110, 111, 135—137, 140
Շահ-Իսմայել 110
Շահ-Սեֆի 81, 113, 114, 141
Շահսուլթան 144
Շահի Արմէն 25, 26
Շահիարմեն 8—10
Շահխաթունյան Հ. 65—66, 70
Շահնազարյան Ասլան 27
Շահնազարյան Կարապետ 63, 105, 134
Շահնշահ 24, 32, 45, 51—57, 59, 61, 63, 70, 78
Շահվերդ խան 115
Շահվերդ սուլթան 111, 136
Շահփուր 93, 94
Շամ 8, 9, 43, 56
Շամախիա 110
Շամախեցիք 110
Շամեցիք 12
Շամխալ 137
Շամշադիլ ‖ Շամշադին 136
Շամշադին [Խոջա- 59
Շամփուր 96
Շամքոր 14, 15, 44, 46, 52
Շանքոր 14, 15, 44 52
Շանիձե Ակակի պրոֆ. 118, 120
Շանշե Դադյան 8
Շանշե Զաքարիայի վորդի 51—57, 59, 61, 63
Շապուհ 93—96
Շարվան 58, 135
Շարվանշահ 44, 71, 72, 78
Շարվանշահներ 25
Շարվանշեթ 25
Շավշեթ 34, 54, 60, 61
Շավշեր ‖ Շավշեցիներ ‖ Շավշեցիք 10, 15, 53, 57, 62, 63
Շավշք 34, 54, 60, 61
Շափուր 93—96
Շափր 93
Շաքի 46, 137
Շերեփադդին 134
Շերմազան 110
Շիխալի-խան 115
Շինա 24
Շինող Դավիթ 37, 38, 42, 97
Շիրազ 107
Շիրակ 8, 25, 27, 143
Շիրակավան 57, 74
Շիրակոան 74
Շիրին 85, 87, 95, 105
Շիրվան 54, 58, 78, 110, 111, 113, 117, 135, 136, 139, 144
Շնաձոր 12
Շոթա 64
Շոթա Կուպր 55—57, 64
Շոթա Ռուսթավելի 126
Շոթա Ռուսթավեցի 64, 126
Շոթի լեառն 15

Ծորագյալ 110
Ծորեկալ 110
Ծրվան 111

— Ոդիշ 112, 137
Ոլթի || Ոլթիս 10, 57, 75, 80, 137, 140
Ոլջաթ-սուլթան 63
Ոհոմ 92
Ոսեր 9, 15, 25, 71
Ոսման 134
Ոսմաններ || Ոսմանցիք 82, 84, 88, 117, 138, 139
Ոտոն 122
Որբեթ 13, 135
Որբելի Հովսեփ ակադ. 46
Որբելի Հովհան (Իվան) 8
Որբելի պատրոն 118
Որբելիանի 118
Ոեբելյան Սմբատ (Սումբատ) 58
Որբելյան Սուլխան-Սաբա 118—122, 126
Որբելյան Ստեփանոս 25—28, 32, 46, 67
Որբելյաններ 27
Որբելներ 58
Որդոխ 74
Որմանյան Մաղաքիա 106, 124
Որոտ 44, 46
Որոտն 44
Ուղուն-Հասան 135, 143, 144
Ուլո-դաեն 57—59
Ուղթիք 10, 57, 75, 80, 137, 140
Ուղաղխան || Ուղաղխաններ 38
Ումիկաշվիլի Պ. 120
Ուռհա 99, 100
Ուռհայեցի Մ. 25, 26, 38, 39
Ուրբանա 123
Ուրբանոպոլիս 123
Ուրում || ուրումներ 79, 113, 140

— Չաղատա 54, 55
Չաղատա-Նոյին 56
Չամչյան Միքայել 29, 65, 123
Չարաբերդ 46
Չարասլան 20
Չարեք 46
Չարկվիանի Գ. 120
Չարմաղան 54, 55
Չերքեզ 137
Չըլդըր-գյոլ || լիճ 28
Չիտախիդ 118
Չխար 113
Չխեիձե Սեխնիա 126
Չոխա 63
Չորմաղան 54, 55
Չուբինով Դ. պրոֆ. 84, 85, 127, 132

— Պաղակացի || Պալակացիոս 12
Պապ 95, 96
Պատկանյան Ք. պրոֆ. 63
Պարթև Գրիգոր 8, 105, 124
Պարթևաց յերկիր 12
Պարիզի Քրոնիկա || Պարիսի Խրոնիկա 132
Պարսիկ 124, 141
Պարսից-բազար 15
Պարսկական 6, 7, 51
Պարսկաստան 10, 23, 32, 44, 83, 126, 127, 143
Պարսկերեն 82, 84, 127
Պարսկք 8, 27, 28, 32, 34, 44, 46, 141
Պարտավ 14, 46, 54, 55, 58, 112, 127
Պափլագոնիա 20, 35
Պափլագոնեցի Նիկիտա 123
Պետերբուրգ 127
Պետրե 92
Պետրէ 68, 69
Պետրոս առաքյալ 98
Պետրոս պապ 92
Պետրոս վանահայր 69
Պիտաբեթ 118
Պղնձահանք 64—69
Պոնտոսի ծով 20
Պռոշյանք 27, 31, 32, 45
Պրիսկա 106
Պրոկղ Դիադոխոս 67

— Ջաղիրք 8, 9
Ջալալադդին 40, 51—54
Ջալալյանց Սարգիս 45

Ջաղել 57
Ջաղել Մեծա 67
Ջաղելի Սարգիս 59—61
Ջամի-Արաս 82, 83
Ջանաշվիլի Գեորգ (Գիորգի) 82
Ջանաշվիլի Մ. պրոֆ. 39, 82, 84, 88, 132
Ջանիձե Գուրգի 82
Ջավախեթ 13, 21, 22, 34, 36, 43, 53, 54, 56, 57, 59—61
Ջավախիշվիլի Իվ. պրոֆ. 3, 5—7, 26—28, 31—33, 34, 40, 42, 45, 47, 49, 63, 64, 67, 71, 76, 79, 82—86, 109, 128, 131
Ջավախներ 53
Ջավախք 13, 21, 22, 34, 36, 43, 53, 54, 56, 57, 59—61
Ջելիփա կղզի 122
Ջիքեր 54
Ջուխտակ վանք 67

— Ռախա 12, 14, 21—24, 36, 43, 54, 56, 59, 60
Ռաճա 58, 78
Ռան 9, 11, 49, 63
Ռանք 78
Ռաքիել 105
Ռեվազ 114
Ռնատամալ 65, 68, 69
Ռոստոմ թ. 83, 113—115, 141
Ռուբինյանք 72
Ռուխեցի Լեոնտիոս 63
Ռուկնադդին ‖ Ռուքնադդին 6, 20, 35, 43
Ռուսաստան 107, 127
Ռուսթավ 14, 59
Ռուսթավելի ‖ Ռուսթավեցի Շոթա 64, 126
Ռուս ‖ Ռուսական ‖ Ռուսերեն 122, 124, 128
Ռուսուդան թ. 42, 44, 50—53, 55, 56, 58

— Սաաթաբագո [Սամցխե- 73, 79, 137
Սարա Որբելյան. տես՝ Որբելյան
Սարաբաթիանո 111, 113, 115, 133, 137
Սագիմ 51, 63
Սաղաթ 113
Սադուն Մանկաբերդցի 58—60, 70
Սալդուխ 35
Սալդուխ-դաեն 38, 43
Սալդուխ վորդի Արդոխի 8, 20
Սախատե 27
Սախո 140
Սաեավկասիձո 74
Սակրուլաձի 74
Սահակ Արծրունի 123
Սահակ պատրիարք 96
Սահիր-դիվան 59, 60
Սաղիր Մխարգրձել 12
Սամարղանդցի Թեմուր 140
Սամթավրո 74
Սամշվիլդե 51, 62
Սամուէլ 45
Սամցխե 13, 53, 54, 56, 57, 60—62, 108, 110, 111, 134, 135, 143, 144
Սամցխե-Սաաթաբագո 73, 79
Սանահին 27, 28, 31, 32, 97
Սասանրեզ 141
Սատղեղեկա 136
Սարգիս Անւոյ աթոռակալ 31
Սարգիս՝ Բեքայի վորդի 61
Սարգիս Թմոգվեցի 21, 35, 57
Սարգիս միակյաց 31
Սարգիս Մխարգրձել 8, 10—14, 16, 24, 27, 34
Սարգիս Մխարգրձել կրտսեր 12
Սարգիս Ջաղելի 59—62
Սարկինոզներ 9
Սաքարթվելո 17
Սաքո 59
Սերաստխա 55
Սելջուկյան 8
Սեխնիա Ջխեիձե. տես՝ Ջխեիձե Սեխնիա
Սեսենցկա 119
Սև ծով 29
Սեվան 31
Սեվաստիա 31
Սեվլիփարղավ 59

Սեֆի [Շահ- 81, 113, 114, 141
Սիաոշ Բարաթաշվիլի 114
Սիկիլիա 119
Սիմեոն I 80, 111, 115, 136—140
Սիմեոն կաթողիկոս Հայոց 126
Սիմէոն կրոնավոր 67
Սիսական 23
Սիսպան 23
Սիւնիք 46
Սկանդար-փաշա 110
Սմբատ Բագրատունի 97
Սմբատ Օրբելյան 10
Սմբատ Օրբելյան 58
Սմբատ Օրբելյան կրտսեր 58
Սմբատ որդի Դավթի 5, 106
Սմբատ-Սիմեոն 8
Սոլովյև Ս. 88
Սոմեխ || Սոմեխներ՝ գրեթե ամբողջ գրքում
Սոմխիթ 7, 9—11, 13, 15, 16, 19, 21, 34, 35, 41, 43, 44, 51—56, 59—63, 74, 78, 80, 92, 107, 111, 113—115, 122, 123, 128, 132, 134, 135, 137, 140—144
Սոմխիթցիք 10, 14, 15, 23, 50, 53, 54, 60, 61, 80, 131, 140, 141
Սոմխէթ 65
Սոսլան 20, 21, 36, 46
Սուլդուխ 14
Սուլեյման՝ որդի Շահ-Աբասի 83
Սուլեյման Խոնթքար 115, 136, 140
Սուլթան-Հուսեյն 143
Սուլթան-Մուրադ 113
Սուլթանիա 137
Սուլխան-Սաբա Օրբելյան. տես՝ Օրբելյան Սուլխան-Սաբա
Սումբատ Բագրատունիանի 97. տես՝ Բագրատունիան Սմբատ
Սումբատ Օրբելյան. տես՝ Օրբելյան Սմբատ
Սուրբ Մարի 46
Սուրման 56
Սուրմանեցի 16
Սուրմանեցիք 12
Սուրմանի 16
Սուրմար 56
Սուրմարեցի 16
Սուրմարեցիք 12, 14
Սուրմարի 16, 67
Սոփրոնիոս Յերուսաղեմացի 123
Սպահան 83, 86, 114, 119, 121, 127, 132
Սպեր 22, 34, 36, 61—63
Սպերցիք 14
Սպլենձահան 67
Սվաներ 15
Սվետի-Ցխովելի տաճար 114
Սվիմոն. տես՝ Սիմեոն
Ստամբոլ 136, 139
Ստեփանոս Օրբելյան. տես՝ Օրբելյան Ստեփանոս
Սրվանձտյան Գարեգին 124

— «Վագրենավոր» 27
Վալաշկերտ 54, 56
Վախուշտ արքայազն 3, 37, 39, 66, 126
Վախտանգ [Գորգասալ] 104
Վախտանգ՝ Դեմետրի որդի 50, 62
Վախտանգ Խաչենեցի 15
Վախտանգ թագ. V 122
Վախտանգ VI 86, 119, 121, 126—129, 131
Վախտանգյան տուներ 127
Վախտանգյան խմբագրություն 25, 39
Վախտանգյան հանձնաժողով 86
Վախտանգյան օրենսգիրք 128
Վահրամ 96
Վահրամ Գագեցի 23, 24, 34, 51, 52, 54—57
Վահրամ Մխարգրձել 12
Վահրամ՝ Քարթլիի իշխան 56
Վաղարշաբաթ 100, 104
Վաղարշակ 95, 96
Վաղարշակերտ 46
Վաղարշակերտցի 74
Վաղարշապատ 89, 90, 100, 104
Վաղարշափաթ 89, 90, 95
Վաղերիա 98, 106
Վան 17, 30, 79, 111, 113, 137, 141
Վանանդ 43
Վաշլովան 61, 62
Վաշլիճ 64
Վարագա խաչ 87
Վարագա նշան 106

Վարագա սար 100
Վարազ-փաշա 137—140
Վարազ 9
Վարազա 95, 96
Վարազդ 9
Վարազդատ 95—96
Վարաժնունիք 66
Վարամ. տես՝ Վահրամ
Վարաքի ս. նշան 100
Վարդան Դադյան 12, 13
Վարդան՝ Խլխթա-Աճարայի իշխան 40
Վարդան՝ հայր Զաքարիայի 13
Վարդան վարդապետ 13
Վարդան պատմիչ 25—28, 31, 32, 46, 64, 65
Վարդանաշատ || Վարդանաշտ 15
Վարձէ 67
Վարձիա 20, 21, 23
Վեղաթո || Վեղեթո 98
Վենետիկ 65
Վերալ 120
Վիրապ [Խոր- 16, 104
Վրաստան 16, 17, 23, 24, 29, 33—34, 36, 38, 44, 50, 51, 53—64, 70, 73, 78, 79, 81—88, 97, 105, 107—113, 118, 126, 131—134, 136, 138, 139, 142—144
Վրաստան արևելյան 47
Վրաստան արևմտյան 55
Վրաց || Վրացի || Վրացերեն՝ գրեթե ամբողջ գրքում
Վիրք (← Վրաց) 25—31, 36, 38, 53, 59, 62—64, 66, 67, 69—72, 74, 75, 78, 83, 84, 107, 108, 118, 126, 128, 133
Վրթանէս Բջնոյ և Դմնսայ 31
Վրկանաց աշխարհ 32

— Տալաշո 74
Տաճիկք 32
Տայեցիներ || Տայեցիք 10, 14, 15, 53, 54, 57, 62
Տայք 43, 53, 57, 60—62
Տաշիր 10, 34, 43, 65, 66, 135, 138, 144
Տաշյան Հակոբոս 65—67
Տաո 43, 53, 57, 60—62
Տաոխ-կարի 60—62, 74
Տբեթ 3, 40
Տբեթցի Արուսերիձե 3, 40
Տբելի 40, 67
Տեր-Մովսիսյան Մեսրոպ 88
Տերան 95
Տիրամայր 28
Տիրան 95
Տղայ Գրիգոր 64
Տյուրացի Դորոթեոս 123
Տուտայ վորդի Գրիգոր 31
Տուրքիկ 31
Տրապեզոնեցիք 25, 136
Տրապիզոնի արքա 71
Տրապիզոնի լյառն 74
Տրդատ 89, 91—95, 100—102, 104
Տրդաթ 7, 30, 37, 88—95, 100—102, 104
Տփղիս 8—11, 13, 15, 24, 29, 35, 38, 41, 43, 51, 53, 54, 59—63, 67, 70, 80, 95, 107, 108, 110, 111, 114, 115, 117, 120, 123, 126, 128, 135—137, 140, 142, 144
Տփղիսեցի 88

— Րկինիս-Ջվարի 57

— Ցագարեկլի Ալ. պրոֆ. 73
Ցեղի լիճ 25
Ցիխիսջվարի 57
Ցխում 25, 51
Ցոտնա Դադյան 54
Ցոտնե Դադյան 57

— Փալավանդ 15
Փամբակ || Փանբակ 111
Փարս 107
Փարսադան Գորգիջանիձե. տես՝ Գորգիջանիձե Փարսադան
Փարսադան Ղուզանենց 88
Փարսադան-բեգ 83
Փարսադաններ 88
Փեյքնի-խան 141

Փիր-Մահմադ-Ամիր 143
Փրանգստան 89, 97, 101, 119
Փիլիստան 105
Փիլիստիմացիք 105

— Քալանթար Աշխարհբեգ պրոֆ. 45
Քալբալիխան 144
Քաղկեդոն 28
Քաղկեդոնիկներ 27, 29, 65, 68, 74.
  հակա-քաղկեդոնիկներ 27, 29
Քաշագներ 25
Քայխոսրո աթաբակ 136, 140
Քայխոսրո թագավոր 111, 113
Քավթար ախոռապետ 10
Քարթլի 10, 13, 21, 35, 37, 53—56, 59—63, 74, 75, 78, 80, 83, 97, 103, 105, 108, 110, 112—116, 118, 119, 126, 127, 129, 133—135, 137—141, 143, 144
Քարթլիս-ցխովրեբա 3, 5, 33, 37—39, 42, 45, 49, 84—87, 106, 115, 126, 127, 131, 132
Քարթվելներ 10, 14, 15, 82, 124, 129
Քաւթար 27
Քիլիլա 121, 126
Քիրման 107, 127
Քյուրդստան 107, 111, 114, 137, 143
Քոբայրեցի Դավիթ 31
Քոբեր 68
Քորբանոպոլիս 123
Քութայիս || Քութաթիս 54
Քուրդ-վաճառի [ձոր] 13
Քուրթլութանի 137, 143
Քսան 76
Քրիստոնեյական 6, 22
Քրիստոնյանալ 92, 104
Քրիստոնյա || Քրիստոնյաներ || Քրիստոնյայք 22, 32, 34, 104, 108, 125, 128
Քրիստոս 17, 19, 29, 30, 37, 76, 90, 91, 99, 100, 102, 119, 122, 123, 125, 133, 137, 138, 142

— Ֆրանկ 125
Ֆրանկերեն 102, 123
Ֆրանսիա 119, 120
Ֆրանսիական թագավոր 119
Ֆրենկել 128

— Օրբելյանց 27

INDEX NOMINUM

— Адчара 73
Армянская надпись 70
Ахтала 65
Ахтальский храм 65

— Багаванская надпись 46, 70
Багаванский храм 46
Бакрадзе Д. 65, 73
Бартольд В. В. акад. 50
Буд || Бут 70
Бутков П. 66

— Гарегин Овсепян. см. Овсепян Гарегин
Георги Джанизев Фарсадан 87
Георгий сын Тамары 46
Грузинская, ий, ое 64, 73, 73—74, 79, 121
Грузия Восточная 116
Гурия 73

— Джанизев Фарсадан Георги. см. Георги Джанизев Фарсадан

— Ерицов А. Д. 65

— Иран 50

— Кавказ 65, 66
Кавказская археология 65
Какабадзе С. Н. проф. 45, 116
Кекелидзе К. С. проф. 47

— Марр Н. Я. акад. 46, 64, 70, 73
Меликсет-Беков (Меликсет-Бек) Л. М. проф. 29, 81
Месхийская псалтырь 79
Минахатун 70

— Овсепян Гарегин 70
Орбели И. А. акад. 46, 70
Орбелиани Савва-Сулхан 121
Орбелян Тарсаич 70

— Пгндзаханк 65

— Россия 88
Рустав 64

— Савва - Сулхан Орбелиани. см. Орбелиани Савва-Сулхан
Соловьев С. 88
СПБ. университет 27
Сулхан-Савва Орбелиани, см. Орбелиани Савва-Сулхан

— Такайшвили Е. С. проф. 65, 79, 121, 130
Тамара „Великая" 45
Тарсаич Орбелян, см. Орбелян Тарсаич
Тифлис 29, 81

— Фарсадан Георги Джанизев, см. Георги Джанизев Фарсадан
Форседан-бек 88

— Хаханов А. С. проф. 64

— Цагарели А. А. проф. 73, 121

— Шанидзе А. Г. проф. 45
Шота 64

— Abbeloos J. B. 29
Aghthamar 30
Albanopolis 123
Armeniaci, arménienne, arméniens, armenisch 28, 66, 106, 127
Assemani 29
Avalischwili Surab 121

Bayan J. 106
Barhebreus Gregorius 29
Bolositec || Bolortci 31
Brosset M. F. acad. 5, 25—28, 38, 66, 76, 82—84, 126, 127, 132

— Caucasici Ibero- 127

— Dcharmani 28
Djavachichvili Joannes prof. 42—43
Dorn 83

— Euphrate 30

— Gardman 28
Gégham lac 26
Georg-Las'a 42
Georgica 84, 87, 127
Géorgie 5, 25, 27, 28, 30, 31, 38, 49, 63, 66, 76, 82, 84, 120, 126, 127, 132
Georgian, Géorgienne, Géorgien, Georgisch 84, 121, 127, 132
Goghtcha 26
Gregorius Barhebreus 29

— Hübschmann H. prof. 66
Hromcla 30

— Ibero-Caucasici 127
Iskander-Munschi 84

— Karst J. prof. 127
Kaukasischen Länder 84
Korbonopolis 123
Ksan 76

— Lamy Th. J. 29
Las'a-Georg 42

— Melikset-Bek L. prof. 127—128
Migne 123
Mkhargrdzélidze 27
Munschi-Iskander 84

— Orbeliani Sulkan-Saba 121

— Peltier Ad. Ch. 106
Persans 127

— Saba-Sulkan Orbeliani 121
Szafiden 84
Sulkan (Sulchan)-Saba Orbeliani 121

— Tiflis 6, 33
Tseretheli M. prof. 121

— Urbanopolis 123

— Van 30

Wakhtang VI 127
Wardrop Ol. 121

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

էջ

— ԱՌԱՋԱԲԱՆ Բ. հատորի . . . . 3— 4

Ա. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).

— «Թագակիրների պատմականն ու գովասանքը» (ներածական) . 5— 7
— [Գեորգ III-ի թագավորությունը] . . . . . . 7—11
— [Թամարի թագավորությունը] . . . . 11—25
— Ծանոթություններ . . . . 25—32

Բ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).

— «Թամար թագուհու պատմությունը» (ներածական) . . . 33—34
— [Թամարի թագավորությունը] . . . . 34—36

Գ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).

— «Համառոտ վրաց պատմություն» (ներածական) . . . . 37—37
— [Այլ և այլ անցքեր IV—XIII դ. դ.] . . . . . . 37—38
— Ծանոթություններ . . . . 38—39

Դ. ԱԲՈՒՍԵՐԻՁԵ ՏԲԵԹՑԻ (XIII Դ.).

— «Մեծավկա սուրբ Գեորգի հրաշագործությունները» (ներածական) . . . . 40—40
— [Բարսեղ քարակոփը Սամխիթում] . . . . 41—41

Ե. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).

— «Դեմետր, Գեորգ, Թամար և Լաշա-Գեորգի պատմությունը» (ներածական) . . . . 42—43
— [Այլ և այլ անցքեր XII—XIII դ. դ.] . . . . 43—44
— Ծանոթություններ . . . . 45—46

Զ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIII Դ.).

— «Թագավորի օծման կարգը» (ներածական) . . . . . 47—47
— [Իշխանի յեպիսկոպոսի մասնակցությունը թագավորի օծման արարողությանը] . . . . 48—48
— Ծանոթություն . . . . 48—48

Է. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV Դ.).

— «Ժամանակագրություն» (ներածական) . . . . . 49—50
— [Գեորգ-Լաշայի թագավորությունը] . . . . . . 50—51
— [Ռուսուդանի թագավորությունը] . . . . 52—58
— [Դավիթ՝ Լաշա-Գեորգու որդու, և Դավիթ՝ Ռուսուդանի որդու թագավորությունը] . . . . 58—60

— [Դեմետրի թագավորությունը] . . . . 60—61
— [Դավթի և Գեորգի՝ Դեմետրի որդոց թագավորությունը] . 61—61
— [Վախտանգ՝ Դեմետրի որդու թագավորությունը] . . . 62—63
— [Գեորգ Պայծառի թագավորությունը . . . . . . 63—63
— Ծանոթություններ . . . . 63—70

Ը. ԱՆԱՆՈՒՆ (XIV Դ.).

— «Կարգադրումն արքունի դրան» (ներածական) . . . . 71—71
— [Այլ և այլ արքաների տեղը Վրաց արքունիքում] . . . 71—72
— Ծանոթություններ . . . . 72—72

Թ. ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆՔ (XV Դ.).

— «Թագավորական օծման ծիսակարգությունը», «Սամցխե-Սաաթաբագոյի թեմերի ցուցակը» (ներածական) . . . . 73—74
— [Քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսները Հայքում] . . . . . 74—75

Ժ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XV Դ.).

— «Հուշարձանն իշխանաց» (ներածական) . . . . . 76—76
— [Գեորգ VII-ի արշավանքն Ալինջայի վրա] . . . . . 76—76
— Ծանոթություններ . . . . 77—77

ԺԱ. ԲԱԳՐԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐ (XVI Դ.).

— «Նիկործմինդի սինգելը» (ներածական) . . . . . . 78—78
— [Վրաց թագավորին յենթակա իշխանները] . . . . . 78—78
— Ծանոթություն . . . . 78—78

ԺԲ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XVI Դ.).

— «Մեսխական սաղմոսի մատյանը» (ներածական) . . . 79—79
— [Այլ և այլ անցքեր XVI դարում] . . . . . . 79—80
— Ծանոթություններ . . . . 80—80

ԺԳ. ԱՆԱՆՈՒՆ (XVII Դ.).

— «Ժամանակագրությունք» (ներածական) . . . . . 81—81
— [Այլ և այլ անցքեր XVI դարում] . . . . . . 81—81
— Ծանոթություններ . . . . 81—81

ԺԴ. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ԳՈՐԳԻՋԱՆԻՁԵ (XVII Դ.).

— «Վրաստանի պատմությունը», «Ոսմանցոց թագավորների պատմությունը» (ներածական) . . . . 82—88
— Վրաստանի պատմության Ա. մասից.
[1.] Այստեղ Փրանգստանի թագավորի դուստր Հոփփոփմեյի (Հոռոմ-սիմեյի) ու նրա նահատակության պատմությունը 89—92
[2.] Հոռմի Կոնստանդին (Կոստանտինե) թագավորի քրիստոնյանալու ու նրա (նրանց) գործերի պատմությունը . . 92—93
[3.] Այստեղ Տրդատ (Տրդադ) թագավորի արշավանքն [իր] հոր արյան վրեժն հանելու Արտաշրի (Արտաշիրի) որդի Շապուհի (Շափուրի) վրա . . . . 93—94

[4.] Այստեղ Տրդատ (Տրդադ) թագավորի մահն և նրա վորդու՝ Խոսրովի՝ թագավորանալը . . . . 95—96
[5.] Երրորդ Խոսրովին իշխեցրին . . . . 96—98
[6.] Փրանգաստանի թագավորի դուստր Հռիփսիմեյի (Հռոմ-սիմեյի) նահատակության և սուրբ Նունեյի (Նինոյի) պատմությունը . . . . 98—99
[7.] Այստեղ Հռիփսիմեյին (Հռոմ-սիմեյին) խրատ և խորհուրդ տալը . . . . 98—101
[8.] Այստեղ Փրանգաստանի թագավորի դուստր՝ սուրբ Հռիփսիմեյի (Հռոմ-սիմեյի) և Տրդատ (Տրդադ) թագավորի պատմությունը . . . . 101—104
[9.] Բագրատունյաց (Բագրատոնների) պատմությունը, վոր Հայոց (սոմխների) պատմության մեջ է գրված. Նրանց գալը Վրաստան . . . . 105—105
— Ծանոթություններ . . . . 105—106
— Վրաստանի պատմության Գ. մասից.
[Լանգ-Թեմուրի պատմությունը] . . . . 107—108
— Ծանոթություններ . . . . 109—109
— Վրաստանի պատմության Գ. և Դ. մասից.
[XVI—XVII դարերի անցքերը] . . . . 110—115
— Ծանոթություններ . . . . 115—116
— Ոմանց թագավորների պատմությունից . . . . . 116—116
— Ծանոթություններ . . . . 117—117

ԺԵ. ՍՈՒԼԽԱՆ-ՍԱԲԱ ՈՐԲԵԼՅԱՆ (XVII—XVIII Դ.).
— «Բառարան», «Ճանապարհորդություն դեպի Եվրոպա», «Գիրք իմաստության կեղծիքի» (ներածական) . . . . . 118—121
— Ա. Բառարանից.
[Բառարանի աղբյուրները] . . . . 121—122
[Զանազան բառերի մեկնություններ] . . . . . 122—123
— Ծանոթություններ . . . . 123—124
— Բ. Ճանապարհորդությունից.
[Հայերը Եվրոպայում] . . . . 124—125

ԺԶ. ՎԱԽՏԱՆԳ VI (XVII—XVIII Դ. Դ.).
— «Օրենսգիրքը» (ներածական) . . . . 126—128
— Հիշատակարաններ . . . . 129—129
— Հայոց օրենսդրության 291 հոդվածը . . . . . 129—130
— Ծանոթություններ . . . . 130—130

ԺԷ. ԱՆԱՆՈՒՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ (XVII—XVIII Դ. Դ.).
— «Քարթլիս-ցխովրեբա»-յի շարունակությունը (ներածական) . 131—132
— I. [XIII—XIV դարերի անցքերը] . . . . . . 132—134
— Ծանոթություններ . . . . 134—134

Էջ

— II. [XV—XVII դարերի անցքերը] . . . . 135—139
— Ծանոթություններ . . . . 139—139
— III. [XIV—XVII դարերի անցքերը] . . . . 140—141
— Ծանոթություններ . . . . 142—142
— IV. [XIV—XVII դարերի անցքերը] . . . . 142—144
— Ծանոթություններ . . . . 144—144
Ցանկ հատուկ անունների . . . . 145—162
Index nominum . . . . 163—164

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ ՖՈՆԴԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԼՈՒՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

Պրոֆ. Դր. ԱԲԵՂՅԱՆ, Մ.—«Հայոց լեզվի տեսություն», 380 էջ, 1931 թ. (սպառած)

— «Հայոց լեզվի տաղաչափություն», 459 էջ, 1933 թ. 12 ռ. (36 ֆր.)

Պրոֆ. ԱՃԱՌՅԱՆ, ՀՐ.—«Հայերէն արմատական բառարան»

Ա. Հատոր, Ա—Բ 1232 էջ, 1931 թ.
Բ. » Գ—Թ 1350 » 1932 »
Գ. » Ժ—Կ 1492 » 1933 »
Դ. » Հ—Յ 1350 » 1934 »
Ե. » Ն—Ռ 1294 » 1935 »
Զ. » Ս—Ֆ 1626 » 1936 » ապակետիպ. ընդամենը՝ 8344 էջ,
Է. » (տպագրված) հավելված 209 էջ.
Յոթը հատորը (սակավաթիվ օրինակներ) 315 ռ. (945 ֆր.)

Ճարտ. ԲՈՒՆՅԱԹՅԱՆ, Ն.—«Հեթանոսական Տաճար Տրդատի պալատին կից Գառնի Ամրոցում», քառածալ 122 էջ, 1933 թ. 23 ռ. (69 ֆր.)

Ճարտ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆ, Թ.—«Շինանյութերն ու նրանց գործածության կերպը Հին Հայաստանում», 39 էջ, 1932 թ. 1 ռ. 50 կ. (4,5 ֆր.)

ԼԱԼԱՅԱՆ, ՅԵՐՎ.—«Դամբանների պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում», 239 էջ, 1931 թ. (սպառած) *— (30 ֆր.)*

ԼԵՎՈՆՅԱՆ, Գ.—«Հայոց պարբերական մամուլը սկզբից մինչև մեր օրերը», քառածալ 259 էջ, 1934 թ. 20 ռ. (60 ֆր.)

Պրոֆ. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ԱՍ.—«Հայաստանի սեպագրական շրջանի քննական պատմություն», 556 էջ, 1933 թ. 15 ռ. (45 ֆր.)

ԿՈՐԿՈՏՅԱՆ, ԶԱՎԵՆ.—«Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչությունը վերջին հարյուրամյակում», (1831—1931), քառածալ 185 էջ, 1932 թ. 18 ռ. (54 ֆր.)

Պրոֆ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, ՀՈՎՀ.—«Ուղեգրություններ» Ա. հատոր ԺԳ.—ԺԶ. դար. 510 էջ, 1934 թ. (սպառած) *— (40 ֆր.)*

— «Ուղեգրություններ» Զ. հատոր, 1800—1820. 884 + VIII *էջ, բազմաթիվ նկարներ, յերկու գունավոր նկար և կից Անդրկովկասի քարտեզը* XIX *դարասկզբին, 1934 թ. 20 ռ. (60 ֆր.)*

Պրոֆ. Դր. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, ՀԱԿՈԲ—«Կշիռները և չափերը հնագույն հայ աղբյուրներում», 141 էջ, 1930 թ. (սպառած) *— (10 ֆր.)*

— *«Մանր հետազոտություններ», 76 էջ, 1932 թ. 2 ռ. 50 կ. (7,5 ֆր.)*

— *«Երատոսթենեսի ստադիոնը և պարսից ասպարեսը»,* (Das Eratosthenische Stadion und der persische Asparêz) *66 էջ, 1934 թ. 2 ռ. (6 ֆր.)*

— *«Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում», 337 էջ, 1934 թ. 12 ռ. (36 ֆր.)*

ՄԵԼԻՔՅԱՆ, ՍՊ.—«Կոմիտասի ստեղծագործությունների անալիզը», 31 էջ, 1932 թ. 1 ռ. 50 կ. (4,5 ֆր.)

— *«Ուրվագիծ հայ երաժշտության պատմության», քառածայ, 89 էջ, 1935 թ. 8 ռ. (24 ֆր).*

Պրոֆ. Դր. ՄԵԼԻՔՍԵԹ-ԲԵԿ, ԼԵՎՈՆ.—«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Ա. հատոր, (Ե.—ԺԲ. դար) 122 էջ, 1934 թ. 12 ռ. (36 ֆր.)

— *«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» Բ. հատոր (ԺԳ.—ԺԸ դար.) 168 էջ 1936 թ., 8 ռ. (24 ֆր.)*

ՇԱՀԱԶԻԶ, ՅԵՐՎԱՆԴ.—«Հին Յերևանը» (նկարազարդ) 262 էջ, 1931 թ. (սպառած) — *(15 ֆր.)*

— *«Դիվան Միքայել Նալբանդյանի». 392 էջ, 1932 թ.* (սպառած) — *(36 ֆր.)*

Պրոֆ. ՋԱՎԱԽԻՇՎԻԼԻ, ԻՎ.—«Նյութեր Հայաստանի սոցիալական պատմության համար X *դ. և* XIII *դ. սկզբներին», 41 էջ, 1936 թ. 2 ռ. (6 ֆր.)*

Պրոֆ. ՔԱԼԱՆԹԱՐ, ԱՇ.—«Վաղարշապատի պեղումները», 123 էջ, 1936 թ. 3 ռ. 50 կ. (10,5 ֆր.)

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿ

Պրոֆ. ՄԱՆԱՆԴՅԱՆ, ՀԱԿՈԲ.—«Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պևտինգերյան քարտեզի».

Պրոֆ. ԱԲԵՂՅԱՆ, Մ.—«Բանասիրություն»

[In104]

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
FL0069262

ЦЕНА
А П/33821